

МАТНШУНОСЛИК
ФАКУЛЬТАТИВ КУРС

Fanning ishchi o'quv dasturi O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2019-yil _____dagi _____-sonli buyrug'ining ___-ilovasi bilan tasdiqlangan Matnshunoslik fan dasturi asosida tayyorlangan.

Fanning ishchi o'quv dasturi Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti Kengashining 2019-yil «27» avgustdagi 1-sonli majlisi bayoni bilan tasdiqlangan.

Tuzuvchi: T. Sabitova

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida dotsenti.

Taqrizchilar: S. Djumayeva

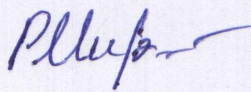
Filologiya fanlari nomzodi, Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida mudiri

U.Xodjamqulov

Filologiya fanlari nomzodi, Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida dotsenti (v.b.)

Fanning ishchi o'quv dasturi Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti Tarix va tillar fakulteti Kengashining 2019-yil «26» avgustdagi 1-sonli majlisida muhokamadan o'tkazilgan.

Fakultet dekani:

y.f.n., dots. R.A. Ikramov

Fanning ishchi o'quv dasturi Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti Tarix va tillar fakulteti O'zbek tili va adabiyoti kafedrasining 2019-yil «24» avgustdagi 1-sonli majlisida ko'rib chiqilgan va tasdiqlashga tavsiya qilingan.

Kafedra mudiri

y.f.n., dots. U.Xodjamqulov

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**TOSHKENT VILOYATI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
TARIX VA TILLAR FAKULTETI
O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI KAFEDRASI**

«TASDIQLAYMAN»

O'quv va ilmiy ishlar prorektori

I.Q.Xaydarov

2019-yil

MATNSHUNOSLIK

O'QUV-USLUBIY QO'LLANMA

Tuzuvchi:	f.f.n. dots. T. Sabitova
Bilim sohasi:	100000 – Gumanitar
Ta'lim sohasi:	110000 – Pedagogika
Talim yo'nalishi:	5111200 –O'zbek tili va adabiyoti

Chirchiq- 2019- yil

I.O'quv fanining dolzarbligi va oliy kasbiy ta'limdagi o'rni

O'zbek mumtoz adabiyoti namunalarini asliyat asosida o'rganish, talabalarni qadim adabiy manbalardan har tomonlama xabardor mutaxassis sifatida tayyorlash oliy ta'lim tizimida madaniy-ma'rifiy saviyaning oshishiga sabab bo'ladi. Qadim adabiy manbalarni qo'lyozma nusxalar asosida nashr etish, ularning mukammal ilmiy izohlar, ko'rsatkichlar bilan ta'minlangan tanqidiy matnini tayyorlash, adabiy manbashunoslik va matnshunoslik yo'nalishida yangi ilmiy-nazariy tadqiqotlar olib borish har qachongidan ham dolzarb masalalardan biri bo'lib turibdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 24 mayda qabul qilingan “Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-2995-sonli Qarorida o'zbek mumtoz adabiyotiga taalluqli manbalarni o'rganishga qaratilgan ilmiy tadqiqot ishlarini yo'lga qo'yish, shu yo'nalishda birinchi navbatda yetuk manbashunos va matnshunos kadrlarni tayyorlash vazifa qilib belgilanganligidan kelib chiqib, ushbu dastur qayta ko'rib chiqildi.

“Matnshunoslik” fani asosiy ixtisoslik fanlardan biri hisoblanib, “Til tarixi”, “O'zbek adabiyoti tarixi”, “Navoiyshunoslik”, “Arab tili”, “Fors tili”, “Leksikografiya asoslari” kabi umumkasbiy fanlar bilan uzviy bog'langan bo'lib, ushbu fanlarda aks etgan ayrim adabiy-nazariy masalalarni qamrab olishi jihatidan uyg'unlik kasb etadi.

II. O'quv fanining maqsadivavazifalari

Fanning maqsadi – muayyan malakaga ega matnshunos mutaxassislar tayyorlash, talabalarda “Matnshunoslik” fani bo'yicha yetarli bilim, malaka va ko'nikma hosil qilish, ularni qadimiy merosimizga hurmat va muhabbat ruhida tarbiyalash hamda kelajakda ilmiy faoliyat bilan shug'ullanishlari uchun zamin hozirlashdan iborat.

Fan bo'yicha talabalarining bilim, ko'nikma va malakalariga qo'yidagi talablar qo'yiladi. **Talaba:**

Matnshunoslikda va tilshunoslikdagi matn tushunchasining farqi, arab yozuvi tarixi, matnshunoslikning dolzarb muammolari, tabdil, transkripsiya, transliteratsiya, mumtoz matnlarni tushunishda lug'at ilmining o'rni *haqida bilimga ega bo'lishi;*

Nasta'liq xatidagi toshbosma va qo'lyozma kitoblarni o'qiy olish, XX asr boshi isloh qilingan alifboni o'qib tushunish, nazmni nasriy bayon qilish, mumtoz matnni muxtasar va to'la sharhlash, adabiy manbani tasniflash *ko'nikmalariga ega bo'lishi;*

Eski o'zbek yozuvini, qo'lyozma kitobda unvonning ahamiyatini, mumtoz matnda ilmiy ko'rsatkich imkoniyatini, qo'lyozma turlarini, katologlardagi ilmiy tavsif tuzilishlari haqida *malakaga ega bo'lishi.*

III. Amaliy mashg'ulotlar

1-jadval

№	Amaliy mashg'ulotlar mazmuni	Reyting bo'yicha ajratilgan hajmi, soat	Amalda bajarilishi		O'qituvchi imzosi
			Soat	Vaqt	
1.	Matn tarixi, tadqiq usullari. Matn shakllari, prinsiplari.	2	2		
2	Nashr turlari (ilmiy-tanqidiy matn, yig'ma-qiyosiy matn, faksimile nashr, ilmiy-ommaviy nashr).	2	2		
3.	Manba va matnlarni klassifikatsiya qilish.	2	2		
4	Temuriylar davri matnshunosligi.	2	2		
5	Alisher Navoiy. Navoiy va kitobat san'ati. Xattotlik.	2	2		

6.	Navoiy asarlariga bag'ishlangan lug'atlar.	2	2		
7.	Alisher Navoiy asarlarining tekstologik xususiyatlari. Alisher Navoiy asarlarida variantlilik.	2	2		
8.	Alisher Navoiy "Ilk devon"idagi g'azallar va ularning keyingi tarixi.	2	2		
9.	Porso Shamsiyev adabiy manbashunos va matnshunos	2	2		
10.	Zamonaviy o'zbek matnshunosligi tendensiyalari	2	2		
11.	Tarixiy asarlar. Tarixiy asarlarning tuzilishi va o'ziga xos xususiyatlari.	2	2		

Amaliy mashg'ulotlarni o'tkazishda quyidagi didaktik tamoyillarga amal qilinadi:

–amaliy mashg'ulotlar mavzusini aniq belgilab olish;

№	Mustaqil ta'lim mavzulari	Soatlar hajmi
1	2	3
III-semestr		
1.	Xat turi: nasx	2
2.	Xat turi: nasta'liq	2
3.	Qo'lyozma manbani tavsiflash	2
4.	O'rta Osiyo xattotlik san'ati tarixi	2
5.	Bayoz qo'lyozma manba sifatida	2
6.	Fazliy tazkirasi	2
7.	Tabibiy tazkirasi	2
8.	Ilmiy tanqidiy matn tuzishtamo yillari	2
9.	Yig'ma-qiyosiy matn tuzish tamoyillari	2
10.	Gloss, konektura va interpolyatsiya	2
11.	Manbavamatnlar klassifikatsiya qilish	4
12.	Ilmiy-tanqidiy matnlar ustida ishlash. Alisher Navoiyning Porso Shamsiyev tomonidan tayyorlangan "Farhod va Shirin" asari ilmiy-tanqidiy matnining (Toshkent, 1963) tayyorlanish prinsiplari bilan tanishish	4
13.	Ilmiy-tanqidiy matnlar ustida ishlash. Suyima G'aniyeva tomonidan tayyorlangan "Majolis un-nafois" asari ilmiy-tanqidiy matnining (Toshkent, 1961) tayyorlanish prinsiplari bilan tanishish	4
14.	Fakse ilmatnlar ustida ishlash. Boburning 1561-yilda Muhammad Samarqandiy tomonidan ko'chirilgan "Muxtasar" asari Parij nusxasini matnifaksemin nashrining (Toshkent, 1971) tayyorlanish prinsiplari o'rganish	4
Jami		36

–o'qituvchining innovasion pedagogik texnologiyalardan unumli foydalana olishi;

– talabada natijani mustaqil tarzda qo‘lga kiritish imkonini ta’minlash.

IV. Mustaqil ta’lim

2-jadval

Mustaqil ta’lim talabalar mustaqil o‘rganadigan amaliy mashg‘ulotlari mavzulariga tegishli tarzda tuziladi. Mustaqil ta’lim talabalarning nazariy bilimlarini mustahkamlashga, mavzularni tushunish va o‘zlashtirish qobiliyatini rivojlanishiga, umumiy dunyoqarashining kengaytirishga yordam beradi.

Ishchi dasturni shakllantirish jarayonida mustaqil ta’lim soatlari hajmiga mos holda mavzularni tanlab belgilash tavsiya etiladi.

Talaba “Eski o‘zbek yozuvi” fanidan mustaqil ta’limni tashkil etish va topshiriqlarni bajarishda fanning xususiyatlarini hisobga olgan holda mavzular bo‘yicha referat, taqdimot tayyorlashi tavsiya etiladi. Bunda o‘qitish va nazorat kilishning avtomatlashtirilgan tizimlari, fan buyicha qo‘shimcha adabiyotlar bilan ishlash hamda Internet tarmog‘idan foydalanishi maqsadga muvofiq. Mustaqil ishlar joriy nazorat tarkibida baholanadi.

V. Fan bo‘yicha talabalar bilimini baholash va nazorat qilish me’zonlari

O‘zbekiston Respublikasi oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining 2018-yil 9-avgustdagi 19-2018-sonli “Oliy ta’lim muassasalarida talabalar bilimini nazorat qilish va baholash tizimi to‘g‘risidagi nizomni tashdiqlash haqidag”gi buyrug‘ining 1-jadvali asosida amalga oshiriladi

3-jadval

Baholash usullari	Yozmaishlar, og‘zakiso‘rov, nazariykollokvium, prezentatsiyalar
1	2

Baholashme'zonlari	5 "a'lo" – talaba mustaqil holda xulosa va qaror qabul qiladi, ijodiy fikrlay oladi, olgan bilimini amalda qo'llay oladi, fanning mohiyatini tushunadi, ifodalay oladi, aytib beradi, fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega, deb topilganda.	
	4 "yaxshi" – talaba mustaqil mushohada yuritadi, olgan bilimini amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi, fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega, deb topilganda.	
	3 "qoniqarli" – talaba olgan bilimini amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi, fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega, deb topilganda.	
	2 "qoniqarsiz" – talaba fan dasturini o'zlashtirmagan, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunmagan, hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega emas, deb topilganda.	
	Baholashturlari	O'tkazishvaqti
	Oraliqnazorat	
	Oraliq nazorat yozma ish yoki test savollariga bergan javobiga asosan (ma'ruza o'qituvchisi tomonidan qabul qilinadi).	7-14 hafta
	Yakuniynazorat	
	Yozma ish YN shakli fakultet kengashi bilan kelishib, rektor buyrug'i bilan	18-hafta

VI. Asosiyvaqo'shimchaadabiyotlarhamdaaxborotmanbalari

Asosiyadabiyotlar:

1. SirojiddinovSH., UmarovaS. O'zbekmatnshunosligiqirralari. – T. : Akademnashr, 2015.
2. SirojiddinovSH. Adabiymanbashunoslikvamatnshunoslik. Toshkent, 2018.
3. SodiqovQ. Matnshunoslikvamanbashunoslikasoslari. –Toshkent: Toshkentdavlatsharqshunoslikinstituti, 2017. 216 b
4. Jo'raboyevO. Matnningmatnostisirlari. –Toshkent: Tamaddun, 2017. 199 b
5. MadraimovA. Temuriylarvaboburiylardavrimadaniyati, kitobatvarangtasvirsan'atitarixigachizgilar. –Toshkent, San'atjurnalinashriyoti, 2015. 407-b
6. HabibullayevA. Adabiymanbashunoslikvamatnshunoslik. Toshkent, 2000.
7. ErkinovA. Matnshunoslikkakirish. T. : O'qituvchi, 1997.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. AlisherNavoiy. Hayrat-ul-abror. Ilmiy tanqidiy matn. (Tuzuvchi: Porso Shamsiyev), –T.: Fan, 1970.
2. Yo'ldoshev I.O'zbek kitobatchilik terminologiyasi. – T.: Fan, 2004.
3. Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. T.: Fan, 2008.
4. KarimovB. Adabiyotshunoslik metodologiyasi. T.: Muharrir, 2011.
5. KomilovN. Bu qadimiy san'at... T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1987.
6. MunirovQ. Bebaho xazina. –T.: Imomal-Buxoriy xalqaro jamg'armasi, 2002.

7. MunirovQ. Xorazmda tarix navislik. –T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2002.

8. MunirovQ. Shrq qo'lyozmalari. – T.: O'zbekiston Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1962.

9. Munirov Q., Nosirov A. Alisher Navoiy qo'lyozma asarlari katalogi. –T.: Fan, 1970.

10.Murodov A. O'rta Osiyo xattotlik san'ati tarixidan. – T.: Fan, 1971.

11.Navoiy asarlari lug'ati (tuzuvchilar: P. SHamsiyev, S.Ibrohimov). –T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1972.

12.Navoiy dastxati. (Navodirun-nihoya). Nashrga tayyorlovchi, so'z boshi muallifi S. G'aniyeva. – T.: Fan, 1991.

13.SirojiddinovSH. XV–XVI asrlar tarixiy va tazkira-esdalik asarlarida Alisher Navoiy hayoti va faoliyati talqini. – Samarqand: Zarafshon, 1997.

14.Sultonov I. Navoiyning “Mezonul–avzoni” va uning kritik teksti: filol.fan.nom.diss. – T.: Asosiy kutubxona. RD/1, 1947

Internet saytlari:

1.<http://kutubxona.uz>

2.<http://literature.uz>

3.<http://ziyonet.uz>

4.<http://alisher navoiy.uz>

«TASDIQLAYMAN»

Tarix va tillar
fakulteti dekani R.A.Ikramov

« » 2019 yil

Fan dasturi bajarilishining kalendar rejasi
2019-2020 o`quv yili uchun
(Amaliy mashg`uloti)

Fakultet nomi:	<i>Tarix va tillar</i>
Ta'lim yo'nalishi:	5111200 - <i>O'zbek tili va adabiyoti</i> 17/1
Fanning nomi:	Matnshunoslik
Ma'ruza o'qituvchisi:	
Amaliy mashg'ulot o'qituvchisi:	<i>f.f.n dots T.Sabitova</i>

№	Amaliy mashg'ulotlar mazmuni	Reyting bo'yicha ajratilgan hajmi, soat	Amalda bajarilishi		O'qituvchi imzosi
			Soat	Vaqt	
1.	Matn tarixi, tadqiq usullari. Matn shakllari, prinsiplari.	2	2		
2.	Nashr turlari (ilmiy-tanqidiy matn, yig'ma-qiyosiy matn, faksimile nashr, ilmiy-ommaviy nashr).	2	2		
3.	Manba va matnlarni klassifikatsiya qilish.	2	2		
4.	Temuriylar davri matnshunosligi.	2	2		
5.	Alisher Navoiy. Navoiy va kitobat san'ati. Xattotlik.	2	2		
6.	Navoiy asarlariga bag'ishlangan lug'atlar.	2	2		
7.	Alisher Navoiy asarlarining tekstologik xususiyatlari. Alisher Navoiy asarlarida variantlilik.	2	2		
8.	Alisher Navoiy "Ilk devon"idagi g'azallar va ularning keyingi tarixi.	2	2		
9.	Porso Shamsiyev adabiy manbashunos va matnshunos	2	2		
10.	Zamonaviy o'zbek matnshunosligi tendensiyalari	2	2		
11.	Tarixiy asarlar. Tarixiy asarlarning tuzilishi va o'ziga xos xususiyatlari.	2	2		

KELISHILDI:

Kafedra

mudiri

U.N.Xodjamqulov

Tuzuvchi o'qituvchi

T.Sabitova

Kalendar rejaning bajarilishi haqida kafedra mudiri xulosasi

« »

2020 yil

U.N.Xodjamqulov

Страница 14 | 119

СЎЗ БОШИ

Мазкур ўқув услубий мажмуа “Матншунослик” фанидан 5111200 – Матншунослик учун мўлжалланган бўлиб, Ўзбек филологияси факультетининг “Ўзбек тили ва адабиёти” кафедраси доценти Р.Зоҳидов томонидан ишлаб чиқилган. “Матн ва уни талқин қилиш тамойиллари” фани ўқув услубий мажмуасини тайёрлашда етакчи хорижий ОТМлари ўқув дастурларига асосий адабиётлар рўйхатига киритилган.

Ўзбекистон Республикаси биринчи Президентининг 2016 йил 13 майдаги “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”ги Фармонида она тили ва адабиётимизнинг қадим илдизларини илмий-фундаментал асосда комплекс ўрганиш масаласи бош мақсад сифатида эътироф этилган. Албатта, бу мақсад йўлидаги назарий-амалий муаммолар ечими замонавий таълим технологияларини чуқур ўзлаштирган, давр талабларига жавоб берадиган юксак малакали илмий ва педагог кадрлар тайёрлаш масаласига боғлиқ. Улуғ аждодларимиз асос солган илмий мактаблар фаолиятини яқиндан ўрганиб, асрлар оша кадрини йўқотмаган, балки миллат руҳини соғлом сақлаган, тараққиётимиз манбаи бўлган илмий анъаналарни замонавий шаклда давом эттириш учун қадим кўлёзма манбалар устида тадқиқот олиб бориш малакасига эга бўлган матншунослар авлодини шакллантириш зарур.

“Матншунослик” фани 5111200 – Матншунослик ишчи ўқув режасига асосан 1-курс магистрларга 1-семестрда ўқитилади.

“Матншунослик” фанини ўзлаштириш жараёнида 5111200 – Матншунослик учун мўлжалланган бўлиб, адабиётининг назарий асосларидан хабардор мутахассис сифатида мумтоз матнларни мазмун ва шакл уйғунлигида таҳлил этиш; мумтоз адабиёт бўйича олинган билимнинг илмий филологик базадаги марказий ўрнини талабаларга тушунтириш; адабий-тарихий ҳодисаларни ҳам адабиётшунос, ҳам тилшунос нуқтаи назаридан таҳлил ва тадқиқ этиш малакасини ҳосил этиш; мумтоз адабий матнларни аслиятдан ўқиш ва уқиш, машғулот жараёнида талқин қилиш кўникмаларига эга бўлади.

Ушбу ўқув услубий қўлланма бешта қисмдан иборат бўлиб, улар силлабус, ишчи фан дастур, ишчи ўқув дастур, модулни ўқитишда фойдаланиладиган интерфаол таълим методлари, маъруза материаллари (маъруза матни, адабиётлар рўйхати, мустақил таълим мавзулари, глоссарий, назорат саволлари ва тест саволлари) ва амалий машғулотлар материаллари (амалий топшириқлар, намуна, адабиётлар рўйхати, тарқатма материаллар, тест саволлари)дан ташкил топган. Амалий машғулотлар материаллари соатларга ажратилган ҳолда берилган.

“Матншунослик” фанининг силлабуси

(2019/2020 ўқув йили)

Кафедра номи:	Ўзбек тили ва адабиёти	
Ўқитувчи ҳақида маълумот:	Сабитова Таджихон	
Семестр ва ўқув курсининг давомийлиги	1-семестр	
Ўқув соатлари ҳажми:	жами:	
	шунингдек:	
	Маъруза	
	Амалий	22
	Мустақил таълим	36
Мутахассислик номи ва шифри	Матншунослик 5111200	

Курснинг предмети ва мазмуни: “Матншунослик” фани бўйича тузилган дастур магистр талабаларнинг етук мутахассис сифатида шаклланиши учун зарур бўлган тасаввурлар, билимлар ва кўникмаларга мўлжаллаб тузилган. Юксак малакали филолог бўлиш учун мумтоз адабий матнларни аслиятда ўқиш, ўзбек матншунослигининг назарий ва амалий муаммоларини билиш заруратининг мавжудлиги; бутунжаҳон халқлари маданияти тўқнашуви даврида миллий дунёқарашни сақлаб қолиш ва умуминсоний қадриятларни миллий калорит билан бойитиш қонуниятларини ўрганишга эҳтиёжнинг мавжудлиги; инсоният тамаддунинингдабий муносабатлар билан боғлиқ умумий қонуниятларини, маънавиятимиз тақомилида ўз ўрнига эга адабий-тарихий воқеликни англаши билан тавсифланади.

Курсни ўқитишдан кўзланган мақсад: ўзбек мумтоз адабиёти манбаларини эдицион асосда ўрганиш, келажакда педагогик таълим ва муайян илмий йўналишда матншунослик асосларини эгаллаган филолог сифатида фаолият кўрсатишга рағбат уйғотиш, уларни қадим адабий манбалардан ҳар томонлама хабардор мутахассис сифатида тайёрлашдан иборат.

Ўқув фанининг вазифалари: университет ўқув тизимида илмий ва таълим-тарбия тизимида маънавий-маърифий савиянинг ошишига сабаб бўладиган мазкур курснинг мақсадини амалга ошириш учун қуйидаги вазифаларни бажариш кўзда тутилади: талабаларда соҳа бўйича касбий ишончни шакллантириш; мумтоз адабий матнни тушуниш билан боғлиқ

билимларни тизимга солиш; мавзулар моҳиятини очишда замонавий педагогик технологияларни қўллаш тажрибасини бойитиш; талабаларни эски ўзбек ёзуви хусусиятларини ўзлаштиришга йўналтириш; ишончли нусхани тиклашда матн тарихини комплекс ўрганиш ва илмий-танқидий матн ҳақида талабаларда тўла тасаввур уйғотиш.

Курснинг таркиби ва мазмуни

II курс 1-семестр

Амалий машғулотлар

Маъруза мавзуларини конкрет мумтоз адабий манбалар илмий-танқидий матнлари ва уларнинг таъдилини амалий асосда текшириш; матншуносликнинг долзарб муаммоларини монографик ва оммавий нашрлар асосида ўрганиш; мумтоз адабий матнларни аслият ўқиш.

№	Амалий машғулотлар мавзулари	Соат
1	Matn tarixi, tadqiq usullari. Matn shakllari, prinsiplari.	2
2	Nashr turlari (ilmiy-tanqidiy matn, yig'ma-qiyosiy matn, faksimile nashr, ilmiy-ommaviy nashr).	2
3	Manba va matnlarni klassifikatsiya qilish.	2
4	Temuriylar davri matnshunosligi.	2
5	Alisher Navoiy. Navoiy va kitobat san'ati. Xattotlik.	2
6	Navoiy asarlariga bag'ishlangan lug'atlar.	2
7	Alisher Navoiy asarlarining tekstologik xususiyatlari. Alisher Navoiy asarlarida variantlilik.	2
8	Alisher Navoiy "Ilk devon" idagi g'azallar va ularning keyingi tarixi.	2
9	Porso Shamsiyev adabiy manbashunos va matnshunos.	2
10	Zamonaviy o'zbek matnshunosligi tendensiyalari	2
11	Tarixiy asarlar. Tarixiy asarlarning tuzilishi va o'ziga xos xususiyatlari.	2
Жами:		22

1-мавзу. Матн тарихи, тадқиқ усуллари.

Кириш. Матн ва уни турли аспектда ўрганишнинг мақсад ва вазифалари. Матн таърифи. Адабий матн тушунчаси. Матн тарихини тиклашда ёзув ва тил малакасининг ўрни.

2- мавзу. Нашр турлари (илмий-ижодий матн, йигма-киёсий матн, факсимиле матн, илмий-оммавий нашр).

Нашр турлари хақида маълумот. Турли хил матнлар ва нодир нашрлар.

3- мавзу. Манбаъ ва матнларни классификация қилиш.

Классификацияни ташкил қилиш. Жадвални тузилиши ва методика устида ишлаш.

4- мавзу. Темурийлар даври матншунослиги.

Ҳирот матншунослик мактаби. Янги нусхалар яратиш йўлида. Янги ёзув турларининг юзага келиши.

5- мавзу. Алишер Навоий. Навоий ва китобат санъати. Хаттотлик.

Хаттотлик ва китобат санъати. Навоий даврида хаттотлик санъатининг ривожланиши.

6- мавзу. Навоий асарларига бағишланган лугатлар.

“Алишер Навоий: комусий лугат” китоби тақдимоти хақида. Э.И. Фозиловнинг “Алишер Навоий асарлари лугати” китоби.

7- мавзу. Алишер Навоий асарларининг текстологик хусусиятлари.

Алишер Навоий асарларида вариантлилик.

Алишер Навоий асарларининг матн хусусиятлари ва унинг узбек адабиёти тарихида тутган урни.

8- мавзу. Алишер Навоий “Илк девон”идаги газаллар ва уларнинг кейинги тарихи.

“Илк девон”даги барча шеърларнинг кейинчалик “Ҳазойину-лмаоний”га киритилганлиги хақида. Навоий шериятидаги беш бошқичда урганилиши.

9- мавзу. Порсо Шамсиев адабий манбашунос ва матншунос.

Порсо Шамсиев етук матншунос ва навоийшунос олим. Алишер Навоийнинг “Фарход ва Ширин”ига тайёрлаган илмий-танқидий матни.

10- мавзу. Тарихий асарлар. Тарихий асарларнинг тузилиши ва узига хос хусусиятлари.

Алишер Навоий тарихий, ёднома ва турли мавзудаги асарлари.

“Тарихи анбиё ва тарихи ҳукамо” ва “Тарихи мулуки аҷам” асарларининг

аҳамияти.

11- мавзу. Замонавий узбек матншунослиги тенденцияси.

Замонавий адиблар ижодига адабий-танқидий қарашлар (Пиримкул Қодиров ва Одил Ёқубов романлари мисолида). Ҳозирги замон адабиёт илмида бадиий асар матни таҳлили.

Мустақил таълим:

“Матншунослик” фанини ўрганувчи магистр талабалар аудиторияда олган назарий билимларини мустаҳкамлаш ва фанга доир масалаларни ечишда кўникма ҳосил қилиш учун мустақил таълим тизимига асосланиб, кафедра ўқитувчилари раҳбарлигида, мустақил иш бажарадилар. Бунда улар кўшимча адабиётларни ўрганиб ҳамда Интернет сайтларидан фойдаланиб рефератлар ва илмий докладлар тайёрлайдилар, амалий машғулот мавзусига доир уй вазифаларини бажарадилар, кўргазмали куруллар ва слайдлар тайёрлайдилар.

Бакалавр талабалар мустақил ишни тайёрлашда фан хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда куйидаги шакллардан фойдаланиш тавсия этилади:

- семинар машғулотларга тайёргарлик;
- дарслик ва ўқув қўлланмалар бўйича фан боблари ва мавзуларини ўрганиш;
- тарқатма материаллар бўйича маъруза қисмини ўзлаштириш;
- махсус адабиётлар бўйича фан бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш

Жорий, оралиқ, якуний назоратларни шакллари ва баллари	ЖН № 1	ЖН № 2	ОН № 1	ЯН	ЖАМ И
Максимал баллар	20	20	30	30	100
Шакли	оғзаки	оғзақ и	Ёзма	ёзма	
Муддати (хафталарда)	12	17	15	20	

Ахборот ресурс база:

Асосий адабиётлар:	1. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. 1-10 ж. 2. Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Нашрга тайёр. О.Давлатов. Тўрт жилдлик. –Т.: Тамаддун, 2011. 1-4 ж. 3. Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий. Манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. –Т.: Akademynashr, 2011. –326 б. 4. Шарқ мумтоз поэтикаси Ҳамидулла Болтабоев талқинида. – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси илмий нашриёти, 2006; 2008. 5. Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншунослик. – Т.: Тошкент Давлат Шарқшунослик институти, 2000. – 172б.
Қўшимча адабиётлар:	1. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. X-XV асрлар. – Т., 1993. 2. Бахтин М. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1979. 3. Жабборов Ш. Герменевтика – тушунтириш илми. – Т.: Akademiya, 2010, –154 б. 4. Шлейермахер Ф. Герменевтика. –СПб.: Европейский дом, 2004, –С.13. 5. Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. Т.: Фан, 2008. –160 б. 6. Ролан Барт. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. –М., 1989. 7. Зоҳидов Р. “Сўфи Оллоёр ҳикоятлари”. –Т.: Мухаррир, 2011. –141 б. 8. Рустамий А. Адиблар одобидан адаблар. –Т.: Маънавият, 2003. –110 б. 9. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. –Т.: Ёш гвардия, 1987. –156 б. 10. Саримсоқов Б.И. Бадиийлик асослари ва мезонлари. –Т.: 2004. –127 б. 11. Сирожиддинов Ш. Сўфи Оллоёр илоҳиёти. –Т.: Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси нашриёти, 2001. –78 б. 12. Ҳасанов Б. Жавоҳир хазиначари. – Т.: Ғафур Ғулом

	номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. –98 б. 13. Аъзамов А. Муножотнома. –Т.: Маънавият, 2001. – 38 б. 14. Жўракулов У. Худудсиз жилва. –Т.: Фан, 2006. –203 б. 15. Зоҳидов Р. «Саботул ожизин. Манбалар, шарҳлар, илмий-танқидий матн». –Т.: Turon zamin ziyo, 2015. – 258 б. 16. Султонова М. Тарихий хужжат ва бадий талқин // Ўзбек тили ва адабиёти. –Т.: Фан, 1990. №5. –Б.13-18. 17. Эралиев Б. Мажозий муҳаббат ҳақиқатлари (Алишер Навоий асарларига янгича шарҳлар). –Т.: Akademnashr, 2015. – 80 б. 18. Қаюмов А. Навоий ва навоийшунослик//Ўзбек тили ва адабиёти, 1968. № 5. –Б.7–12. 19. Ғафуров И. Мангу латофат. – Т.: Шарқ, 2008. – 460 б.
Норматив-хуқуқий хужжатлар:	20. И.А.Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. 21. Ш. Мирзиёев. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Т.: Ўзбекистон, 2016. 22. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси” тўғрисидаги Фармони (Халқ сўзи 2017 йил, 8 феврал). 23. Ш. Мирзиёев. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. Т.: Ўзбекистон, 2017. 24. Ш.Мирзиёев. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Т.: Ўзбекистон, 2017. 25. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари” тўғрисида (Халқ сўзи 2017 йил, 21 апрель).
Илмий журналлар:	-
Даврий нашрлар:	-
Статистик нашрлар:	-
Интернет	1. http://www.kutubxona.uz

ресурслар:

2. <http://www.literature.uz>
3. <http://www.ziyonet.uz>
4. <http://www.alishernavoiiy.uz>

№	Mustaqilta'lim mavzulari	Soatlar hajmi
1	2	3
III-semestr		
1.	Xatturi: nasx	2
2.	Xatturi: nasta'liq	2
3.	Qo'lyozmamanbanitavsiflash	2
4.	O'rtaOsiyoxattotliksan'atitarixi	2
5.	Bayozqo'lyozmamanbasifatida	2
6.	Fazliytazkirasi	2
7.	Tabibiytazkirasi	2
8.	Ilmiytanqidiymatntuzishtamoyillari	2
9.	Yig'ma-qiyosiyamatntuzishtamoyillari	2
10.	Gloss, konekturavainterpolyatsiya	2
11.	Manbavamatnlarniklassifikatsiyaqilish	4
12.	Ilmiy-tanqidiymatnlarustidaishlash. AlisherNavoiyningPorsoShamsiyevtomonidantayyorlangan "FarhodvaShirin" asariilmiy-tanqidiymatnining(Toshkent, 1963)tayyorlanishprinsiplaribilantanishish	4
13	Ilmiy-tanqidiymatnlarustidaishlash. SuyimaG'aniyevatomonidantayyorlangan "Majolis un-nafois"	4

	asariilmiy-tanqidiymatnining (Toshkent, 1961) tayyorlanishprinsiplaribilantanishish	
14.	Faksemilmatnlarustidaishlash. Boburning 1561-yilda Muhammad Samarqandiytomonidankochirilgan "Muxtasar" asariParijnusxasimatnifaksemilnashrining(Toshkent, 1971) tayyorlanishprinsiplarinio'rganish	4
Jami		36

Mustaqil ta'lim talabalar mustaqil o'rganadigan amaliy mashg'ulotlari mavzulariga tegishli tarzda tuziladi. Mustaqil ta'lim talabalarning nazariy bilimlarini mustahkamlashga, mavzularni tushunish va o'zlashtirish qobiliyatini rivojlanishiga, umumiy dunyoqarashining kengaytirishga yordam beradi.

Ishchi dasturni shakllantirish jarayonida mustaqil ta'lim soatlari hajmiga mos holda mavzularni tanlab belgilash tavsiya etiladi.

Talaba "Eski o'zbek yozuvi" fanidan mustaqil ta'limni tashkil etish va topshiriqlarni bajarishda fanning xususiyatlarini hisobga olgan holda mavzular bo'yicha referat, taqdimot tayyorlashi tavsiya etiladi. Bunda o'qitish va nazorat kilishning avtomatlashtirilgan tizimlari, fan buyicha qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash hamda Internet tarmog'idan foydalanishi maqsadga muvofiq. Mustaqil ishlar joriy nazorat tarkibida baholanadi.

V. Fan bo'yicha talabalar bilimini baholash va nazorat qilish me'zonlari

O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2018-yil 9-avgustdagi 19-2018-sonli "Oliy ta'lim muassasalarida talabalar bilimini nazorat qilish va baholash tizimi to'g'risidagi nizomni tashdiqlash haqidag"gi buyrug'ining 1-jadvali asosida amalga oshiriladi

Baholash usullari	Yozmaishlar, og'zakiso'rov, nazariy kollokvium, prezentatsiyalar	
1	2	
Baholashme'zonlari	5 "a'lo"	
	– talaba mustaqil holda xulosa va qaror qabul qiladi, ijodiy fikrlay oladi, olgan bilimni amalda qo'llay oladi, fanning mohiyatini tushunadi, ifodalay oladi, aytib beradi, fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega, deb topilganda.	
	4 "yaxshi"	
	– talaba mustaqil mushohada yuritadi, olgan bilimni amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi, fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega, deb topilganda.	
	3 "qoniqarli"	
	– talaba olgan bilimni amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi, fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega, deb topilganda.	
	2 "qoniqarsiz"	
	– talaba fan dasturini o'zlashtirmagan, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunmagan, hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega emas, deb topilganda.	
	Baholashturlari	O'tkazishvaqti
	Oraliqnazorat	
	Oraliq nazorat yozma ish yoki test savollariga bergan javobiga asosan (ma'ruza o'qituvchisi tomonidan)	7-14 hafta

	qabul qilinadi).	
	Yakuniynazorat	
	Yozma ish	
	YN shakli fakultet kengashi bilan kelishib, rektor buyrug'i bilan tasdiqlanadi.	18-hafta

**Баҳолашни 5 баҳолик шкаладан 100 баллик шкалага ўтказиш
ЖАДВАЛИ**

5 баҳолик шкала	100 баллик шкала	5 баҳолик шкала	100 баллик шкала	5 баҳолик шкала	100 баллик шкала
5,00-4,96	100	4,30-4,26	86	3,60-3,56	72
4,95-4,91	99	4,25-4,21	85	3,55-3,51	71
4,90-4,86	98	4,20-4,16	84	3,50-3,46	70
4,85-4,81	97	4,15-4,11	83	3,45-3,41	69
4,80-4,76	96	4,10-4,06	82	3,40-3,36	68
4,75-4,71	95	4,05-4,01	81	3,35-3,31	67
4,70-4,66	94	4,00-3,96	80	3,30-3,26	66
4,65-4,61	93	3,95-3,91	79	3,25-3,21	65
4,60-4,56	92	3,90-3,86	78	3,20-3,16	64
4,55-4,51	91	3,85-3,81	77	3,15-3,11	63
4,50-4,46	90	3,80-3,76	76	3,10-3,06	62
4,45-4,41	89	3,75-3,71	75	3,05-3,01	61
4,40-4,36	88	3,70-3,66	74	3,00	60
4,35-4,31	87	3,65-3,61	73	3,0 дан кам	60 дан кам

VI. Asosiyvaqo'shimchaadabiyotlarhamdaaxborotmanbalari

Asosiyadabiyotlar:

8. SirojiddinovSH., UmarovaS. O'zbekmatnshunosligiqirralari. – T. : Akadernashr, 2015.

9. SirojiddinovSH. Adabiymanbashunoslikvamatnshunoslik. Toshkent, 2018.

10.SodiqovQ. Matnshunoslikvamanbashunoslikasoslari. –Toshkent: Toshkentdavlatsharqshunoslikinstituti, 2017. 216 b

11.Jo'raboyevO. Matnningmatnostisirlari. –Toshkent: Tamaddun, 2017. 199 b

12.MadrimovA. Temuriylarvaboburiylardavrimadaniyati, kitobatvarangtasvirsan'atitarixigachizgilar. –Toshkent, San'atjurnalinishriyoti, 2015. 407-b

13.HabibullayevA. Adabiymanbashunoslikvamatnshunoslik. Toshkent, 2000.

14.ErkinovA. Matnshunoslikkakirish. T. : O'qituvchi, 1997.

Qo'shimchaadabiyotlar:

15.AlisherNavoiy. Hayrat-ul-abror. Ilmiytanqidimaymatn. (Tuzuvchi: PorsoSHamsiyev), –T.: Fan, 1970.

16.Yo'ldoshev I.O'zbekkitobatchilikterminologiyasi. – T.: Fan, 2004.

17.Yo'ldoshev M. Badiiyamatnlingvopoetikasi. T.: Fan, 2008.

18.KarimovB. Adabiyotshunoslikmetodologiyasi. T.: Muharrir, 2011.

19.Komilov N. Bu qadimiysan'at... T.: G'afurG'ulomnomidagiadabiyotvasan'at nashriyoti,1987.

20.Munirov Q. Bebahoxazina. –T.: Imom al-Buxoriyxalqarojamg'armasi, 2002.

21.Munirov Q. Xorazmdatarixnavislik. –T.: G'afurG'ulomnomidagiAdabiyotvasan'atnashriyoti, 2002.

22.MunirovQ. SHarqqo'lyozmalari. – T.: O'zbekistonFanlarakademiyaashriyoti, 1962.

23.Munirov Q., Nosirov A. AlisherNavoiyqo'lyozmaasarlarikatalogi. –T.: Fan, 1970.

изоҳини 2010 йил “Akademnashr” нашриётида чоп этилган “Адабиётшунослик луғати” да кўриш мумкин:

1) “Текст – ёзувда қайд этиб қўйилган нутқ. Термин бу маъносида оғзаки нутққа қарши қўйилади;

2) нутқий асар, жумладан, адабий асарнинг ёзма (ҳарфлар) ёки оғзаки (товушлар) белгилар воситасида қайд этилган конкрет-ҳиссий (кўриш ё эшитиш) қабул қилинадиган томони. Бу маънодаги *текст* матншуносликнинг объекти саналади;

3) нутқий коммуникациянинг нисбий бутунлик, яхлитлик касб этган ва нисбий автономлик, алоҳидалик хусусиятига эга энг кичик бирлиги, яъни адабий-бадий асар. Бу маънодаги *текст*нинг мазмуни уни ташкил қилаётган нутқ бирликлари, уларнинг ўзаро алоқалари билангина чекланиб қолмайди. Бутун сифатида у муаллиф томонидан муайян нутқий ситуацияда туғилган, унинг бутун сифатидаги мазмун-моҳияти ўзидан ташқаридаги реаллик билан боғлиқ ҳолда воқе бўлади”⁶.

Эътибор берилса, *матн* сўзининг луғавий маънолари қайсидир даражада ўзак тушунчада қарорлашган: “нарсанинг устки, юза қисми”, “акс этирилган нутқ”, “ёзув орқали акс этирилган нутқ”, “ёзувда қайд этиб қўйилган нутқ”. Бу маънолар асарнинг ёзма ёки оғзаки белгилар воситасида қайд этилган ташқи, яъни конкрет-ҳиссий қабул қилинадиган томонини акс эттирса, *текст* сўзининг “пишиқлик, мустаҳкамлик, бутунлик”ка далолат қилувчи луғавий маънолари эса матн тушунчасининг ички хусусиятларини англатади.

Атама тушунчасини изоҳлашда гапни *манба* ва *матн* сўзлари мисолида бошлашимизга сабаб, аввало, мавзумиз адабий манбашунослик ва матншунослик муаммоларини ўрганишга бағишланган. Қолаверса, бутунни англаш учун унинг таркибий қисмлари ҳақида тўлароқ тасаввурга эга бўлиш англаш жараёнини фаоллаштиради. Ҳодиса англаниши сайин мақсад ойдинлаша боради, муаммо ечимига йўл очилади.

Маълум адабий асар бўйича тадқиқот олиб бораётган манбашунос ўзи ўрганаётган объектнинг яхлит бутунлик сифатида юзага келишига сабаб бўлган *таъсирлар занжирини* тиклайди, тадқиқ этилаётган асарнинг бу силсиладаги ўрнини белгилайди, халқалар орасидаги муносабатларнинг умумий қонуниятларини аниқлайди. Манбашунослик тадқиқи мана шу узлуксиз жараён ичида кечади.

Юқорида матннинг ташқи, яъни ёзувда ифодаланиши ҳақида сўз бориб, асарнинг бу жабҳадаги тадқиқи матншунослик объектида кечиши айtilган эди.

Шу жиҳатдан матншунослик илмида ўрганиладиган матн тилшуносликдаги матн тушунчасидан фарқланади.⁷ Матншуносликда ҳар қандай ёзув матн

⁶ Д.Куронов ва бошқа. Т.: “Akademnashr”, 2010, 329-бет.

⁷ Тилшуносликда матннинг кўриниши эмас, тузилиши кўпроқ эътиборга олинади. Шунинг учун бу соҳада “*матн нима?*”, “*матннинг энг кичик бирлиги нимадан иборат?*” каби саволларга жавоб топиш бирламчи аҳамиятдаги масалалар. Қаранг: М.М.Бахтин. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1979; Ролан Барт. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М., 1989; М.Йўлдошев. Бадий матн лингвопоэтикаси. Т.: “Фан”, 2008; Ё.Тожиев.

Amaliy mashg'ulotlar matnlari:

1-Mavzu: Matn tarixi, tadqiq usullari. Matn shakllari, prinsiplari.

Ҳар қандай атаманинг ясалишида сўзнинг луғавий маънолари негиз вазифасини ўтайди. Шу негиз атрофида муайян тушунча барқарорлашади ва янги ном билан атала бошлайди. Фикр, қараш, ёндашувларнинг ўзаро келишуви, шартлашуви остида содир бўладиган бу жараён ихтиёрий тарзда кечади. Мисол учун *манба* ва *матн* сўзларининг истилоҳга айлангунча давом этган тадрижини кузатайлик. Арабча “оқиб чиқмоқ”, “бошланмоқ”, “отилиб чиқмоқ”, “келиб чиқмоқ” маъноларини англатувчи *набаъа* (نَبَعَ) феълидан “оқиб чиқиш жойи”, “бошланиш нуқтаси” “булоқ” маъносидаги *манба* (مَنْبَع) сўзи ясалган. Ҳар қандай ҳаракат, воқеа-ҳодисанинг бошланғич нуқтаси, аввали, бошига нисбатан қўлланган бу сўз маълум соҳа кишиларининг ихтиёрига биноан ижод маҳсули тушунчасида қарорлашди ва “манба” дейилганида муайян *асар* (китоб) тушунила бошлады.

Мутолаа қилинган китоб ўз ўқувчиларида турли хил ўхшаш ва фарқли фикрларни уйғотади. Фикрларнинг ўхшашлиги *қарашлар*ни, фарқлилиги *ёндашувлар*ни юзага келтиради. Бу жараён бамисоли китобдан китоблар отилиб чиқаётган, асардан асарлар тармоқланиб, тошиб оқаётган оқимга ўхшайди.

Энди *матн* сўзи хусусида тўхталадиган бўлсак, арабча изоҳли луғатларда бу сўз “нарсанинг устки, юза қисми” деб таърифланган. Масалан, ернинг устки қаттиқ қисми (*متن الارض*), йўлнинг ўртаси (*متن الطريق*), китоб саҳифасидаги ёзувларнинг хошия ва шарҳлардан холи асосий қисми¹ (*متن الكتاب*) *матн* сўзи билан ифодаланган. Шуниндек, бу сўзнинг “мустаҳкам; пишиқ” каби сифат маъносида келган тури ҳам мавжуд. Тилимизга ўзлашган *матонат*, *метин* сўзлари ҳам *матн* билан ўзакдошдир.

“Адабиётшунослик терминлари луғати”да текст сўзи “авторнинг асл сўзи, асарнинг қўлёзмаси ёки нашр этилган нусхаси”², “Словарь-справочник лингвистических терминов» китобида “ёзув ёки нашрда акс эттирилган нутқий асар (баён қилиш)”³, “Ҳозирги ўзбек тили фаол сўзларининг изоҳли луғати”да “матн – мазмунан ва мантиқан ўзаро алоқадор бўлган гаплар ёки алоҳида олинган гап”⁴, “Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати”да “матн – ёнма-ён ҳарфлар, ёзув орқали акс эттирилган нутқ, умуман, нутқ парчаси; текст”⁵ тарзида турлича ифодаланган. Матн билан тенг маънода қўлланадиган *текст* сўзи лотинча *textus* сўзидан олинган бўлиб, “тўқима мато; тўқиш; ўриш; чирмаш; кўшиш” каби маъноларни англатади. Бу сўзнинг нисбатан кенгрок ва қамровли

¹Қадимий (қўлёзма ва баъзан тошбосма) китобларда асл матн хошия билан ажратилган. Матн шарҳлари хошияда гир айланасига битилган. Бу ўринда шу ҳолат назарда тутиляпти.

²Ҳомидий Ҳ., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. “Ўқитувчи”, Т. 1970, 222-бет.

³Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. М.: “Просвещение”, 1976, 483-стр.

⁴Ҳожиёв А., Нурмонов А. ва бошқа. Т.: “Шарк”, 2001, 130-бет.

⁵Ҳожиёв А. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2002, 61-бет.

саналади. Муайян матннинг пайдо бўлишидан то охириги ҳолатигача давом этган жараён *матн тарихини* ташкил қилади. Аксар матнлар маълум вақт мобайнида субъектив (муаллиф, котиб, нашрга тайёрловчи, муҳаррир) ва объектив (ижтимоий) омиллар таъсирида ўзгаришга учрайди. Матншуноснинг вазифаси мана шу ўзгаришларни аниқлаш, уларни тарихий, илмий далиллар билан асослаш ва шу йўл билан асл матнни тиклашдир.

Матншунослик соҳаси филология фанининг асосий ва муҳим тармоқларидан бири бўлиб, ёзма ёдгорликларнинг асл матнини тиклаш ҳамда уларни нашр эттиришнинг назарий ва амалий жиҳатлари билан шуғулланади. Матншуносликнинг асосий вазифаси қўлёзма ёки тошбосма нусхадаги муайян асарнинг матнини муаллиф қаламидан чиққан асл ҳолатини тиклаш ва нашр эттиришдир.

Изоҳли луғатда “Матн ва уни талқин қилиш тамойиллари” истилоҳига шундай таъриф берилади: “Матн ва уни талқин қилиш тамойиллари” – адабиёт ва фольклорга оид қўлёзма асарларни, тарихий ҳужжатларни, уларнинг ҳақиқий, асл матнларини аниқлаш ва танқидий ўрганиш, шарҳлаб эълон(нашр)қилиш мақсадида улар устида тадқиқотлар олиб борувчи ёрдамчи тарихий-филологик фан соҳаси; текстология”⁸.

Ўзбек тилида бу истилоҳ арабча “матн” (متن) луғавий маъноси – мустаҳкам, пишиқ, қаттиқ дегани бўлиб, қўшма сўзнинг иккинчи қисми “шунос”(“танимоқ”, “билмоқ” маъноларини ифодаловчи форсча “шенохтан” феълидан олинган) ва туркий “-лик” от ясовчи қўшимча таркибидан ясалган.

“Матн ва уни талқин қилиш тамойиллари” истилоҳининг фанда қачондан қўллана бошлангани борасида рус палеографияси тарихи ва замонавий матншунослик ишлари, хусусан, XVIII – XX асрларда амалга оширилган нашрларни ўрганган С. А. Рейсер шуларни ёзади: “**Текстология** сўзи нисбатан яқинда пайдо бўлган. Бу сўз 1930-йиллар ўрталарида биринчи марта Б. В. Томашевский томонидан 1926/27 ўқув йили Ленинград санъат тарихи институти курсларида қўлланган. 1957–1967 йиллар оралиғида бирин-кетин СССР Фанлар академиясининг Жаҳон адабиёти институтида “Текстология масалалари” номи билан тўрт тўплам: “Текстология асослари”, “X–XVII асрлар рус адабиёти материалларида текстология”, “Текстология. Қисқача очерк” каби аҳамиятли китоблар босилади. “Текстология” гарчи янги истилоҳ ҳисобланса-да, лекин тушунчанинг ўзи қадимийдир. *Адабий танқид, матн танқиди, археография, герменевтика, экзегетика* сўзлари тарих, қадимги адабиёт, манбашунослик каби фаннинг турли тармоқларида қўлланса ҳам аслида битта тушунчани англатади”⁹.

Матнга ёндашув // Илмий мақолалар тўплами: Тилшуносликнинг долзарб масалалари. Т.: “Akademnashr”, 2010, 197-204 б.

⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдди. Иккинчи жилд. – Т. : Давлат илмий нашриёти, 2006. – Б.557.

⁹ С. А. Рейсер. Палеография и текстология нового времени. – М.: Просвещение, 1970. – Б.85.

Бу ҳақда машҳур рус текстологи Б. В. Томашевскийнинг ёзганлари қуйидагича эди: "...замонавий филологияда матн танқиди бўйича баъзи усуллар системаси ишлаб чиқилди. Улардан бир қисми қадимий ёдгорликларни ўрганиш тажрибасидан кўчирилди, бир қисми янги материалнинг ўзига хослиги билан белгиланади. Бу филологик усуллар системасини "матншунослик" сўзи билан белгилаш қабул қилинди"¹⁰.

Рус филологиясида "матншунослик" сўзи билан бирдек "матн танқиди" сўз бирикмаси ҳам қўлланган. Европада ҳозир ҳам матншунослик "Textkritik", яъни матн танқиди деб юритилади. Бу ўринда "танқид" сўзининг қўлланишига эътибор қаратиш лозим. "Матн танқиди" жумласи орқали матнни манбашунослик ва матншунослик йўналишида қиёсий-тарихий ўрганиш назарда тутилади.

XX аср бошларида Туркистонда ҳам матнни танқидий ўрганишга муносабат шакллана борди. Турли матбаа ёки кутубхоналарнинг ташкил этилиши муайян маънода матншунослик тарихини янгича йўналишда ўрганишга сабаб бўлди. 1920 йили мартда Туркистон МИК Туркистон давлат нашриёти(Туркдавнашр) таъсис этиш ҳақида қарор қабул қилинади. Бу Ўрта Осиёдаги илк китоб нашриёти бўлиб, унга ўлкадаги барча нашр ишларини бирлаштириш, қоғоз тақсмоти ва босмахона жиҳозларини назорат этиб, раҳбарлик қилиш вазифалари юкланди.

Ўтган аср 20-йилларидан илмийлик бош мезон бўлган ўзбек адабиётшунослиги алоҳида соҳа сифатида шакллана бошлади. Адабиёт тарихи тадқиқотчилари мунтазам равишда классикларимиз ҳаёти, ижодига бағишланган мақолалар эълон қилиш билан бирга уларнинг асарларини чоп эттириш, оммалаштиришга ҳам жиддий киришдилар. Олиб борилган амалий ишлар бевосита матншуносликнинг илмий шаклланишига олиб келди.

А. С. Рейсер таъкидлаганидек, бир қанча ёрдамчи соҳалар – эдиция, археография, герменевтика, экзегетика кабилар билан боғлиқ ҳолда матн тадқиқ этилади. Хусусан, эдиция – ҳужжатли ва мумтоз матнларнинг илмий нашрини амалга оширишдир.

Матншунослик нашр ишларининг олиб борилиши билан ривож топди. Ўзбек матншунослигининг шаклланиши, ривожланиш усуллари ва методлари мумтоз адабиёт намуналари нашр этилиши билан боғлиқ.

Археография ёзма манбаларни қидириб топиш, илк тавсифга олиш, илмий муомалага киритишни назарда тутди. Кутубхона, турли фондлардаги қўлёзмаларнинг туркумлаштирилган тавсифи, археографик қиёсий таҳлили манба матнини тузишда муҳим ҳисобланади. Бундай ишлар натижалари матн устида ишлашнинг раво боришини таъминлайди.

Герменевтика қадимги ёзма матнлар мазмунини изоҳлаш билан шуғулланади, матншунослик учун герменевтика асарнинг қадимда тутган ўрни, асар умумий мазмуни каби маълумотларни беради.

¹⁰ Б. В. Томашевский. Писатель и книга. Очерк текстологии. Издание второе. – М. : Искусство, 1959. – Б. 30.

Экзегетика эса диний матнларни филологик жиҳатдан таҳлил этишда матншунослик ишлари билан бевосита боғланади.

Матн ва уни талқин қилиш тамойиллари, энг аввало, икки асосий қисмга бўлинади: амалий ва назарий матншунослик. Назарий матншунослик – соҳанинг умумий масалалари, матншунослик тарихи, матн тузиш тадқиқот усуллари ҳамда асосий тамойиллари каби масалаларнинг жамланмасидир. Ҳозирги кунда матншунослик назарий йўналишини ҳам ривожлантириш асосий масалалардан бири бўлиб қолмоқда.

Амалий матншунослик – муайян асарнинг муаллиф қаламига яқин энг асл матнини тузиш, шарҳлар билан нашрга тайёрлашни бажаради. Умуман, матншуносликнинг назарий ва амалий ишларидан мақсад, асарнинг муаллиф нусхасига энг яқин матнини яратишдан иборат.

“Матн ва уни талқин қилиш тамойиллари” фан ёки соҳа эканлигини аниқлашда турли хил қарашлар мавжудлиги кузатилади. Баъзи олимлар матншунослик филологиянинг ёрдамчи тармоғи деб ҳисобласалар, бошқалари матншуносликни мустақил фан сифатида эътироф этишади. Матншунослик фан ёки соҳа эканлигини аниқлаш матншуносликнинг тарихи, амалий ва назарий йўналишлари ривожланиши, шу кунгача эришган натижалари ва келажагига бўлган илмий доиранинг мулоҳаза ёки фикрларини ҳам кўрсатади.

Бундай турли хулосаларнинг юзага келишига сабаб *соҳа, дисциплина, фан* сўзларининг асосий маъносига эътибор бермаслик ёки аралаштириб қўллашдан келиб чиқади. Рус олимлари кўпроқ матншуносликни “филологик дисциплина” деб юритишлари кузатилади. Аслида дисциплина сўзи латинча “ўқиш, тарбия, мактаб” маъноларини бериб, фаолиятнинг бир қисми, қайсидир фаннинг мустақил соҳаси ҳисобланади.

Умуман олганда, матншуносликнинг фан ёки соҳага оид бўлиши ҳақида аниқ хулосага келишнинг ўзи мунозаралидир. Равшанки, матншунослик XIX аср ўрталаригача тўлиқ соҳа ёки фан сифатида шаклланмаган, у XX аср бошларига қадар адабий, тарихий асарлар нашрида зарурий бўлиб, вазифаси ҳам асосан амалиёт талаблари билан чекланган. Матншунослик кейинги даврларда назарий ишланмаси, методикаси ва вазифаларининг аниқ белгиланишига эришди. Бу каби илмий-тадқиқ натижалари унинг инсон билим тизимида фан сифатида тавсифланишига олиб келди. Лекин матншуносликни филологиянинг тарихий-адабий дисциплинаси ёки махсус соҳаси деб таърифлаш кўпроқ унинг имкониятларини аниқ ва тўла намоён этади. Матншуносликка фан деб ёндашилганда эса, бошқа соҳалар билан боғлиқ аралашуви юзага келади ва матншуносликнинг ўзига хос хусусиятлари яққол кўринмайди. Д. С. Лихачев таъкидлаганидек, матншунослик филологиянинг соҳаси бўлиб қолади, ҳатто тарихий манбалар матнини ўрганган ҳолда ҳам тарих фанининг бир тармоғи сифатида талқин этилишига йўл қўйиб бўлмайди.¹¹ Яна бир жиҳати, мустақил бўлган ҳолда матншунослик адабиёт тарихи, адабиёт назарияси билан узвий боғланади ва улар аслида матншунослик базасини ташкил этади.

¹¹ Қаранг: Лихачев Д.С. Текстология. Краткий очерк. –М. – Л.: Наука, 1964. – Б. 7.

Дарҳақиқат, матншунослик соҳасининг фанлар тизимида тутган ўрнини аниқ чегаралаш биров мушқил. Аммо мутахассис олимларнинг мазкур масалага ёндашувлари умумлаштирилса, яхлит хулосага келишга асос етарли экани кўринади:

Демак, мутахассис олимларнинг юқорида келтирилган фикрларига суяниб айтиш мумкинки, матншунослик махсус фан даражасига етмаган, аммо шу йўналишда шаклланаётган соҳа. Бу соҳанинг назарий-амалий мақсади - муайян асар биографиясини илмий асосда изчил ўрганиб, матн тарихини тўла тиклаш, жараёндаги умумий ва хос қонуниятларни аниқлаш ва уларни кенг тадбиқ учун жорий қилиш тизимини ишлаб чиқишдан иборат.

Раҳбарий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси биринчи Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ-4797-сон Фармони.

2. Каримов И.А. “Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир”. – Тошкент, “Ўзбекистон”, 2015.

3. Каримов И.А. “Бетакроримсан, ягонасан она Ватаним – Ўзбекистоним” Мустақилликнинг 24 йиллигига бағишланган маъруза. Халқ сўзи, 2015 йил 1 сентябрь.

4. Каримов И.А. “Ягонамсан муқаддассан, Ватаним, севги ва садоқатим сенга баҳшида, гўзал Ўзбекистоним” Мустақилликнинг 23 йиллигига бағишланган маъруза. Халқ сўзи, 2014 йил 1 сентябрь.

5. Каримов И.А. Асарлар тўплами. 1-21 жилдлар. – Тошкент, “Ўзбекистон”, 1996-2013.

6. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент, “Маънавият”, 2008. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ // Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. 7-том. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. –Б.132-155.

7. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008, – 176б.

8. Каримов И.А. Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор. – Тошкент: Ўзбекистон, 2010. – 40б.

9. Каримов И. “Ёшларимиз – халқимизнинг ишончи ва таянчи”, Т.: Маънавият, 2006. –94б.

Асосий адабиётлар

1. Лихачев Д.С. Текстология. –М.-Л.: АНС. 1962.

2. Ш.Сирожиiddинов, С.Умарова. Ўзбек матншунослиги қирралари. –Т.: “Akademnashr”. 2015. 122 б.

3. Зуфаров Т. Хат таълими. –Т.: Meriyus, 2010..

Кўшимча адабиётлар

6.Алишер Навоий. Ҳайрат-ул-аброр. Илмий танқидий матн. (Тузувчи: Порсо Шамсиев), –Т.: Фан, 1970.

7. Зоҳидов Р. Саботул ожизин – илмий-адабий манба. – Т.: Muharrir, 2012.

8. Исмоилов М. Хужжатшунослик ва Марказий Осиё дипломатикаси. Ўқув қўлланма. – Т.: Akademnashr, 2010.

9. Исоқов Ф. Гулханийнинг “Зарбулмасал” асари. Т.: “Фан”, 1976.

10. Йўлдошев Иброҳим. Ўзбек китобатчилик терминологияси. – Т.: Фан, 2004.

11. Каталог фонда института рукописей. 1 том. – Т.: Фан, 1989.

12. Каюмов А., Хасанов Б. Жемчужины мудрости и тайны «семи морей». – Т.: Издательство народного наследия им. Абдуллы Кадыри, 2002.

13. Комилов Н. Бу қадимий санъат... Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.

14. Муниров Қ. Бебаҳо хазина. – Т.: Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси, 2002.

15. Муниров Қ. Хоразмда тарихнавислик. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2002.

16. Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъатитарихидан. – Т.: Фан, 1971.

17. Навоий асарлари лугати (тузувчилар: П. Шамсиев, С. Иброҳимов). – Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.

18. Навоий дастхати. (Наводирун-нихоя). Нашрга тайёрловчи, сўзбоши муаллифи С. Ғаниева. – Т.: Фан, 1991.

19. Правила подготовки к изданию памятников литературы Востока. – М.: ИВЛ, 1959.

20. Раҳмонқулова М. ЎЗМУ кутубхонасидаги Шарқ қўлёзмалари каталоги. – Т.: IPTD O'zbekiston, – 2007.

21. Рустамий А. Адиблар одобидан адаблар. – Т.: Маънавият, 2003.

22. Сирожиддинов Ш. XV–XVI асрлар тарихий ва тазкира-эсдалик асарларида Алишер Навоий ҳаёти ва фаолияти талқини. – Самарқанд: Зарафшон, 1997.

23. Султонов И. Навоийнинг “Мезонул-авзони” ва унинг критик тексти: филол. фан. ном. дисс. – Т.: Асосий кутубхона. РД/1, 1947

Электрон манбалар

24. www.ziyo-net.uz

25. www.literature.uz

26. www.kutubxona.uz

27. <http://textshare.tsx.org>

28. <http://www.mgimo.ru/fileservers/>

Мустақил таълим учун саволлар

1. Ўзбек матншунослигининг рус матншунослигидан фарқи.
2. Матншуносликнинг фаолият доираси.
3. Матншуносликнинг фанлар тизимидаги ўрни.
4. Амалий матншунослик.

Глоссарийлар

Археография – ёзма манбаларни қидириб топиш, илк тавсифга олиш, илмий муомалага киритишни назарда тутати. Кутубхона, турли фондлардаги қўлёзмаларнинг туркумлаштирилган тавсифи, археографик қиёсий таҳлили манба матнини тузишда муҳим ҳисобланади. Бундай ишлар натижалари матн устида ишлашнинг раво боришини таъминлайди.

Герменевтика – қадимги ёзма матнлар мазмунини изоҳлаш билан шуғулланади, матншунослик учун герменевтика асарнинг қадимда тутган ўрни, асар умумий мазмуни каби маълумотларни беради.

Манба – арабча “оқиб чиқмоқ”, “бошланмоқ”, “отилиб чиқмоқ”, “келиб чиқмоқ” маъноларини англатувчи *набаъа* (نَبَعَ) феълидан “оқиб чиқиш жойи”, “бошланиш нуқтаси” “булоқ” маъносидаги *манба* (مَنْبَع) сўзи ясалган. Ҳар қандай ҳаракат, воқеа-ҳодисанинг бошланғич нуқтаси, аввали, бошига нисбатан қўлланган бу сўз маълум соҳа кишиларининг ихтиёрига биноан ижод маҳсули тушунчасида қарорлашди ва “манба” дейилганида муайян *асар* (китоб) тушунила бошлади. Мутолаа қилинган китоб ўз ўқувчиларида турли хил ўхшаш ва фарқли фикрларни уйғотади. Фикрларнинг ўхшашлиги *қарашларни*, фарқлилиги *ёндашувларни* юзага келтиради. Бу жараён бамисоли китобдан китоблар отилиб чиқаётган, асардан асарлар тармоқланиб, тошиб оқаётган оқимга ўхшайди.

Матн – арабча изоҳли луғатларда бу сўз “нарсанинг устки, юза қисми” деб таърифланган. Масалан, ернинг устки қаттиқ қисми (متن الارض), йўлнинг ўртаси (متن الطريق), китоб саҳифасидаги ёзувларнинг ҳошия ва шарҳлардан холи асосий қисми¹² (متن الكتاب) *матн* сўзи билан ифодаланган. Шуниндек, бу сўзнинг “мустаҳкам; пишиқ” каби сифат маъносида келган тури ҳам мавжуд. Тилимизга ўзлашган *матонат*, *метин* сўзлари ҳам *матн* билан ўзакдошдир. “Адабиётшунослик терминлари луғати”да текст сўзи “авторнинг асл сўзи, асарнинг қўлёзмаси ёки нашр этилган нусхаси”¹³, “Словарь-справочник лингвистических терминов» китобида “ёзув ёки нашрда акс эттирилган нутқий асар (баён қилиш)”¹⁴, “Ҳозирги ўзбек тили фаол сўзларининг изоҳли луғати”да “матн – мазмунан ва мантиқан ўзаро алоқадор бўлган гаплар ёки алоҳида олинган гап”¹⁵, “Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати”да “матн – ёнма-ён ҳарфлар, ёзув орқали акс эттирилган нутқ, умуман, нутқ парчаси; текст”¹⁶

¹²Қадимий (қўлёзма ва баъзан тошбосма) китобларда асл матн ҳошия билан ажратилган. Матн шарҳлари ҳошияда гир айланасига битилган. Бу ўринда шу ҳолат назарда тутиляпти.

¹³Ҳомидий Х., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. “Ўқитувчи”, Т. 1970, 222-бет.

¹⁴Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. М.: “Просвещение”, 1976, 483-стр.

¹⁵Ҳожиёв А., Нурмонов А. ва бошқа. Т.: “Шарқ”, 2001, 130-бет.

¹⁶Ҳожиёв А. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2002, 61-бет.

тарзида турлича ифодаланган. Матн билан тенг маънода қўлланадиган *текст* сўзи лотинча *textus* сўзидан олинган бўлиб, “тўқима мато; тўқиш; ўриш; чирмаш; кўшиш” каби маъноларни англатади. Бу сўзнинг нисбатан кенгрок ва қамровли изоҳини 2010 йил “Akademnashr” нашриётида чоп этилган “Адабиётшунослик луғати”да кўриш мумкин.

Матн тарихи – муайян матннинг пайдо бўлишидан то охириги ҳолатигача давом этган жараён матн тарихини ташкил қилади. Аксар матнлар маълум вақт мобайнида субъектив (муаллиф, котиб, нашрга тайёрловчи, муҳаррир) ва объектив (ижтимоий) омиллар таъсирида ўзгаришга учрайди. Матншуносликнинг вазифаси мана шу ўзгаришларни аниқлаш, уларни тарихий, илмий далиллар билан асослаш ва шу йўл билан асл матнни тиклашдир.

Одоб – “адаб” сўзининг кўплик шакли (آداب). Мумтоз адабиётда “адаб”нинг кўплиги сифатида қўлланади. Ундан ташқари “одоб” сўзи инсон фаолиятининг айрим соҳаларига оид қоидалар ва уларга риоя қилиш маъносида ҳам ишлатилади.

Текст– ёзувда қайд этиб қўйилган нутқ. Термин бу маъносида оғзаки нутққа қарши қўйилади; нутқий асар, жумладан, адабий асарнинг ёзма (харфлар) ёки оғзаки (товушлар) белгилар воситасида қайд этилган конкрет-ҳиссий (кўриш ё эшитиш) қабул қилинадиган томони. Бу маънодаги *текст* матншуносликнинг объекти саналади; нутқий коммуникациянинг нисбий бутунлик, яхлитлик касб этган ва нисбий автономлик, алоҳидалик хусусиятига эга энг кичик бирлиги, яъни адабий-бадий асар. Бу маънодаги *текст*нинг мазмуни уни ташкил қилаётган нутқ бирликлари, уларнинг ўзаро алоқалари билангина чекланиб қолмайди. Бутун сифатида у муаллиф томонидан муайян нутқий ситуацияда туғилган, унинг бутун сифатидаги мазмун-моҳияти ўзидан ташқаридаги реаллик билан боғлиқ ҳолда воқе бўлади”¹⁷.

Таъсирлар занжири –Маълум адабий асар бўйича тадқиқот олиб бораётган манбашунос ўзи ўрганаётган объектнинг яхлит бутунлик сифатида юзага келишига сабаб бўлган *таъсирлар занжири*ни тиклайди, тадқиқ этилаётган асарнинг бу силсиладаги ўрнини белгилайди, халқалар орасидаги муносабатларнинг умумий қонуниятларини аниқлайди. Манбашунослик тадқиқи мана шу узлуксиз жараён ичида кечади.

Экзегетика – диний матнларни филологик жиҳатдан таҳлил этишда матншунослик ишлари билан бевосита боғланади.

Назорат саволлари

1. Таъсирлар занжири ибораси нимани англатади?
2. Мумтоз адабий матнларни эски ўзбек ёзувидан жорий алифбога табдили муаммолари нималардан иборат?

¹⁷ Д.Куронов ва бошқа. Т.: “Akademnashr”, 2010, 329-бет.

3. Европада матншунослик илми қандай номланади?
4. Диёримизда матбаачилик тарихи қачондан бошланган?

Инсоният тарихида ихтиро қилинган ҳар бир кашфиёт, аввало, ижтимоий ҳаёт таъсирида юзага келади ва кўп асрлик анъаналар доирасида шаклланиб боради. Маълум бўлишича, дастлаб пиктографик ёзув кашф қилинган. Бу ёзувда чизилган расмлар мувофиқлигига қараб, инсоннинг ўзи бир-бири билан боғлиқ шакллар асосида мантикий фикр юритиб, гап тузган. Пиктографик ёзув тараққиёти асосида логографик ёки идеографик ёзув пайдо бўлди. Бунда тилдаги ҳар бир сўз ўз рамзий тимсолига эга бўлади. Пиктограмма тўғридан-тўғри предметни расм орқали кўрсатса, логограмма сўзнинг маъносини тушунча орқали ифодалайди. Иероглифик ёзув логографик ёзувнинг ривожланган, мукаммал кўринишидир.

Милоддан аввалги VI–IV асрлардаёқ Туронзаминнинг турли ўлка маҳаллий тиллари товуш системасига мустақил ҳолда мослашган. Хоразмий-суғдий, пахлавий, бахтарий каби ёзувлар шаклланганлиги ёзма маданиятимиз илдизлари нақадар узоқ даврларга бориб тақалишидан далолат беради. Мана шу ёзувлар ичида суғд ёзуви ёдгорликлари кенг миқёсда ва узоқ вақт истеъмолда бўлганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Қоғозга битилган ва бизгача етиб келган суғдча матнларнинг энг қадимийси IV аср бошларига мансуб бўлиб, фанда “Эски мактублар” деб ном олгандир. Бу мактублар 1906 йили инглиз олими А. Стейн бошлиқ экспедициятомонидан Мўғулистоннинг Дунхуан деган жойидан топилган. Суғд ёзма ёдгорликларининг энг сўнггиси Талас дарёси водийсидаги қоятошлар сиртига битилган ташрифномалардир. Бу ёзув оромий ёзуви асосида пайдо бўлганлиги боис, оромий ёзувига ўхшайди. II асрнинг охири – III асрнинг бошларида Хоразм ёзуви хўжалик ҳисобот ҳужжатлари, тангалардаги ёзувлар, қабрларга ўрнатилган ҳайкаллар ва бошқа жойларда учрайди.

V–VIII асрлар давомида туркий халқлар Ўрхун-Энасой ёзуvidан кенг фойдаланган. Ўрхун-Энасой ёзуви билан бирга уйғур алифбосидан ҳам фойдаланилган ва бу ёзув туркий халқлар орасида XVI асргача анча кенг ишлатилган. Ёзув турларининг кенг қўлланиши билан бирга китобатчилик санъати ҳам ривож топди. Ўрта Осиёда милоддан аввалги асрлардаёқ китобчилик ишлари билан шуғулланганлар.

Қадим Шаркий турк маданий муҳитида қўлёзмалар билан ёнма-ён ксилография усули жорий этилган. Қ. Содиқовнинг ёзишича, “турк буддавийлари орасида анча кенг тарқалган китоб тури потхидир. Бундай усул билан китоб тайёрлаш учун, даставвал, китобга мўлжалланаётган варақлар ўртасига бир ўлчамда доирачалар чизиб чиқилган. Матнни ёзаётган пайтда эса сатр доирага келиб туташганда тўхтатилиб, доирачанинг иккинчи ёғидан давом эттирилаверган. Шундай қилиб, доирача ичи бўш қолган. Қўлёзма тўлиқ қўлдан чиққач, ҳалиги доирачалар ўртасидан тешиб чиқилган. Варақларни дасталаб туриб, уларнинг тешигидан ипга тизилган. Сўнгра қоғоз бичимига тенг икки пайраха олиб, тахлоғлиқ қоғознинг икки ёғидан қопланган ва тизимчаси маҳкамлаб қўйилган. Ўз навбатида, пайраҳалар муқова вазифасини ўтаган ҳамда

китобни яхши сақлаш имконини берган. Китобни ўқиш зарур бўлган тақдирда тизимчаси бўшатилиб, фойдаланиб бўлгач, яна жойлаб қўйилаверган”¹⁸. Литография усулида китоб тайёрлашни баъзи олимлар ясси чоп этиш деб ёзишади. Жумладан, Ш. Зиёдовнинг ёзишича, ҳарф терилмайдиган, полиграфия терминологияси бўйича ясси чоп этиш усули литография бўлиб, яъни ясси чоп этиш – матн олдиндан қоғоз варағига битилган ва тош шаклга тескарисини туширилган аксдан нусха кўчириш усули ҳисобланади.¹⁹

XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистон халқлари ҳаётида рўй берган янгиликлардан бири типо-литографик корхоналарнинг очилиши бўлди. Тошкентда бирин-кетин матбаалар иш юрита бошлашди. Марказий Осиёда илк типография расман Тошкентда 1868 йили ҳарбий штабда ташкил этилган. Тошкентдаги бу босмахона хизмат доираси учунгина ташкил этилган бўлиб, типо-литографияда асосан Туркистон губернаторлигининг расмий хатлари, буйруқлари, телеграмма ва бошқа ҳужжатларини чоп этиш мўлжалланган эди.

М. Ҳақимов қайд этганидек, Туркистонда китоб босишнинг икки хил усули қўлланди. Биринчиси типографик(михбосма) усул бўлиб, унда мих шаклидаги металл ҳарфларни қўлда териш орқали китоб босилган. Бунда араб ёзувининг насх ёзуvidан кенг фойдаланилган. Иккинчиси эса литография(тошбосма) усул, унда дастлабки, асосий ишни хаттот бажарган. Хаттот босиладиган китобнинг матнини махсус қоғозга кўчирган. Бу қоғоздаги матн тош қолип сиртига ўтказилган ва унга кимёвий ишлов берилган. Сўнгра ана шу тош қолиплардан нусхалар олинган. Хаттот тошбосмага матн кўчирганда асосан настаълиқ хатидан фойдаланган. Лито-типографикга нисбатан литографик усул кенг қўлланган. Бунга фақат Алишер Навоий асарларининг 1879–1917 йиллар давомида Туркистон шаҳарларидаги кўп матбааларда босилган 70га яқин нашри фақат тошбосма усулида амалга оширилганлиги мисол бўла олади.²⁰ Ўрта Осиёда тошбосма усулидаги дастлабки матбаа Хивада Муҳаммад Раҳимхон II саройида юзага келади. “Шарқда биринчи матбаа 1832 йили Эронда пайдо бўлган эди. Шунинг учун Эрондан Иброҳим Султон номли матбаачи Хива саройига таклиф этилади. Иброҳим Султон маҳаллий ёшлардан Отажон Абдаловга матбаачилик сирларини ўргатади, 1874 йилдан бошлаб баъзи ҳужжатлар тошбосма усулида чоп этила бошлайди”²¹.

XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларида Хива хонлиги маданий ва ижтимоий ҳаётида муҳим роль ўйнаган Муҳаммад Раҳимхон II кутубхоналар ташкил этган ҳамда қўлёзма манбаларни асраш ва кўпайтиришга катта аҳамият қаратган. Қ. Муниров қайд этганидек, бошқа Хива ҳукмдорларидан фарқли ўлароқ Муҳаммад Раҳимхон II ўз замонининг шоири бўлган. У тарихий, адабий асарларни севган ва уларни кўплаб кўчиртирган ҳамда саройга тўплаган.

¹⁸ Содиков Қ. Туркий матнавислик тарихидан. Қадимги ёзма ёдгорликлар. – Т.: Ёзувчи, 2000. – Б.126.

¹⁹ Қаранг: Зиёдов Ш. Марказий Осиёда илк тошбосма китоблар нашри тарихидан//Шарқшунослик, 2009, № 14. – Б.136.

²⁰ Қаранг: Ҳақимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. –Т.: Фан, 1991. – Б.39.

²¹ Ёркинов А., Полвонов Н., Аминов Ҳ. Муҳаммад Раҳимхон II – Феруз кутубхонаси феҳрести. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2010. – Б.9–10.

Муҳаммад Раҳимхоннинг иккита кутубхонаси бўлиб, бири қишки қароргоҳ – Арк ичкарасида, яна бири ёзги қароргоҳ – шаҳар ташқарисида Тозабог саройида жойлашган эди. Бу кутубхоналарда ихчам каталоглар тузилган, китобларнинг муқоваларига уларнинг номлари битилган ёрликлар ёпиштирилган. Хива хони Ферузнинг асосий мақсади нодир асарлар нусхаларини кўпайтириш орқали қўлёзмаларни асраш эди. Манбашунос Ҳ. Аминовнинг ёзишича, Хива хони Феруз кутубхонаси фехрист-каталогида қўлёзма ва литографик асарлардан жами 914 жилд китоб баёни келтирилган. Улар 893 асарни ташкил этиб, буларнинг 604 жилди қўлёзма бўлиб, 310 жилди тошбосма нусхалардир.²²

Адабиётшунос Р. Маҳмудова берган маълумотларига қараганда, Тошкентда биринчи хусусий литографик матбаа С. И. Лахтин матбааси бўлиб, у 1877 йили очилган. Бу босмахона рус тилидаги китоблар билан бирга маҳаллий тиллардаги китобларни ҳам нашр қилган. Тошкентдаги йирик матбаалардан яна бири – О. А. Порцев матбааси 1888 йили ташкил топган. Унинг чиқарган китоблари анча сифатли бўлиб, қоғози ва муқоваларига алоҳида эътибор берилган. В. М. Ильин матбааси эса 1893 йили ташкил топган, унда ўзбек адабиёти тарихига оид кўпгина китоблар босилиб чиқарилган.²³

Самарқанд, Бухоро, Қўқон, Андижон, Марғилон каби шаҳарларда кейинчалик ривож топган матбаалар ўзаро бир-биридан кескин фарқланмайди. Лекин шунга қарамай уларнинг айрим томонлари, жумладан, нашр этиш техникаси ва сифати, асосан чоп этган асарлари мавзу кўлами билан турлича бўлган.

XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошидаги тошбосма нусха тайёрлаш жараёнида олиб борилган амалий ишлар ўзбек матншунослиги ривожланиш тарихида ҳақли равишда муҳим ўрин эгаллайди.

Алишер Навоий “Хамса” асари насрий баёни 1908 йили Тошкентда нашр этилган эди. “Насри “Хамса”и беназир” деб номланган бу китобнинг котиби Раҳматуллоҳ Абдушукур ўғлидир. Мулло Мир Маҳдум ибн Шоҳюнус китобга ноширлик қилган. Эътиборлиси, М. Ҳакимов тўғри таъкидлаганидек, агар ўша вақтдаги ноширларнинг Навоий асарларидан жуда яхши хабардор бўлганлигини назарда тутсак, “Хамса” дostonлари насрий вариантыни ноширнинг ўзи – Мирмаҳдум ибн Шоҳюнус тайёрлаган.²⁴

Ўзбек матншунослигининг ўтган аср аввалидаги ривожи шу билан яна аҳамиятлики, бу даврда амалга оширилган ишлар кейинги матншунослик ишлари учун таянч манба бўлди. Жумладан, П. Шамсиев Алишер Навоий “Хамса” асари илмий-танқидий матнини тузишда олти асос қўлёзмадан ташқари асарнинг 1880 йилдаги Хива литографик нусхасига ҳам мурожаат этганлигини ёзади.²⁵

²² Қаранг: Эркинов А., Полвонов Н., Аминов Ҳ. Муҳаммад Раҳимхон II – Феруз кутубхонаси фехрести. – Т. : “Янги аср авлоди”, 2010. – Б.38.

²³ Қаранг: Маҳмудова Р. Ўзбекистондаги тошбосма матбааларда Навоий асарларининг нашр этилиши тарихидан//Адабий мерос, 1968, № 1. – Б.99.

²⁴ Қаранг: Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. –Т.: Фан, 1991. – Б. 40.

²⁵ Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. . – Т. : Фан, 1986. – Б.34.

Адабиётшунос ва хаттот Ашурали Зоҳирӣ томонидан Навоӣ асарларининг баъзилари нашрга тайёрланган. У Навоӣнинг “Муҳокамат ул-луғатайн”, “Вақфия” асарлари устида изланишлар олиб борган ва бу асарларни тошбосма нашрга тайёрлайди. “Муҳокамат ул-луғатайн” асари Қўқонда Вайнер матбаасида 1336/1917 йили чоп этилади. Бу литографик нашр асарнинг тўлиқ матнини бермайди. Асар матнида хатоликлар ва эркин тузатишларга йўл қўйилган. Аммо кейинги “Муҳокамат ул-луғатайн” асари солиштирма матнини яратишда матншунослар А. Усмонов ва П. Шамсиев бу нашрдан керакли ўринларда фойдаланишган.²⁶ Матншунослар Париж(1841) нашрини асос қилиб олиб, Истанбул(1895) ва Қўқон(1917) литографик нашрлари билан солиштириб, уларда учраган хато, тушиб қолган ўринларни тўла равишда кўрсатишга ҳаракат қилишган. Сўз ва жумлалардаги фарқлар илмий аппаратда кўрсатилган.

Тошбосма нашрлар ўзбек матншунослиги ривожланишининг муҳим босқичи ҳисобланади. Тошбосма нашрлар одатда бир нечта қўлёзма нусхалар асосида тайёрланган. Уларнинг титул варағида нашр биографияси билан боғлиқ маълумотлар берилган, дебоҳадаги махсус сўзбошилар мазкур асар бўйича дастлабки матншунослик тадқиқини ўз ичига олган. Мана шу жараёнда ўзбек матншунослиги ривожланди ва ўзининг тадқиқот усулларини ишлаб чиқди. Шароит талабидан котиб, ношир, муҳаррирлар, ўз вазифалари билан бирга матн тузиш ишларига тааллуқли бўлган услубий қўлланмаларни амалиётда жорий этишди. Нисбатан нашрнинг тўла ва мукамал рўёбга чиқишини таъминлашга бўлган интилиш ўзбек матншунослигида муҳим ривожланиш босқичи бўлди.

Тарихчи Э. Охунжоновнинг қайд этишича, XIX аср иккинчи ярми – XX асрнинг дастлабки йигирма йилида шахсий кутубхоналарнинг катта қисмини осори атиқага айланиб бораётган ўрта асрлар қўлёзма китоблари ташкил этарди.²⁷ Шахсий кутубхоналар нодир асарларнинг бизгача етиб келишида катта хизмат кўрсатди. Жумладан, Туркистон жадидчилик ҳаракати етакчиларидан бири Маҳмудхўжа Бехбудий фан, санъат, маданият билан бирга, кутубхоначилик, ноширлик ривожига ҳамда оддий халқ ўртасида илмий билимларни тарқатиш ишига улкан ҳисса қўшди. У 1913 йили ўз хусусий нашриёти – “Нашриёти Бехбудия”ни ташкил этади. Айни вақтда Бехбудий китоб дўконлари тармоғини ташкил этиш бўйича катта иш олиб борди. У Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Андижон, Қўқон ва Наманганда китоб дўконлари очади.²⁸ Маърифатпарвар Бехбудий нашрга тайёрланаётган асар матнига нисбатан жуда масъулиятли бўлган. Ҳатто у “Нашриёти Бехбудия” учун баъзи асарларнинг матнини текширган, керакли жойларини таҳрир этган.

Адабиётшунос олим А. Ҳайитметов ўзбек матншунослиги ривожланиши хусусида сўз юритаркан, шуларни ёзади: “Бизда матншуносликнинг тараққиёти матншунос олимлар номи билангина боғлиқ эмас. Биринчи манбалар устида

²⁶ Қаранг: Əlişer Navoiy. Muhakamatul luğatain. –Т.:Goslitizdat, 1940.

²⁷ Қаранг: Охунжонов Э. Ватан кутубхоначилиги тарихи. 2-қисм. Дарслик. – Т. : Алишер Навоӣ номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008. – Б.23.

²⁸ Қаранг: Охунжонов Э. Ватан кутубхоначилиги тарихи. 2-қисм. Дарслик. – Т. : Алишер Навоӣ номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008. – Б.23.

илмий-тадқиқот олиб боровчи кўпгина адабиётшунослар ҳам, асосий касбига кўра матншунос бўлмаса ҳам, текстологик текшириш ишлари олиб боришга мажбур бўлган ва бу соҳада муҳим вазифаларни амалга ошириб, текстология ривожига ўз ҳиссаларини қўшганлар”²⁹.

Адабиётшунос Вадуд Маҳмуд, Фитрат, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдурахмон Саъдий, Садриддин Айний, Ҳоди Зариф кабилар мумтоз адабиёт вакиллари ижодини илмий муомалага олиб чиқиш ва халқни маданий мерос билан таништиришда қатор вазифаларни бажаришди. Масалан, адабиётшунос, шоир, публицист Вадуд Маҳмудни тўла маънода матншунос дея олмаймиз. Лекин у илмий мақолалари, жумладан, “Навоийгача турк адабиёти”, “Алишер Навоий”, “Фузулий Бағдодий” каби ишларида қўлёзма ва тошбосма нусхалардан “мисқоллаб йиққан фактлари билан Алишер Навоий ва Фузулий ҳаёти ва ижодини мухтасар ёритиб беради”³⁰.

Абдурауф Фитрат ўзбек адабий танқидчилик, манбашунослик ва матншунослик соҳаси тарихида ўзига хос мавқеига эга бўлган шахсдир. Унинг илмий-танқидий мақолалари, нашр эттирган китоблари матншунослик ишлари билан дахлдор ҳисобланади. Хусусан, Фитрат ёзма ёдгорликларнинг нашрга тайёрланишига принципиал ёндашади. У бугунги кунгача ўз аҳамиятни йўқотмай келаётган “Адабиёт қоидалари”(1926), “Энг эски турк адабиёти намуналари”(1927),³¹ “Ўзбек адабиёти намуналари”(1928)³² китоблари материалларини айнан қўлёзма манбалар асосида тайёрлаган. Фитрат Навоийнинг асарлари манбаларни ўрганишга алоҳида эътибор билан қаратган. Қўлёзма манбаларни нашрга тайёрлаш, хусусан, мумтоз шоирлар ижодидан намуналар жамлаб, чоп эттириш матншуносликка оид изланишлар олиб борилганлигини кўрсатади.

Ўтган асрнинг 50 – 60-йилларида қўлёзма манбаларни ўрганиш ва нашрга тайёрлаш давр сиёсий талаби ҳам эди. 1957 йили Тошкентда ўтказилган шарқшуносларнинг Бутуниттифок биринчи конференцияси ўтказилади. Шу конференцияда иштирок этган давлат раҳбари Н. А. Муҳиддиновнинг нутқида шундай сўзларни ўқиймиз: “Афсуски, биз ўрта аср Шарқининг кўзга кўринган фан ва маданият арбоблари асарларини жуда секин нашр этмоқдамиз. Республика ҳукуматининг Алишер Навоий асарларининг тўла тўпламини нашр этиш тўғрисидаги қарори сустр бажарилмоқда”³³. Бу даврда нафақат Навоий асарлари, балки кўплаб мумтоз адабиёт вакиллари асарларини нашр эттиришга эътибор қўчаяди. Шунинг учун ҳам баъзи асарлар мукамал ўрганилди,

²⁹ Ҳайитметов А. Матншунослик муаммолари// Шарқ юлдузи, 1982, № 3. – Б.168.

³⁰ Баҳодир Карим. Жадид мунаққиди Вадуд Маҳмуд. – Т. : Университет, 2000. – Б. 65.

³¹ Энг эски турк адабиёти намуналари. Тузувчи Фитрат. ЎзР ФА Шарқшунослик институти, тошбосма, инв. № 16507.

³² Ўзбек адабиёти намуналари. I жилд. Тузувчи Фитрат. ЎзР ФА Шарқшунослик институти, тошбосма, инв. № 15146, 12639.

³³ Муҳиддинов Н. А. Совет шарқшунослигининг янги мувоффақиятлари сари. Тошкент шаҳрида шарқшуносларнинг Бутуниттифок биринчи конференциясида сўзлаган нутқи. – Т. : “Қизил Ўзбекистон”, “Правда Востока” ва “Ўзбекистони сурх” бирлашган нашриёти, 1957. – Б. 35.

баъзилари эса тўла тадқиқ этилмаса-да, илмий-оммабоп шаклда халқимизга етказилди.

1959 йили “Ўзбек адабиёти”(хрестоматия ўрнида) 4 жилдли китоб нашри ўзбек мумтоз адабиёти тарихидаги ўқилмаган саҳифаларни ўқиш, ҳаёти ва ижоди ўрганилмай қолган ижодкорларни кашф этиб, уларнинг асарлари нусхаларини аниқлашга ёрдам берадиган муҳим манба бўлди. Бу китобда асосан йиғилган янги материаллар эълон этилади, шоирлар ижодини ёритишда асосий жиҳатлар белгиланди.

“Хамса” Навоийнинг энг кўп тарқалган асари бўлиб, унинг яхлит бир китоб бўлиб нашр этилиши ҳамда мукаммал матнининг яратилиши навоийшунос, матншунос Порсо Шамсиев олиб борган илмий изланишлар натижаси билан боғланади. П. Шамсиев 1956 йили “Сабъаи сайёр”,³⁴ 1963 йили “Фарҳод ва Ширин”³⁵ дostonлари илмий-танқидий матнини тайёрлайди. Ҳар иккала дoston матнларини тузишда таянч нусха учун Навоий ҳаётлигида машҳур бўлган хаттот Абдулжамил томонидан кўчирилган қўлёзма олинган. Илмий-танқидий матн тузиш учун Султон Али Машҳадий қаламига мансуб эътиборли нусха, XVI асрга оид яна бир қўлёзма асос нусха сифатида жалб этилган. Булардан ташқари, назорат нусхалар сифатида асарнинг тошбосма нашрлари ҳам олинган. Матншунос муаллиф таҳририга яқин матнга эга бўлиш мақсадида жуда кўплаб нусхаларни ўзаро солиштирган. 1959-1960 йили “Хамса” асарининг бир китобдаги академик нашри амалга оширилди.³⁶

Навоий асарлари илмий-танқидий матнларини яратиш борасидаги дастлабки ишлар 60-йилларга келиб қатор танқидий матнларнинг савияси яхшиланишига олиб келди. Хусусан, 1965 йили “Лисон ут-тайр” асари илмий-танқидий матни Шарофиддин Эшонхўжаев томонидан тайёрланди.³⁷ Матншунос Навоий асарлари илмий-танқидий матнлари яратиш тажрибаларининг деярли барчасини эътиборда тутди ва ўзининг тадқиқотида улардан унумли фойдаланишга ҳаракат қилади.

Навоий асарларининг баъзи илмий-танқидий матнлари тузилган бўлишига қарамай, алоҳида китоб шаклида нашр этилмасдан қолган. Жумладан, “Тарихи мулуки Ажам” асари илмий-танқидий матни Латиф Халилов томонидан тузилган, аммо эски ўзбек ёзувида нашр этилмаган. Л. Халиловнинг ёзишича, “Тарихи мулуки Ажам” илмий-танқидий матнини тузишда 16 қўлёзма ва тошбосма нусхалар мавжудлиги аниқланган, улардан бештаси асос нусха сифатида танлаб олинган. Асос нусхалардан Ленинграддаги Салтиков-Шчедрин номидаги давлат кутубхонасида 558-инвентар рақами билан сақланаётган куллийёт таркибидаги XVI аср охирларида кўчирилган нусха матннинг тўлиқлиги ва нисбатан қадимий бўлганили туфайли таянч нусха сифатида қабул қилинган.³⁸

³⁴ Алишер Навоий. Хамса. Сабъаи сайёр. –Т.: ЎзССР ФА нашриёти, 1956.

³⁵ Алишер Навоий. Хамса. Фарҳод ва Ширин. –Т.: ЎзССР ФА нашриёти, 1963.

³⁶ Алишер Навоий. Хамса. Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев. –Т.: Ўз ССР ФА нашриёти, 1959 – 1960.

³⁷ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Танқидий матн. – Т.: Фан, 1965.

³⁸ Қаранг: Халилов Л. Алишер Навоийнинг “Тарихи мулуки Ажам” асарининг қўлёзма нусхалари. Навоийга армуғон. Тўплам. –Т.: Фан, 1968. – Б.174–183.

Л. Халилов деярли барча асос нусхаларни матнини турли томондан ўрганиб чиқишга ҳаракат этган. Хусусан, матншунос баъзи котибларнинг ўзбошимчалик билан асардаги арабча, форсча сўзларни кенг истемолда бўлган сўзлар билан алмаштиришга ҳаракат қилганлигини қайд этади. Матншунос бундай ҳолатга танқидий ёндашади ва “бундай қилиш зоҳиран прогрессив ҳаракат кўринса ҳам, аслида асл қўлёзма матнини бузиш ҳисобланади” деб билади. Алишер Навоий 20 жилдлик тўла асарлар тўплами учун “Тарихи мулуки Ажам” ва “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарларининг Л. Халилов томонидан тайёрлаган матнлари қабул қилинди. Буларнинг барчаси ўзбек матншунослик илмий мактаби тажрибаларининг ривожига ва такомиллашиб борганлигини кўрсатади.

Ўзбек матншунослиги ривожига бу даврнинг ўзига хос яна бир аҳамияти, илмий-танқидий матн яратишнинг назарий-илмий методларига оид фикр-мулоҳазалар, кўрсатмалар, қоидалар акс этган илмий-тадқиқотларнинг яратилиши ҳисобланади. Жумладан, С. Муталлибов 1944 йили “Ҳайрат ул-аброр”нинг танқидий матни” мавзuida номзодлик, 1952 йили П. Шамсиев “Алишер Навоийнинг “Сабъаи сайёр” достонининг илмий-танқидий матни ва уни тузиш принциплари” номли номзодлик, 1970 йили “Алишер Навоийнинг “Хамса”сининг илмий-танқидий тексти ва уни тайёрлаш принциплари” номли докторлик, Ҳ. Сулаймонов 1961 йили “Алишер Навоий лирикасининг текстологик ўрганилиши” номли докторлик, С. Ганиева 1956 йили “Мажолис ун-нафоис”нинг III ва IV мажлислари илмий-танқидий матни ва адабий таҳлили” мавзuida номзодлик, Л. Халилов 1975 йили “Алишер Навоийнинг “Тарихи мулуки Ажам” асарининг текстологик тадқиқи” мавзuida номзодлик диссертациясини ёқлаган.

Матншуносликнинг ушбу ривожланиш босқичида илмий-танқидий матн тайёрлашнинг назарий жиҳатлари ҳам ишлаб чиқилди. Агар ўтган асрнинг 40-йиллари Алишер Навоий асарларининг йиғма-матни таянч нусха асосида тўғридан-тўғри кўчирилиб, қиёс учун танланган асос нусхалар фарқи илмий аппаратда кўрсатилиб борилган бўлса, кейинги давр матншуноси илмий-танқидий матн тузишда бошқачароқ принципларни танлади. Яъни, кейинги давр матншунослари илмий-танқидий матнни тузишда таянч нусха матнини қиёсий ўрганди, танқидий мулоҳаза билан матн тузди. Навоий асарлари нашри ўзбек матншунослиги илмий-назарий тараққиётининг энг юқори босқичини бошлаб берди. Ўзбек матншунослик мактаби яратган анъанавий принциплар кейинги тадқиқотларнинг такомиллашувига замин яратади.

Умуман, ўзбек матншунослиги ривожланишининг муҳим босқичларини шундай санаш мумкин:

туркий тиллар генезиси билан боғлиқ қадим манбаларнинг ҳар томонлама ўрганилиш даври” (Матншунослигимизнинг ривожланиш тарихи “матншунослик” деган термин муомалага киришидан анча олдин туркий халқларнинг Ўрхун-Энасой ёзуви билан бирга уйғур алифбосида ифодаланган матнларнинг юзага келиш давларидан бошланган);

Туронзамин ерларининг Ислом олами томонидан фатҳ қилиниши, ёзув турларининг

кенг қўлланиши билан бирга китобатчилик санъатининг ривожланиши (VII–VIII асрлар);

тошбосма нашрларнинг вужудга келиш даври (XIX аср);

жадидчилик ҳаракати даври (XIX асрнинг охири – XX асрнинг боши, Фитрат фаолияти);

Алишер Навоий асарлари матнини ўрганиш даври (XX асрнинг 40-йилларидан бошлаб)

- мустақиллик йилларида матншуносликнинг долзарб муаммоларига эътиборнинг кучайиши (вақтли матбуот мақолалари).

Раҳбарий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси биринчи Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ-4797-сон Фармони.

5. Каримов И.А. “Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир”. – Тошкент, “Ўзбекистон”, 2015.

6. Каримов И.А. “Бетакроримсан, ягонасан она Ватаним – Ўзбекистоним” Мустақилликнинг 24 йиллигига бағишланган маъруза. Халқ сўзи, 2015 йил 1 сентябрь.

7. Каримов И.А. “Ягонамсан муқаддасан, Ватаним, севги ва садоқатим сенга бахшида, гўзал Ўзбекистоним” Мустақилликнинг 23 йиллигига бағишланган маъруза. Халқ сўзи, 2014 йил 1 сентябрь.

8. Каримов И.А. Асарлар тўплами. 1-21 жилдлар. – Тошкент, “Ўзбекистон”, 1996-2013.

9. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент, “Маънавият”, 2008. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ // Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. 7-том. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. –Б.132-155.

10. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008, – 176б.

11. Каримов И.А. Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор. – Тошкент: Ўзбекистон, 2010. – 40б.

12. Каримов И. “Ёшларимиз – халқимизнинг ишончи ва таянчи”, Т.: Маънавият, 2006. –94б.

Асосий адабиётлар

1. Лихачев Д.С. Текстология. –М.-Л.: АНС. 1962.

2. Ш.Сирожиддинов, С.Умарова. Ўзбек матншунослиги қирралари. –Т.: “Akademnashr”. 2015. 122 б.

3. Зуфаров Т. Хат таълими. –Т.: Meriyus, 2010..

Қўшимча адабиётлар

29. Алишер Навоий. Ҳайрат-ул-аброр. Илмий танқидий матн. (Тузувчи: Порсо Шамсиев), –Т.: Фан, 1970.

30. Зоҳидов Р. Саботул ожизин – илмий-адабий манба. – Т.:Muharrir, 2012.
31. Исмоилов М. Хужжатшунослик ва Марказий Осиё дипломатикаси. Ўқув қўлланма. – Т.: Akademnashr, 2010.
32. Исҳоқов Ф. Гулханийнинг “Зарбулмасал” асари. Т.: “Фан”, 1976.
33. Йўлдошев Иброҳим. Ўзбек китобатчилик терминологияси. – Т.: Фан, 2004.
34. Каталог фонда института рукописей. 1 том. – Т.: Фан, 1989.
35. Каюмов А., Хасанов Б. Жемчужины мудрости и тайны «семи морей». –Т.: Издательство народного наследия им. Абдуллы Кадыри, 2002.
36. Комилов Н. Бу қадимий санъат... Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.
37. Муниров Қ. Бебаҳо хазина. –Т.: Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси, 2002.
38. Муниров Қ. Хоразмда тарихнавислик. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2002.
39. Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъатитарихидан. – Т.: Фан, 1971.
40. Навоий асарлари луғати (тузувчилар: П. Шамсиев, С.Иброҳимов). –Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.
41. Навоий дастхати. (Наводирун-ниҳоя). Нашрга тайёрловчи, сўзбоши муаллифи С. Ғаниева. – Т.: Фан, 1991.
42. Правила подготовки к изданию памятников литературы Востока.–М.: ИВЛ, 1959.
43. Раҳмонкулова М. ЎЗМУ кутубхонасидаги Шарқ қўлёзмалари каталоги. – Т.: IPTD O`zbekiston, – 2007.
44. Рустамий А. Адиблар одобидан адаблар. –Т.: Маънавият, 2003.
45. Сирожиддинов Ш. XV–XVI асрлар тарихий ва тазкира-эсдалик асарларида Алишер Навоий ҳаёти ва фаолияти талқини. – Самарқанд: Зарафшон, 1997.
46. Султонов И. Навоийнинг “Мезонул-авзони” ва унинг критик тексти: филол.фан.ном.дисс. – Т.: Асосий кутубхона. РД/1, 1947

Электрон манбалар

47. www.ziyo-net.uz
48. www.literature.uz
49. www.kutubxona.uz
50. <http://textshare.tsx.org>
51. <http://www.mgimo.ru/filesserver/>

Мустақил таълим мавзулари

1. Туркистонда матбаачилик тарихи тарихи.
2. Хива хонлигидаги кутубхоналар.
3. Жадидларнинг матншунослик фаолияти.
4. Матншунослик муаммолари.

Глоссарийлар

Пиктографик ёзув – ўз рамзий тимсолига эга ҳар бир сўзнинг предметни тўғридан-тўғри расм орқали кўрсатиши.

Идеографик ёзув – сўзнинг маъносининг тушунча орқали ифодаланиши.

Иероглифик ёзув – логографик ёзувнинг ривожланган, мукамал кўриниши.

Литография (тошбосма) – ясси чоп этиш, яъни матн олдиндан қоғоз варағига битилган ва тош шаклга тескариси туширилган аксдан нусха кўчириш усули. Тошбосма усулда дастлабки, асосий ишни хаттот бажарган. Хаттот босиладиган китобнинг матнини махсус қоғозга кўчирган. Бу қоғоздаги матн тош қолип сиртига ўтказилган ва унга кимёвий ишлов берилган. Сўнгра ана шу тош қолиплардан нусхалар олинган. Хаттот тошбосмага матн кўчирганда асосан настаълиқ хатидан фойдаланган.

Михбосма (типографик) – мих шаклидаги металл ҳарфларни қўлда териш орқали китоб босилиши. Бунда араб ёзувининг насх ёзувидан кенг фойдаланилган.

Эпитафия – қабртошга ёзилган битик (адабиётда тўпلامдан жой олган мўъжаз шеър).

2-Mavzu: Nashr turlari (ilmiy-tanqidiy matn, yig'ma-qiyosiy matn, faksimile nashr, ilmiy-ommaviy nashr).

O'zbek matnshunosligining ildizi teran. Turkiy tilda matn tuzish an'analari yuzaga kelibdiki, uning bilan izma-iz matn bilimi (matnshunoslik) ham eviga kela boshlagan; matn tuzishning yo'l-yo'riqlari, printsiplari va nazariy asoslari ishlab chiqilib, fan sifatida yuzaga kelgan edi.

O'zbek matnshunosligi o'zining tarixiy taraqqiyoti davomida bir qancha yuksaluv bosqichini kechirdi. Ilkin bosqichi VI–VIII yuzyilliklarga to'g'ri keladi. Uning izlarini, matnga ilmiy munosabat, tayanch hamda asosli matn tuzish borasida to'plangan bilim va tajribalarning amaldagi tadbiqini xoqonlar, davlat arboblari, sarkardalar xotirasiga bitilgan ko'hna monumental matnlarda — ko'k turk bitiglarida kuzatamiz. Ko'k turk bitiglar o'tganlarning xotirasiga tiklangan yodgorliklar bo'luviga qaramay, ularda matn tuzishning aniq printsiplari ishlab chiqilgan edi. Qiziq bir hodisa: adib va tarixchi Yo'llug' tigin 732 yili, otasining topshirig'iga ko'ra, amakisi Kul tigin xotirasiga atab bitig yozgan. Oradan ko'p o'tmay, 735 yili o'z otasi Bilga xoqon xotirasiga atab o'rnatilgan bitigni yozishda ham xuddi o'sha yo'lni tutgan: hatto birinchi bitigdagi matnning katta bir bo'lagini olib, uni tahrir qilib, ikkinchi bitigga ham kiritgan. Yo'llug' tiginning matnshunoslikdagi yutuqlaridan biri shunda ediki, u tarixiy matn tuzish printsiplarini ishlab chiqdi. Ulug' adib boshlab bergan an'ana keyingi davrlarda ham davom etdi.

Matnshunoslik tarixida temuriylar davri katta bir yuksalish bosqichi sanaladi. Bu davrda o'zbek matnshunosligida klassik asarlarni o'rganish va ularning tayanch nusxalarini yaratish borasida katta yutuqlarga erishildi. Matnshunoslik tarixida ilmiy-tanqidiy matn tuzish tamoyillari ana shu kezlari ishlab chiqildi. Bunga Boysung'ur mirzo qo'l ostida Firdavsiy "Shohnoma"sining tanqidiy matni yaratilganligi o'rnak bo'la oladi. Matn so'zboshisini ham Boysung'urning o'zi yozgan edi. Yoki Xo'ja Arslonxon qo'l ostida, uning ko'rsatmasi bilan Adib Ahmad Yugnakiy qalamiga tegishli "Hibat ul-haqoyiq" asarining yig'ma matni yaratildi. Ushbu tayanch matnni 1444 yili Samar qandda Zaynulobidin baxshi uyg'ur xatida tuzib chiqqan. Asarning qolgan nusxalari esa ushbu tayanch matn asosida yaratilgan.

O'tmish matnshunosligining diqqatga sazovor muhim belgisi — an'anaviylik va uzluksizlik, shu sohada to'plangan bilim va ko'nikmalar amalda qo'llab kelingani bilan o'lchanadi.

Hozirgi zamon matnshunosligi o'tgan asrning 30-yillaridagi suronli davrlardan keyin yangidan, aytish mumkinki, yo'q yerda bo'y ko'rsatdi. Shunday esa-da, oz fursatda fanning ilg'or yutuqlarini egallab, katta mavqega ko'tarilib ulgurdi.

Matnshunosligimizda o'tgan davr ichida katta ishlar amalga oshdi. Quvonarlisi,

hozirgi o'zbek matnshunosligi, ayrim yo'nalishlarda, amaliy sohalarda, arab yozuvli manbalarni o'rganishda yetakchi o'rinda turadi. Biroq matnshunosligimiz bu yutuqlarda to'xtab qolmasligi, har qachon ham dunyodagi ilg'or o'rinlarni egallamog'i kerak. Eski va boy yozma merosga ega bo'lgan xalqning matn bilimi ham shunga yarasha bo'lmog'i lozim. Tinimsiz izlanishlar, hozirgi zamon matnshunosligining ilg'or yutuqlariga tayanilgan bilim va tajribalargina soha kelajagiga yo'l ochadi. Buning uchun, bizningcha, quyidagi jihatlarga e'tibor qaratilgani ma'qul.

O'zbek matnshunosligi deganda faqat arab yozuvidagi qo'lyozma manbalarni o'rganish tushunilmasligi kerak. Uning qamrovi nihoyatda keng: bunga ko'k turk yozuvidagi bitiglardan tortib uyg'ur, moniy va islomdan burungi davrlarda boshqa yozuvlarda yaratilgan matnlarni o'rganish ishlari ham kiradi. Shunday ekan, ota-bobolarimiz islomdan burungi davrlarda yaratgan bitiglarni o'rganish, ularning ilmiy nashrlarini yaratish ham muhim ishlardan sanaladi. Afsuski, bu yo'nalishda bitiglar ustida ish olib borayotgan, asl bitiglarni o'qib, ular bo'yicha ilmiy-tadqiqot yaratayotgan olimlarimiz barmoq bilan sanarli.

Eski zamonlarda O'rta Osiyo o'lkalarida qadimgi xorazmiy, sug'd, forsiy, arab tillarida yaratilgan manbalarni o'rganish, ularning ilmiy nashrlarini, tarjimalarini yaratish ham o'zbek matnshunosligining vazifasiga kiradi. Bu yo'nalishda matnshunoslikda ko'zga tashlanadigan ishlar yaratildi.

O'zbek matnshunosligining oqsayotgan jihatlari ham oz emas. Bu kamchiliklar, ayniqsa, ilmiy matnlar yaratish jarayonida yaqqol ko'zga tashlanadi. Shularning biri, ilmiy transkripsiya masalasidir. Mutaxassislarga ayon, ilmiy yoki ilmiy-tanqidiy matn tuzishda eng to'g'ri va ishonchli yo'l — matn asli qanday yozuvda bo'lsa, uni o'sha yozuvda berishdir. Masalan, arab yozuvli asarning ilmiy matni ham arab yozuvida bo'lgani yaxshi. Lekin har qachon ham, ayniqsa, qadimgi ko'k turk, uyg'ur, moniy yozuvlaridagi bitiglarning ilmiy nashrida buning imkoni topilavermaydi. Tugunning yechimi uchun ilmiy transkripsiyaga murojaat qilinadi.

Yevropa matnshunosligida ilmiy transkripsiya allaqachon yaxshi egallangan. Ayonki, fanda ilmiy transkripsiyada tayyorlangan matnning mavqei, qadri har qachon yuqori turadi. Transkripsion nashrlar ilmiy qarashlarning yaqinlashuviga, intellekt rivojiga yo'l ochadi. Biz esa, har qanday yozma merosning ilmiy nashri transkripsiyada bo'luvi kerakligini tushunib yetmagandekmiz. Nashrlarimizda, hatto sof ilmiy ishlarda, doktorlik va nomzodlik ishlarida ham ilmiy transkripsiyaga ko'pda amal qilinmayapti. Sovuqqonligimiz yaratgan ishlarimizning dunyo darajasiga ko'tariluviga yo'l bermayapti, ba'zida. Bu hol bir kun kelib boshqa tadqiqotlarning yo'lini to'sib qo'yishi ham mumkin. Jo'ngina bir misol. Til tarixida "olov" ma'nosidagi *o't* bilan "o'tmak" (fe'l) ma'nosidagi *o't*, yoki "yuqori o'rin" ma'nosidagi *to'r* bilan "tuzoq"

ma'nosidagi *to'ra* so'zlari bir-biri bilan omonim emas, butunlay o'zga so'zlardir. Ularning talaffuzi ham farq qilgan: biri ingichka talaffuz etilsa, ikkinchisi yo'g'on o'zaklidir. Hozirgi yozuvga o'girayotgan matnshunos, tabiiyki, ularni *ot* hamda *to'ra* shaklida beradi. Mabodo siz matndagi so'zlarning sanog'ini bilish uchun kompyuterga kiritsangiz, kompyuter so'zlarning yozilishiga qarab, ularni qorishtirib yuboradi, so'zlarni xato hisoblab chiqadi. Bu esa tarixiylikka zid (Buni o'zimizcha to'qib emas, hozirgacha yaratilgan ayrim ishlar misolida aytmoqdamiz). Shu yo'ldan boriladigan bo'lsa, qanchadan-qancha so'zlarni boy beramiz. Transkripsiyaga amal qilmaslik oqibatida kelib chiqayotgan shu va shunga o'xshash salbiy holatlar bir dunyo.

Ilmiy transkripsiyaning foydasi katta: u matn tilini yaxshi aks ettiradi; matn talqinini yengillashtiradi. Matnni ishonchli manbaga aylantirib, u asosida yaratilajak boshqa tadqiqotlarga keng yo'l ochadi. Qolaversa, uning chet ellardagi ana shu soha mutaxassislari uchun ham tushunarli bo'luvini ta'minlaydi.

Asarning ilmiy matnini tayyorlash nihoyatda murakkab jarayon. Ilmiy matn yaratishda, ayniqsa, ilmiy-tanqidiy matn tuzishda ba'zan salbiy holatlarga yo'l qo'yish hech gap emas. Tabiiyki, har qanday olim matnga o'zi bilganicha yondashadi. Shunga ko'ra ham yaratilgan har qanday ilmiy-tanqidiy matn nisbiydir. Matnshunos asarning ikki qo'lyozmasini solishtirib, o'zining talqiniga ishonib, to'g'risi shunday bo'lsa kerak, degan o'y-xayolda uchinchi bir yasama matnni yaratib qo'ymasligi kerak.

Ilmiy matn tuzishda eng to'g'ri va ishonchli yo'l asarning turli qo'lyozmalariga asoslanib, uning yig'ma-qiyosiy matnini yaratishdir. Matnshunos barcha ilmiy qoidalarga asoslanib, ana shunday ilmiy matnni yarata olsa, sohada qalqish bo'ladi. Ushbu matn asosida boshqa tadqiqotchilar o'z ishlarini yarata oladilar.

O'tmish matnchiligining muhim belgilaridan biri shundaki, matn bitguchilar, o'qimishlilar matn mazmuniga, uning tuzilishi, uslubiga jiddiy e'tibor qaratib kelganlar. Matn tuzish jarayonida o'zlaridan avval to'plangan bilim va tajribalarga, klassik an'analarga izchil amal qilingan. Qay zamonda ko'chirilishidan qat'i nazar, matnni aslidek saqlash kotiblarning burchi sanalgan. O'tmish Sharq matn tuzish amaliyotida yozuvga, matnga hurmat doimo yuqori edi. Yozma merosni o'rganishda buning singari qoidalar e'tibordan chetda qolmasligi kerak.

Bizga qadar saqlanib qolgan yozma yodgorliklar, bitiglar turlicha munosabatni taqozo etadi. Ayrim matnlar bir yoki ikki nusxada yetib kelgan, ayrimlarining esa qo'lyozma nusxalari ko'p. Ba'zi matnlardan bir varaq yoki kichik bir uzindi saqlangan, xolos. Ayniqsa, buddizm, moniylik davrlaridan qolgan matnlarda bunday holat ko'p uchraydi. Bunga bir misol. Berlin akademiyasining qo'lyozmalar fondida Turfondan topib keltirilgan ko'p sonli yozma yodgorliklar saqlanmoqda. Ular ichida U 0044 soni

ostidagi matn uzindisi bor. U moniylik davrida yaratilgan yirik bir asarning qoldig'idir. Moniylik davridan saqlangan nasriy asarlar u qadar ko'p emas. Lekin ushbu uzindimatnning o'ziyoq moniylik davri adabiyoti janrlari doirasini kengaytiradi, bizni o'sha asarlar ustida ham bosh qotirishga undaydi.

Ba'zi hollarda qaysidir tarixiy asarda, tazkirada yoki biror ilmiy manbada keltirilgan qisqa ma'lumot ham yirik ilmiy masalani ochishga yordam beradi.

Bir misol. Alisher Navoiy "Nasoyim ul-muhabbat" asarida Adib Ahmad hayoti va ijodi to'g'risida o'ta muhim ma'lumotni keltirgan. U mashoyix va adib ijodiga yuksak baho bera turib, uning mavoizidan baytlar keltirgan. Qizig'i shundaki, "Nasoyim ul-muhabbat"ning fanga ma'lum bo'lgan qo'lyozmalarida Navoiy keltirgan baytlarning soni har xil: Sankt-Peterburgda saqlanayotgan qo'lyozmasida uch bayt, qolgan nusxalarida esa ikki baytdan iborat. Misolini Sankt-Peterburg nusxasidan keltiramiz:

Ulug'lar ne bersa, yemasmen dema,

Ilik sun, ag'iz ur, yemasang yema.

Yana bu ham aningdurkim:

Tilingni tiya tut, tishing sinmasun,

Bu turg'an xaloyiq senga kulmasun.

Bu ham aningdurkim:

So'ngakka iligdur, eranga bilig,

Biligsiz eran-ul iligsiz so'ngak.

Mutaxassis e'tiborini tortadigan yeri — uchinchi baytning ikkinchi misrasi qo'lyozmada *Biligsiz eran-ul so'ngaksiz ilig* shaklida berilgan va *so'ngaksiz ilig* birikmasining ostiga *iligsiz so'ngak*, deb yozib qo'yilgan. Asarning ilmiy-tanqidiy matnini tuzganda buni baytning ma'nosidan kelib chiqib, *Biligsiz eran-ul iligsiz so'ngak* shaklida tiklansa to'g'ri bo'ladi.

Yana bir jihati, asarning M. Mirzaahmedova tayyorlagan Toshkent nashrida hamda K. Eraslon tuzgan Istanbul nashrlarida yuqoridagi baytlarning birinchi va uchinchisi keltirilgan, ikkinchisi yo'q. Chunki ular asoslangan tayanch nusxada shunday.

Yanada muhimi, Navoiy keltirgan baytlarning ikkinchi va uchinchisi Adib Ahmadning "Hibat ul-haqoyiq" asarida bir oz o'zgargan ko'rinishda uchraydi. Lekin birinchi bayt asarning bizga ma'lum bo'lgan tayanch va eng to'liq nusxasida ham yo'q. Demak, Navoiy ushbu baytni Adib Ahmadning bizga ma'lum bo'lmagan pand-nasihat ruhidagi

boshqa bir asaridan olgan. Manbadagi bu misol adabiyotshunoslarimizga yana bir vazifani yuklaydi: Adib Ahmad Yugnakiyning ijodi to'g'risida fikr yuritganda o'sha bizga yetib kelmagan asari ham ko'zda tutilmog'i kerak bo'ladi.

Endi e'tiboringizni "Abushqa" lug'atida keltirilgan muhim bir ma'lumotga qaratamiz. Lug'at muallifi klassik ijodkorlarning asarlarida qo'llanilgan so'zlar qatorida *sig'naq* so'zini tilga oladi. Lug'atchi so'z ma'nosini izohlar ekan, u muayyan yozuvning oti ekanligi, Zahiriddin Bobur o'z g'azallaridan birida uni tilga olganligini ta'kidlaydi va g'azalning o'sha baytini misol keltiradi. Lug'atda berilishi shunday:

Sig'naq — bir nav xatdur, Chig'atoyda xatt-i boburiy va g'ayri kibi-ke, Bobur mirzo ash'orinda kelur. Bayt:

Xublar xatti nasibing bo'lmasa, Bobur, ne tong,

Boburiy xati emasdur, xat-i sig'naqiymudur.

Ilk manbada tilga olingan *sig'naq* istilohi, chamasi, o'rta asrlar Sirdaryo bo'yidagi turk madaniy markazlaridan biri bo'lgan shahar otiga bog'lanadi. Ana shu o'lkada qo'llanilgan yozuv shunday atalgan bo'lui mumkin.

Sig'naq xatining namunalari hozircha ma'lum emas. U qadimgi turkiy yozuvlardan biri bo'lui kerak. Aniqlangunga qadar bu masala ochiq qola tursin. Biroq, nima bo'lganda ham, bu o'rinda o'zbek yozuvi madaniyati tarixidagi unutilgan ikki xat — boburiy va sig'naq yozuvi to'g'risida ma'lumot keltirilmoqda. Biz uchun shunisi muhim. Lug'atdagi ana shu ma'lumotning o'zi ham yozuv madaniyati haqidagi bilimlarimiz chegarasini kengaytiradi.

Matnni nashrga tayyorlash jarayonida uning talqini, interpretatsiyasi ham o'ta jiddiy sanalib, mutaxassisdan katta bilim va teran mushohadani talab etadi. Qadimgi turkiy matnlarni talqin qilish chog'ida tilning tarixiy taraqqiyoti davomida so'zlar, birikmalarda kechgan ma'no o'zgarishlarini, uslubiy o'lchovlarda yuz bergan farqlarni yodda tutmog'imiz kerak. Burungi me'yorlar hozirgi o'lchovlarga to'g'ri kelavermaydi. Matnning murakkab uslubi, so'z ma'nolari ba'zan asarni tadqiq etayotgan mutaxassislarni ham chalg'itadi. Hozirgi zamon nashrlarida ayrim so'zlar, so'z birikmalari, iboralarning xato talqin qilinayotganligining sababi ham shunda. Bunga bir misol keltiramiz.

Qadimgi Budda muhitida yaratilgan "Oltin tusli yorug'" asarida og'a-ini tiginlar qissasi berilgan. O'sha qissada kichik tiginning bars qarshisiga kelib, o'zini qurbon qilish oldidagi holati tasvir etiladi. O'sha yerda *bek qatig' sav so'zladi*, degan jumla bor. Buni S.Ye. Malov rus tiliga: "ochen silno(gromko) vosklitsaya, skazal (gromkimi) golosami", deya tarjima qilgan. Sutraning o'zbekcha nashrida esa ushbu birikmani "juda qattiq so'z so'zladi", deb beradilar.

Shu o'rinda matnda berilgan birikmaning ma'nosini ko'rib chiqsak. Qadimgi turkiy tilda *sav* — “so‘z” degani. Birikmadagi *bek* so‘zi “mustahkam, qattiq” ma'nosini beradi, *qatig'* so‘zi ham ayni tushunchada, ularning ikkovi birgalikda, juft so‘z ko'rinishida — “o'ta qattiq” ma'nosini anglatadi. Biroq u matnda *sav* so'zining sifati vazifasida qo'llanilgan. Shuning uchun ko'chma ma'noga ega: so'zga nisbatan “yashirin, ko'ngilning tub-tubidagi”, degan tushunchani beradi. O'z o'rnida u istilohga aylanmoqda: *bek qatig' sav* — ko'ngil tubiga yashiringan so'zlar, ya'ni “tilak”, “duo”ni bildiradi.

Ana shularga tayanib, talqinda yuqoridagi birikmani “ko'ngil tubidagi so'zlarini so'zladi [ya'ni niyatlarini aytdi; duo qildi, duosini so'zladi]” deya talqin etilgani ma'qul. Matnda shundan keyin kichik tiginning tilagi (duosi) ham o'rin olgan.

Asarning ilmiy matnini tuzish jarayonida asar yaratilgan davr tili, o'sha davr ijtimoiy-siyosiy tarixi to'laligicha inobatga olinmog'i kerak bo'ladi. Aks holda, matnshunos jo'n bir yerda chalg'ishi hech gap emas: o'sha so'zni xato o'qiydi yoki talqinda adashadi. Bunga bir o'rnak keltiramiz.

Shohrux mirzoning yurtga egaligi chog'ida uyg'ur xatida yozdirgan yorliqlaridan biri saqlanib qolgan. Hujjat 1422 yili bitilgan. Uni frantsuz sharqshunosi J. Deni fanga ma'lum qilgan edi; o'qilishi va mazmunini ham birinchi bo'lib shu olim keltirgan. Fanga olib kirilgani va birinchi bor o'qiluvu o'z zamoni uchun katta kashfiyot. Lekin kamchiligi bor: o'qilishi va mazmunda ayrim xatolar ketgan. Masalan, olim hujjat boshlamasidagi bir so'zni *to 'yunlarga'ako'rinishida* o'qib, frantsuzchada Aux moines(bouddigues)(buddaviy rohiblarga), deya talqin etadi. Uning matni va talqini boshqa olimlarni ham chalg'itib qo'ydi. Chunonchi, tarixchi A. Grigorev rasmiy yozmaning boshlamasi to'g'risida fikr bildirib: “Shohrux bitigi “budda rohiblariga” qaratilgan. Biroq matn mazmunidan hujjatda berilayotgan imtiyozlar budda rohibiga emas, musulmon ruhoniysiga berilganligi ayon bo'ladi. Shuning uchun o'sha kezlari “to'yun” istilohi buddaviy ruhoniylardan tashqari, boshqa dinga e'tiqod etuvchi kishilarga nisbatan ham qo'llanilgan bo'luvi mumkin”, deb yozgan edi. Asl matnga e'tibor qilinsa, boshqa bir manzara: bu so'zning budda rohiblariga butkul bog'liqligi yo'q: u *to 'yunlarga'* emas, *devonlarga'*, deb o'qiladi. Bu so'z matn boshlamasining adresati bo'lib, to'lig'i *Shohrux bahodur so'zum devonlarga'* degan murojaatni anglatadi. Matnni ana shunday o'qilganda unga munosabat ham o'zgaradi.

O'zbek matnshunosligining kelajagi to'g'risida bosh qotirish ham hozirgi olimlar zimmasida. Sohaning kelajagini ta'minlamoq uchun yosh kadrlar tayyorlashga e'tibor bermagimiz, bu sohani yoshartirish yo'lini izlashimiz kerak. Masalaning yechimi oliy o'quv yurtlarida shu sohani chuqur o'qitishdan boshlanadi. Shuning uchun oliy o'quv yurtlarining filologiya va tarix fakultetlarida matnshunoslarni tayyorlashga alohida

e'tibor qaratilmog'i kerak. Bu ish, imkon bo'lsa, bakalavrlik bosqichida boshlangani durust. Magistratura bosqichida esa talaba bu sohani ancha egallab oladi.

Bu borada Toshkent davlat sharqshunoslik institutida katta ishlar qilinmoqda. Mumtoz filologiya yo'nalishida bakalavrlik bosqichidan boshlab talabalarga ko'k turk, uyg'ur, arab yozuvidagi manbalar, ular ustida ishlash, uning yo'l-yo'riqlari o'rgatilmoqda. Shuning bilan birga, institutda arab va forsiy manbalarni o'rganish ustida ham jiddiy ishlar amalga oshirilmoqda. Muhimi, yoshlarning o'zi bu sohani qiziqib o'rganayotir. Institutda ekanligi chog'ida Sharq qo'lyozmalarini, eski bitiglarni o'qib, uning ichiga kirib, ko'zi pishgan yoshlardan kelgusida yaxshi ishlarni kutsa bo'ladi.

3- Mavzu: Manba va matnlarni klassifikatsiya qilish.

Ammo eng murakkab savol tug'iladi: bo'linish mezonlari, matnlarni tasniflash uchun qaysi til belgilari tanlanadi? Misol uchun, biz, masalan, ulanish (semantik va grammatik), kommunikativ to'liqlik va boshqalar kabi matnlarning xususiyatlari haqida ko'p narsalarni bilamiz, ammo bu xususiyatlar barcha matnlardan ajralib turadi va ularni matnlardan ajratib turadi, shuning uchun tasniflash mezonlari sifatida ularni ishlatish mumkin emas.

Keyin olimlar boshqa yo'lni bosib o'tdilar — ular matnlarning muayyan janrlarini, masalan, hikoya, anekdot, siyosiy nutq, reklama va hokazolarni intensiv o'rgana boshladilar, bu nutq janrlarining o'ziga xos til belgilarini tavsiflash va shu asosda ularni guruhlariga birlashtirish, matn turlarini, ularning umumiy kategorik xususiyatlarini ta'kidlash. Biroq, bu yo'l muvaffaqiyatga olib kelmadi. Tadqiqotchilar tomonidan aniqlangan janr belgilari ko'pincha bir-biriga qo'shilmaydi va matnli toifalarni ajratishga ruxsat bermaydi.

Matn tilshunosligining asosiy vazifasi matnning mohiyatini tavsiflovchi toifalarni (masalan, uni qurish tamoyillari) ishlab chiqish, ajratish va matnlarning barcha turlarini yakuniy, yaqin turdagi asosiy turlarga kamaytirishga imkon beradi.

Matnlarni tasniflash uchun ko'plab o'xshash urinishlar mavjud. Ulardan birini ko'rib chiqing. Shunday qilib, E. Verlich, deduktiv usuldan foydalanib, matnning tarkibiy asoslariga, ya'ni matnga ketma-ket "zanjirlar" (til vositalari, jumlar) orqali tarqatilishi mumkin bo'lgan dastlabki tuzilmalarga qarab matn turlarini ajratib turadi. E. Verlich quyidagi (matn turlari) ni ta'kidlaydi: 1) tavsiflovchi — tavsiflovchi) - kosmosdagi hodisalar va o'zgarishlar haqidagi matnlar; 2) tushuntirish — tushuntirish) - hodisalar va vaqt o'zgarishi haqidagi matnlar; 3) tushuntirish — spikerning kontseptual g'oyalari haqidagi matnlar; 4) argumentativ — spikerning bayonotining kontseptual mazmuni haqidagi matnlar; 5) ko'rsatma — masalan, qonun matnlari. Verlich tipologiyasi quyidagi sxema shaklida ifodalanishi mumkin: Verlich sxemasi, birinchi navbatda, taklif qilingan tasniflarning aksariyati uchun odatiy bo'lib, ular matn turlarining ro'yxatini (ro'yxatini) beradi. Biroq, matn turlari turli tasniflash xususiyatlariga asoslangan holda ajratilganligini ko'rish oson. Ideal, ko'plab olimlarning fikriga ko'ra, matnning barcha turlari bitta mezon asosida ajratilgan va natijada murakkab, ierarxik tarzda tashkil etilgan va ko'p qirrali tuzilish sifatida matn haqida fikr yuritadigan tasnifdir.

Bunday tasnifni ishlab chiqish, ehtimol, kelajak masalasidir, bu matnning juda murakkab tuzilishi va umumiy qabul qilingan op-kontsentratsiyasining yo'qligi bilan bog'liq.

Bir xil universal qamrab oluvchi tasnifni yaratishdan oldin, turli tomonlarni, turli tarkibiy qismlarni, matnning turli xususiyatlarini aks ettiruvchi bir nechta tasniflarni ko'rib chiqish (yoki qurish) tavsiya etiladi. Umid qilamanki, bu matnni lingvistik hodisa sifatida har tomonlama tavsiflashga imkon beradi.

Quyidagi tasniflarni ko'rib chiqamiz:

1. Qurilishning tabiatiga ko'ra(1, 2 yoki 3-dan).
2. Birovning nutqini etkazishning tabiatiga ko'ra (to'g'ridan-to'g'ri, bilvosita, noaniq-to'g'ridan-to'g'ri).
3. Bir, ikki yoki undan ortiq ishtirokchining nutqida (monolog, muloqot, polilog) ishtirok etish.
4. Funktsional-semantik maqsadga muvofiq (funktsional-semantik nutq turlari: ta'rif, tushuntirish, fikrlash va boshqalar).
5. Jumlar orasidagi aloqa turiga qarab (zanjirli bog'langan matnlar, parallel, qo'shimchalar bilan).
6. Tilning funktsiyalari va extralinguistik asosda matnlarning funktsional uslublari — funktsional-uslubiy tipologiyasi farqlanadi.

4-Mavzu: Temuriylar davri matnshunosligi.

Ҳиротда, айниқса Шохрух ҳукмронлиги даври (1397)дан бошлаб фан ва маданиятга бўлган эътибор кучайди. Бу ердаги маданий ҳаёт Ҳиротнинг доврўғини бутун Шарқ мамлакатларига ёйди. Шохрух, хотини Гавҳаршодбегим ва унинг ўғли Бойсунқур Мирзо илм-фан ва маданият ҳомийси сифатида чор атрофга машҳур бўлди. теурийлар хонадонининг илму адаб ҳамда санъат аҳлига бўлган саховатини эшитган олим ва шоирлар, машшоқ ва меъморлар бутун ўлкадан марказга тортилиб кела бошладилар. Ҳирот том маънода маданият марказига айланди.

Улуснинг маънавияти учун зарур бўлган асарларга эътибор кучайди, янгилари яратилди, борлари таржима килинди, нусхалари кўпайтирилди. Маънавият хазинасига эътиборнинг бунчалик ортишида Темурнинг набираси, Шохрухнинг ўғиллари—Самарқанд ҳукмдори Улуғбек ва Шероз ҳукмдори Иброҳим Султонлардан кейинги учинчи ўғли Бойсунқур Мирзо (1397 - 1434)нинг хизматлари катта бўлди. Ҳирот матншунослик мактабининг юксалишини унинг фидокорона меҳнатисиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Сарой муҳитида қоникарли тарбия топган Бойсунқур Мирзо 17 ёшданок Мозандарон, Астробод ва Журжон вилоятларининг ҳокимлигига тайинланди (1414). Шохрух катта ўғли Улуғбек билан қандай фахрланса, Бойсунқур Мирзо билан ҳам шундай фахрланарди. 1416 да Бойсунқур Мирзо Ҳиротга қайтиб, отасининг саройида вазирлик лавозимига тайинланди. У давлат идора ишларида фаол қатнаша бошлади. 1420 йил декабр - 1421 йил май ойлари Пекингга Шохрух, Улуғбеклар томонидан юборилган элчилар қаторида Бойсунқур Мирзонинг ҳам элчилари бўлиб, улардан Ғиёсиддин Наққош номли кишининг кундаликлари ўз даврида Хитой ҳақидаги энг муфассал ва машҳур асар сифатида тан олингани ёш шаҳзоданинг ўз атрофидаги қандай одамларга ишонч билдирганини намойиш этувчи бир далилдир. Мирзо Улуғбек илми нужум ва ҳандасада ўз даврида ягона бўлгани каби, Бойсунқур Мирзо шеъроят ва хатда ўз даврининг энг машҳур кишиси эди. Форсий тилдаги адабиётга бўлган меҳри туфайли Бойсунқур Мирзо Амир Хусравнинг шеърларини тўплашда, Фирдавсий, Саъдий, Низомий каби ўнлаб даҳо санъаткорларнинг асарларини халқ орасида кенг ёйишда алоҳида жонбозлик кўрсатган. Тарихчи олим Бартольд Бойсунқур Мирзони Шохрухнинг ўғиллари ичида энг юксак форсий маълумотлиси деб атайди.

Ёш Бойсунқур Мирзо саройда вазирлик вазифасини адо этиш билан биргаликда илмга ташналиги туфайли китобларга алоҳида эътибор берди. Саройнинг Ҳумоюн кутубхонасидаги китоблар сонини кескин кўпайтириб, унинг қошида *махсус китобат гуруҳи* ташкил этди. Замона тарихчиларининг хабар беришларича, бу меҳнат жамоаси 40 нафар атрофида бўлиб, у ерда машҳур хаттотлар, наққош ва мусаввирлар, саҳхоф ва музаҳҳиблар илмий ва ижодий иш

олиб бордилар. Ўғилларининг бу ишини Шоҳрух ҳам, Гавҳаршодбегим ҳам жуда маъқуллаб турдилар. Шоҳрухнинг ўзи ҳам Мавлоно Маъруф каби хаттотларни Шероздан Ҳиротга кўчириб келиб, бу кутубхонада китоблар кўчириш вазифасига тайинлади. Султон Бойсункур Мирзо кутубхонасининг хаттотлари кўлёзма китобларда ҳурмат билан тилга олинади.

Улардан бири бўлган Аҳмад Румий кўп фозил кишилар билан суҳбатлашишга мойил бўлган. Уларнинг илму маърифат ҳақидаги бу суҳбатлари доимо китобларга бориб тақаларди. Бойсункур Мирзо кутубхонасининг хаттот ва мирзоларидан бошқа бири Ҳожи Мақсуд ҳар бир қаламда (хат турида) шуҳрат қозонган эди. Султон Бойсункур Мирзо китобат гуруҳига мансуб бўлган бошқа бир хаттот Шамс Бойсунқорийга шоирлар ўз девонларини *ёқутона* хат билан кўчиришни буюрар эдилар. Султоннинг бу хаттотга ҳурмати баланд эди.¹¹

Бойсункур Мирзо бу соҳада сидқидилдан меҳнат қилди. 1420 йил Эрон Озарбайжонига, 1431 йил Астрободга ҳоким қилиб юборилган бўлса-да, бу йўналишдаги фаолиятини тўхтатмади. 1425 - 26 йиллар унинг саъй-ҳаракати ва сўз бошиси билан «Шоҳнома»нинг 40 га яқин кўлёзма нусхалари муқояса қилинган мукаммал нусхаси (ҳозирги мезон билан айтганда—илмий танкидий матни) юзага келди. Жозибали суратлар билан безатилган бу нусхалардан бири ҳозир Техрон музейида сақланади. Бу нусха бир неча асрлардан бери «Шоҳнома»нинг янги нусхаларини яратиш ва таржималар қилиш учун энг ишончли манба сифатида тан олиб келинганини кейинги асрларда кўчирилган нусхалар кўрсатиб турибди. «Шоҳнома»нинг таржималари устида иш олиб борган тадқиқотчилар тарихда машҳур бўлган туркий таржималардан 1781 йилда амалга оширилган Хомуший таржимасини мана шу нусхадан қилинган деб ҳисоблайдилар.

Бундан ташқари ўша даврларгача тарқоқ ҳолда бўлган Амир Хусрав Дехлавийнинг улкан поэтик меросини «жамлашда» Бойсункурнинг жонбозлик кўрсатганини, натижада 120 мингдан зиёдроқ байт ҳажмида шеърлари тўпланганини Давлатшоҳ Самарқандий мамнуният билан тилга олади¹². Эрон адабиётшунос олими Маликушшуаро Баҳор ҳам «Сабкшуноси» асарида Бойсункур Мирзо тузган матншунослар гуруҳи хизматларига юқори баҳо берган:

«Саъдийдан кейин «Гулистон» каби асарлар ҳам омма учун таржима қилиниб, форс тилининг ҳаммабоп дарсликларидан бирига айланди. Бойсункурнинг VIII—IX аср (ҳижрий) темурийлар даврида Ҳирот ва Хуросоннинг хуснихат усталари гуруҳи «Гулистон»ни кўчириш билан кўп машғул бўлганлар. Бойсункур Мирзо замонида хаттотлар «Гулистон» ни бир қанча нусхада Саъдий замонидаги махур хаттот Ёқут Мустасмий номи билан кўчирганлар ва шундай нусхалардан бизгача етиб келганлари мавжуд». Бу жумлалардан кўриниб турибдики, мазкур гуруҳ китоб кўчириш учун нусха танлашда иложи борица муаллиф замонасидаги нусхаларни танлашга ҳаракат қилишган. Бойсункур

Мирзонинг буйруғи билан яна «Фараж баъда шиддат»нинг таржимаси, «Нусхат ул-арвоҳ» китоблари кўчирилгани ҳақида ҳам маълумотлар бор.

Бу даврда юзага келган Бойсунқур Мирзо ёки унинг гуруҳи қаламига мансуб китоблар жуда кўп мамлакатларга ёйилди ва уларнинг кўпчилигини ҳозирги пайтда кўпгина Шарқ мамлакатлари кўлёзма фондларида (Истамбул, Техрон ва ҳ.к.) учратиш мумкин.

Бу даврдаги илмий, адабий-маданий меросга бўлган муносабат *араб ёзувининг ривожига* ҳам катта таъсир кўрсатди. Тарихда настаълик хатининг раванг топиши ва шуҳрат қозониши айна шу Ҳирот матншунослик мактабининг фаолияти билан боғлиқ.

Маълумки, хатнинг бу турига насх хати асос қилиб олинган. Аввалига насх хати ҳарфларини кичрайтириш ва калталатиш йўли билан ўзгара борди. Дастлаб, (XIV аср) бу хатни ингичка хат тури номи билан атаб келишган. XV асрда бу хат ислоҳ қилиниб, ўзининг қатъий шаклига эга бўлди. Бу хатда танилган дастлабки хаттот темурийлар даври ҳуснихат санъатининг фаҳри ҳисобланган *Мир Али Табризий* эди. У настаълик хатининг ихтирочиси (возеъ), «Қиблат ул-куттоб» (котиблар пешвоси) деган лақаб билан шуҳрат қозонди.

Девон, рисола ва мактублар таълиқ хати билан кўчирилаётган бир вақтда Мир Али настаълик хатини ихтиро қилади ҳамда таълиқ хатига насх хатини кириштиради. Шунинг учун ҳам унинг хатига «наسخи таълиқ» номи берилади. Бу хат хаттотлар орасида жуда тез ёйилиб, Табризийнинг шогирдлари доираси борган сайин кенгая боради. Шогирдлари орасида унинг ўз ўғли Мир Абдулло ҳам бор эди. Унинг шогирдларидан икки киши - бири Мавлоно Жаъфар Шохрух Мирзо замонида хушхатликда ном чиқарган. Иккинчиси, Мирабулҳай китобат санъатида, иншо ва таҳрирда тенги йўқ котиб бўлиб, Султон Абу Саъид замонида иншонавислик шу кишига топширилган эди. Шогирдларидан (куёви) Амир Муҳаммад Бадриддинга ҳам Мир Али Табризийнинг ҳурмати баланд бўлган.

Кейинчалик Султон Ҳусайн Бойқаро ҳузурида фаолият кўрсатган Мир Али Ҳиравий ва Мулло Жаъфар Табризийлар ҳам бу хат билан шуҳрат қозонишди. Улар ҳам бу хатга ислоҳотлар киритишди. Бойқаро саройида Султон Муҳаммад ва Султон Али Машҳадийлар бу хатни қиёмига етказдилар.

Китобат санъатида темурий шаҳзодаларнинг ўзлари ҳам яхшигина фаолият кўрсатишган. Хаттотлик санъатига меҳри баланд Бойсунқур Мирзо талайгина китобларни қаламдан чиқариш билан бирга Машҳадда қурилган, онаси Гавҳаршодбегим номи билан аталмиш масжид деворларига сулс ёзувида китобалар битган (бу ёзувлар ҳозир ҳам қисман сақланиб қолган). Унинг улуғ тарихчи Шарафиддин Али Яздийнинг таълимини олган акаси Мирзо Иброҳим

(1431 йилда вафот этган) ҳам олти хил хатда тенги йўқ хаттот эди. Машҳур хаттот Ёқут услубига таклид қилиб, хат санъатида ундан ўтиб кетган эди. У ёзган хат қолдиқларининг баъзилари ўзи ҳокимлик қилган Шероздаги қадимий биноларда ҳозир ҳам қисман сақланиб қолган. Кейинчалик Шоҳ Ғариб Мирзо ва ва Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Бадиуззамон ҳам хаттотлик билан шуғулланишгани маълум.

Шоҳрух даврида унинг саройида асос солинган ҳамда XV аср давомида доврар таратган Ҳирот матншунослик мактаби ва у ерда фидокорона меҳнат қилган кишиларнинг хизматлари туфайли

- адабий-маданий меросга эътибор кучайди, борлари йиғилиб, нусхалари кўпайтирилди, таржима қилинди, янгилари яратилди,
- миниатюра санъати юксак даражада раванқ топди
- хат турлари такомиллашиб, настаълиқ хати юзага келди ва кенг расм бўлди
- анчагина қўлёзма нусхалар силсиласи узилмай кейинги авлодларга етиб келди.

5-Mavzu: Alisher Navoiy. Navoiy va kitobat san'ati. Xattotlik.

“Хаттотлик қадим Шарқ санъатининг беҳад камол топган турларидан бири ҳисобланади. Ўрта Осиё хаттотлик санъатининг эса бой тарихи бор. XIV–XV асрларда ўлкамиз китобатчилигининг равнақи беқиёс бўлди. Бу даврларда дунёда китоб чоп этадиган босмаҳоналар йўқ эди. Шунинг учун ҳам, айниқса, Шарқда хаттотлик санъатига қизиқиш ҳамда хаттотларга эҳтиёж ниҳоятда катта бўлган.

Адабиёт ва илм аҳли яратган бебаҳо асарлар котиблар меҳнатининг шарофати билан бизгача етиб келди. Бу қўлёзма асарлар ўзбек адабиётшунослиги ва тилшунослиги учун тадқиқот манбаи бўлиб хизмат қилади.

Маълумки, бундай қўлёзма асарлар Мовароуннаҳр ва Хуросонда, илм-фан ривож топган деярли ҳамма шаҳарларда машҳур хаттотлар томонидан кўп нусхада китобат қилинган”. З. Ҳамидовнинг “Навоий хаттотлари” номли мақоласида шундай дейилган. Унда қайд этилишича, қадим Шарқ қўлёзмалари орасида Мир Алишер Навоий асарлари салмоқли ўрин эгаллайди. Навоий ижодини ўрганиш, асарларини оққа кўчириш унинг ўз замонасидаёқ бошланган. Унинг асарлари ўзи яшаб турган юртдагина эмас, балки бир қанча хорижий мамлакатларда ҳам дастхат сифатида кенг тарқалган эди. Жумладан, шоир “Ҳамса” устида ишлаганда унинг ёзиб тугатилган қисмини машҳур хаттот Абдужамил котиб пешма-пеш оққа кўчирганди. Шоир ўзининг йирик тазкираси “Мажолис ун-нафоис” асарида хаттотлик санъатига юқори баҳо бериб, уни пухта эгаллаган Султон Али Машҳадий, Мавлоно Сойимий, Мавлоно Сайфий, Мавлоно Шер Али, Шайхзода Пуроний, Мавлоно Войсий, Мавлоно Котибий ва Абдужамил котиб Ҳиротий каби машҳур котибларни фахр билан тилга олади. Шуниси диққатга сазоворки, бизгача етиб келган Алишер Навоий асарлари қўлёзмаларининг жуда кўпчилиги қадимий илм-фан масканлари Бухоро ва Шаҳрисабзда китобат қилинган. Қавомиддин Муниров ва Абдулла Носиров каби шарқшунослар тартиб берган “Алишер Навоий қўлёзма асарлари каталоги” (Тошкент, 1970)даги рўйхат ана шундан далолат беради.

XIV–XIX асрлар Бухорода санъатнинг барча турлари кенг ривож топган давр бўлди. Бу ерда хаттотлик санъатининг мактаби вужудга келди. Пирмуҳаммад Сўфи Бухорий (XV аср). Мираз Бухорий (XV аср), Султон Муҳаммад Бухорий (XV аср), Абдурахмон Барқий Мунший (XV аср), Мирали Ҳиравий (XVI аср), Саид Абдулло Бухорий (XVI аср), хаттотлик назарияси тўғрисида китоб ёзган олим ва хаттот Дарвиш Муҳаммад ибн Дўстмуҳаммад Бухорий (XVI аср), Мавлоно Иноятилло котиб (XVII аср), Мирза Абдурахмон (XVIII аср), Фозил Девона (XIX аср), маърифатпарвар адиб ва олим Аҳмад Дониш ва бошқалар Мовароуннаҳрнинг машҳур хушхат хаттотлари сифатида Бухорода қалам сурдилар.

Тошкент Давлат шарқшунослик институти қошидаги Абу Райҳон Беруний номидаги шарқ қўлёзмалари марказида Алишер Навоий асарларининг 500 дан ортиқ қўлёзма нусхалари сақланаётир. Шундан 120 нусха бухоролик машҳур хаттотлар дастхатига мансуб. Жумладан, “Ҳазойин ул-маоний” асарининг

қирққа яқин нусхаси, “Хамса”нинг йигирма етти нусхаси Бухорода кўчирилган. Булардан ташқари, “Хамса”даги “Ҳайрат ул-аброр” достони 1838–1839 йилларда Саййид Нафас томонидан кўчирилган. “Лайли ва Мажнун” достони 1829–1830 йили Муҳаммад Ражаб ибн Абдували томонидан, “Сабъаи сайёр” достони Муҳаммад Латиф ибн Муҳаммад Шариф томонидан XIX асрда Бухорода алоҳида китобат қилинган.

Алишер Навоий умрининг сўнгги йилларида ёзган “Лисон ут-тайр” асарининг ўндан ортиқ нусхаси Бухорода китоб ҳолига келтирилган. У “Мажолис ун-нафоис”, “Мезон улавзон”, “Тарихи анбиё ва ҳукамо”, “Хамсат ул-мутаҳаййирин”, “Вақфия”, “Тарихи мулуки Ажам”, “Арбаин”, “Рисолаи муаммо” каби асарлари кўплаб нусхада кўчирилган. Хусусан, Шаҳрисабзда “Ҳазойин ул-маоний”, “Хамса”, “Лисон ут-тайр”, “Тарихи мулуки Ажам” каби асарлари хушхат дастхат билан оққа кўчирилган. Ҳозир Навоийнинг Шаҳрисабзда кўчирилган ўттизга яқин ноёб нусхалари сақланмоқда. Масалан, 1874–1875 йилларда мулло Муҳаммад Шералибек Шаҳрисабзий томонидан шоирнинг “Ҳазойин ул-маоний” асари настаълиқ хатида қора тушда кўчирилган. “Хамса” эса 1833–1834 йилларда Абдулқаюм котиб ва Муҳаммад Юнусхўжа ибн Бобохўжа Шаҳрисабзий томонидан оққа кўчирилган. Бу нусха Алишер Навоий “Хамса”сининг XIX асрда кўчирилган нусхаларидан анча тўлиқ ва мукамаллиги билан ажралиб туради. “Лисон ут-тайр” 1823–1824 йилларда Ёрмуҳаммад қори Шаҳрисабзий томонидан настаълиқ хатида қора сиёҳда кўчирилган.

Хулоса ўрнида шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Шаркнинг буюк шоири Алишер Навоий асарларининг жаҳоний шуҳратида бухоролик ва шаҳрисабзлик адабиёт мухлислари – машҳур хаттотларнинг муносиб ҳиссаси бор. Бу қўлёзмалар ўқувчига ранг-баранг маълумотлар бериш билан бирга Навоий асарларини мукамал ўрганишда ижобий рол ўйнаб келмоқда. Аслида Алишер Навоий хаттотлари маҳорати алоҳида тадқиқот мавзусидир.

6-Мавзу: Navoiy asarlariga bag'ishlangan lug'atlar.

Жаҳон адабиётининг буюк классик адиби Алишер Навоий асарлари тили XVI асрдаёқ ўрганила бошланган. Толи Имонийнинг «Бадаи ал-лугат», муаллифи ҳозирча аниқланмаган «Абушқа», «Лугати Навоий», Мирза Меҳдихоннинг «Санглох», «Лугати Амир Навоий», «Хамса бо ҳалли лугат», «Дар баёни лугати Навоий», «Ҳалли лугати Хамсайи Навоий» ва бошқалар шулар жумласидандир. XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб улар туркшунос олимларнинг илмий текширишлари натижасида маълум бўла бошлади: А.Вамбери («Абушқа», Будапешт, 1862), В.В. Вильяминов-Зернов («Абушқа», Санкт-Петербург, 1868), Фазлуллахон («Чигатойча-форсча лугат», Калькутта, 1825), Шайх Сулаймон Бухорий («Чигатойча-туркийусмоний лугат» Истамбул, 1882), Игнац Кунаш («Чигатойча-немисча лугат», Будапешт, 1942), Дж. Клосон («Санглох», Лондон, 1960), Карл Менгес («Мирза Меҳдихон», Майнц, 1956), А.К. Боровков («Бада'и ал-лугат», М. - Л., 1961) каби олимлар мазкур ёдгорликларни чоп этишган. Шунингдек, Алишер Навоий асарларининг кенг китобхонларга мўлжаллаб чоп этилган 15 жилдлик нашрига лугат ҳам юзага келган. Бу С. Иброхимов ва П.Шамсиевлар яратишган «Алишер Навоий асарлари тилининг лугати»дир. Ушбу лугатга 1953 йили чоп этилган «Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қискача лугат»даги ҳамма сўзлар тўла киритилган бўлиб, бўларнинг кўпчилиги Алишер Навоий асарларида учрамайди. Булардан ташқари «Алишер Навоий асарларида синонимлар масаласига дойр» (М.Рахматуллаева), «Алишер Навоий тилининг диалектал асослари» (Х.Дониёров), «Алишер Навоий лирикасида қўшма сўзлар» (Б.Бафоев), «Алишер Навоий «Мажалисуннафоис» асарининг лексикаси» (И.Носиров), «Алишер Навоий «Лисонут-тайр» асарининг лексико-семантик ва лингвопоэтик тадқиқи» (З.Ҳамидов), «Шайх Сулаймон Бухорийнинг «Лугати чигатойи ва туркий усмони» лугатини лексикографик тадқиқи» (Н.Ҳусанов) каби катор мавзуларда илмий тадқиқотлар олиб борилган, булар улуг шоир асарлари тилини янада чуқурроқ ўрганишда фойдали манба бўлиб хизмат қилмоқда.

Ўтган асирининг 70-йилларида Э.И.Фозилов раҳбарлиги ва бевосита иштирокида Алишер Навоий асарларининг мукаммал лугатини тузишга киришилган эди. Натижада 1982 йили 4 жилдик «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати» яратилди ва 1983-1985 йилларда «Фан» нашриётида чоп этилди. Лугат иштирокчиларнинг меҳнатлари ҳар бир жилдда қайд қилинган. Жумладан «Э.И.Фозилов - ишнинг раҳбари, лугатнинг илмий лексикографик принципларини ишлаб чиққан, қадимги туркий (ўзбек) сўзлари луғавий маъносини талқин қилган, айрим асарлар бўйича тузилган глоссарий (лугат), шарҳ ва изоҳларни манбалар асосида сўз ва маънолар билан тўлдириб, бирлашган лугат-мақолалари қилиб тузган, XVI-XX асрларда Навоий асарлари асосида тузилган луғатлардаги сўз изоҳларини қиёсий текшириб чиққан, «Алишер Навоий асарлари тили изоҳли луғати»нинг тузилиши ва ундан фойдаланиш тартибини ёзган» (I жилд, 3 саҳифа). Ушбу ишни амалга оширишда менга яқиндан ёрдам кўрсатганлар: Қутбиддин Мухиддинов, Жафар Эфтихор,

Юсуфхон Шокиров, шоир Н.Хўжаев (Чустий), Жавқон Лапасов, Абдуллажон Юнусов, Ноилахон Расулова, Ахмаджон Каримовларни алохида хурмат билан кайд қиламан. Ушбу тўрт жилдли луғатни яратишда ва чоп этишда ниҳоятда жиддий ғов, тўсиқлар, турли ғаммозликлар ва тубанликларни бардош билан ен3 гиб чиқишга тўғри келди. Аммо ҳеч вақт Алишер Навоий луғатини мукаммалаштириш борасидаги тадқиқотимни сусайтирмадим ва бу саъйи ҳаракатим натижасида 4 жилдлик «Алишер Навоий асарлари луғати»ни ҳозирладим.

Ушбу луғатнинг аввал чоп қилинган луғатлардан жиддий фарк, тафавутларини қуйидаги жадвалдан очик-ойдин кўриш мумкин. Алишер Навоий луғатларлардаги бош сўз мақолалари, кўшма сўзлар изофалар, турғун сўз бирикмалар, тасдиқловчи цитаталарнинг қиёсий адади (А-Ж ҳарфлари мисолида). Навоий асарлари луғати. Тузувчилар П.Шамсиев, С.Иброҳимов. Мухаррир С.Муталлибов. Тошкент- 1972 Ҳарфлар Бош сўз Кўшма сўз Изофа Турғун сўз бирикмалари Тасдиқловчи цитата.

Булар очик-ойдин кўриниб турган чин ҳақиқат: - бош суз-мақолаларнинг адади; - кўшма сўзларнинг акс этилиши ва сони; - форсий, арабий изофалар ту л а камраб олиниши ва изоҳи; - т у р ғ у н сўз бирикмалари, жуфт, такрорий сўзлар адади; - сўзлар маънолари, кўлланиш доирасини тасдиқловчи цитаталар в.\. «Алишер Навоий асарлари луғати» (1 жилд, Тошкент - 2013)ни бош ка луғатлардан ҳар тарафлама устунлиги ва ҳар жихатдан афзаллиги яна жуда куп фазилатларда намоён бўлади: - бевосита бош - сўздан сўнг арабча эквиваленти берилган; - бош сўз-мақолаларидаги изоҳлар қайта кўриб чиқилган, керакли тузатишлар, тахрирлар киритилган; - хато кетган бош сўз - мақолалар кўлёзма манбалар асосида ўзгартирилган, тузатилган; - янги хорижий илмий нашрлардан тўла-туқис фойдаланиш оркали бош сўз-мақолалар адади кўпайган; - кўшма сўзлар, фразеологик, турғун бирикмалар адади ҳар тарафлама тўла камраб олинган; Ўзбекистонда чоп этилган кўпжилдли (15, 20, 10 томли) оммобоп нашрлардаги ҳадсиз кўп хато ва ғализликлар тузатишга ҳаракат қилинган; - сўзларни транскрипция, транслитерацияси, тиниш белгилар қўйилиши, айрим унлиларни (а, о) ишлатилишида илмий нашрлар, кўлёзмаларга асосланганлиги; - тасдиқловчи цитаталар қайта-қайта текшириб чиқилган, хато, нуқсонлар тузатилган в.х. Натижада ҳозирги давр илм талабига жавоб берадиган Алишер Навоий асарлари мукаммал луғати яратилди. 5 А - кўлёзманинг саҳифа ва каторлари, нашр қилинган манбаларнинг варақлари; - изофа, идиоматик, фразеологик, турғун бирикмалар, кўшма от ва феъллар шарҳи ва иллюстратив материал; - бош сўзнинг фонетик варианты параллел чизиқдан сўнг берилган. Луғатда изоҳланган сўз ёлғиз кўлланмаган тақдирда ўша сўз билан келган бирикма берилиб, шарҳланган.

Сўз м аъ ю сининг изоҳи. Ҳар бир сўзнинг Алишер Навоий асарларидаги маъноси қиска, лўнда ва аниқ изоҳ билан ифода этишга ҳаракат қилинган. Сўзларнинг мустақил маънолари бир-биридан араб рақамлари билан ажратилган, ҳар бир маънога тааллуқли маъно нозикликлари айрим ўринларда ажратилмай, мисоллар келтириш билан кифояланган. Бош сўзларнинг мустақил кўчма

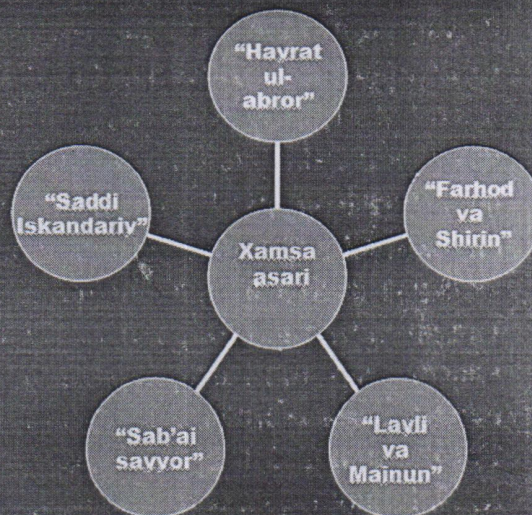
маънолари араб ракамлари билан ажратилган. Сўзларнинг маъноларини очишда куйидаги усуллардан фойдаланилган: - киска тушунтириш йўли билан изохлаш; - кенг тушунтириш йўли билан изох бериш; - синонимлар оркали изохлаш; - кискача энциклопедик маълумот келтириш йўли билан изохлаш; - антонимлар оркали изохлаш; - реалияни кенгроқ изохлаш; Лугатда тарихий принципга амал килинган ҳолда сўзларнинг тарихий-тадрижий равишда юзага келган маъноларини очиб беришга ҳаракат килинган. Сўз маъноларини жойлаштиришда уларнинг бир-бирига яқинлиги, ўзаро ички муносабатлари асосга олинди. Кўп маъноли сўзларни изохлашда олдин уларнинг бош маънолари, сўнг ҳосила маънолари берилган. Л угатда фразеологии. Лугатда фразеологик бирликларни турларга ажратиш мақсад килиб қўйилмаган. Лугат мақолаларида икки, ундан ортик сўздан иборат бўлган, яхлит лексик маъно билдирилган тил бирликлари, фразеологик ва тургун иборалар шарҳ килинган. От, сифат, феъл ва бошқа туркумдаги сўзлар билан бирикиб ҳосил бўлган мураккаб бирикмаларнинг доимий, типик бўлганларига ҳам лугатда изох берилди. Булар кўп ўринда биринчи компоненти оркали изохланиб, ҳар бирига манбалардан тасдиқловчи мисоллар келтирилган. Арабча ва форсча изофаларнинг барчасига изох берилган: Фразеологик бирликлар, тургун иборалар ва мураккаб бирикмалар бир марта шарҳланган. Бош сўз ўрнида тильда ~ белгисидан фойдаланилган. Фразеологик ибора одатда унинг семантик марказини ташкил этувчи, шакли ўзгармайдиган ва бошқа сўз билан алмашилмайдиган компонент сўз мақоласида изохланди. Феълли фразеологик бирликлар феъл-сўз мақоласида изохланиб, иллюстратив материал билан таъминланди. Лекин агар феълнинг маъноси ибора таркибида мавҳум бўлиб, унинг функцияси боғлама вазифасига яқинлашиб қолган ва фразеологик бирликнинг маъно, марказини грамматик жихатдан тобе от-сўз ташкил қилган бўлса, иборанинг изохи ва иллюстратив материал и от-сўз мақоласида берилди. Сифат ва отдан ташкил топган бирикмалар одатда от-сўз мақоласида изохланди ва мисоллар билан таъминланди. Алишер Навоий асарлари тилида фразеологик бирлик ва турли хил идиоматик бирикмалар билан бир каторда форс-тожик ва араб тилларидан бутунлигича ўзлаштирилган ва маълум даражада тургунлашган иборалар, шунингдек, мазкур тиллар доирасидаёқ идиоматик маънога эга бўлган бирикмалар ҳам кўплаб учраб туради. Бундай ибора ва бирикмаларнинг изохида форс-тожик, араб тилларининг идиоматик лугатларидан фойдаланилди. Иллюстратив материалнинг берилиш и. Лугатдаги иллюстратив мисоллар лугат мақоласидаги сўз ва ибораларнинг маъно ҳамда маъно нозикликлари Алишер Навоий 7 асарлари тилида мавжудлигини, ўша маъноларда ишлатилганлигини тасдиқлаш учун хизмат қилади. Насрий асарлардан олинган мисоллар қисқартириб берилган, бунда изохланаётган сўзга бевосита алоқаси бўлмаган қисмигина тушириб қолдирилган. Цитатанинг қисқартирилган қисми ўрнига айрим ҳоллардагина кўп нукта қўйилган. Зарур ўринларда квадрат кавс, кавс ичида айрим аниқликлар ва тўлдиришлар берилган. Сўзнинг у ёки бу маъносига оид цитаталар танлашда мисолларнинг мазмун, ранг-баранглиги, грамматик формаларнинг ҳар хиллигига аҳамият берилди. Лугат мақолаларида келтирилган

хар бир мисол-цитатадан сўнг кулёзманинг бет ва сатри, нашр килинган манбаларнинг жилди ва саҳифаси кўрсатилган. Алишер Навоий асарлари тили лугатини тузиш жараёнида сўзларнинг маъноларини изохлашда контекст, сўзнинг ҳозирги тилдаги лексик, грамматик эквиваленти назарда тутилган. Сўзнинг маънолар системасини адиб давридаги қўлланилиш доирасини аниқлашда кулёзма манбалар ва бир катор чоп этилган тадқиқотлар, луғатлар муҳим роль ўйнайди. Булар кўп асрлик анъаналарга эга. Ушбу анъаналардан тўла фойдаланишга ҳаракат килинган. Алишер Навоий асарлари тилидаги сўзларни изохлашда Шарк олимларининг асарлари, айниқса Махмуд Кошгарийнинг «Девону луготит-турк», Абу Хайённинг «Китобул-идрок лисонул-атрок», Жамолиддин Туркийнинг «Китоб булгатал-мушток фил-лугат ит-турк вал-кифчок», муаллифлари номаълум бўлган «Китоб ат-тухфа аз-закия фил-луга ат-туркия», «Таржумон турки ва ажами ва мугали», «Таржумон ас-сихох», «Ал-кавонин ал-кулия ли-забтил луғатит-туркия» кабилар муҳим аҳамият касб этади. Қадимги ёдномаларга бағишланган тадқиқотлар, туркий тилларнинг тарихий, этимологик, икки тилли, диалектологи к луғатлари ўтмиш классикларининг асарларидаги сўзларни шархлашдаги тадқиқотлар катта ёрдам берди. Ёзма обидаларни ўрганишда В. В. Радлов, П. М. Мелиоранский, А.Н. Самойлович, Л.З. Будагов, С. Е. Малов, Юлиус Теодор Зенкер, Ф.А.Стейнгасс, К. К. Юдахин, А. К. Боровков, Э. В. Севортян, И. А. Батманов, Х. К. Баранов, М. А. Гаффоров, А. Н. Кононов, С. М. Муталлибов, П. Шамсиев, С. Иброҳимов, Ш. Ш. Шукуров, А. М. Шчербак, С.Н. Иванов, С. Г. Кляшторний, Э. Р. Тенишев, В. М. Надеяев, Д. М. Насилов, И. В. Кормушин, Л. Ю. Тугушева, Ю. А. Рубинчик, Ф. В. Мюллер, М. Т. Хоутсма, А. Лекок, Ю. Немец, Л. Лигети, Дж. Клоусон, А. Зайончковский, К. Брокельман, А. Титце, Г. И. Рамстедт, П. Пельо, В. Банг, А. Габен, Дж.Дёрфер, К. Менгес, М. Ряснен, Раҳмати Арат, Умар Осим Аксўй, Ферит Девеллиоглу, Огоҳ Левенд, Я. Экман, А. Бодроглигети, Кл. Рурбўрн, К. Эраслан, Г. Ал пай, Л. Базен, Бесим Аталай, В. Котвич, Э. Триярский, Ханс Веер, П. Циме, Самих Тезжон, Усмон Сарткоя, Юже Нури каби олимларнинг тадқиқот ва луғатлари тилшуносларнинг диққат марказида бўлмоғи лозим. Булардан ташқари, форс-тожик тилида яратилган фарҳанглар: «Фарҳанги забони тоҷики» (т. I-II, М., 1969), «Фарҳанги Амид», «Фарҳанги Жаҳонгири», «Баҳори Аҷам», «Гиёсул-лугот», «Фарҳанги Рашидий», «Луготи фуре», «Фарҳанги Ҳусайн Вафойи» («Фарҳангнома»), «Бурҳони котий», «Ахтари кабир», «Лугати Гудий» кабилар классикларимиз тилини ўрганишда ва уларнинг асарларидаги сўз ва ибораларни таҳлил қилишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Нихоят, «Турк тил куруми» томонидан чоп этилган саккиз томлик «Tarama sozlugii» (Анкара, 1963-1977 йиллар) тарихий лексикология ва лексикография бўйича катта аҳамиятга молик асарлар каторига қиради. Кейинги 25 йил давомида ниҳоятда кўп луғатлар, ёзма обидалар классик адабиёт танқидий матнлари ва буларга илова килинган луғатлар нашр этилди. Буларнинг ҳаммаси диққатимиздан четда қолмади.

7- **Mavzu:** Alisher Navoiy asarlarining tekstologik xususiyatlari. Alisher Navoiy asarlarida variantlilik.

Xamsa asari

- Alisher Navoiy ijodining yuksak cho'qqisi "Xamsa" asari (1483-85)dir, shoir birinchilardan bo'lib, turkiy tilda to'liq "Xamsa" yaratdi va turkiy tilda shunday ko'lamdor asar yozish mumkinligini isbotlab berdi.

Alisher Navoiy o'zbek tiliga ya'ni o'z ona tilimizga diqqat bilan qaradi. Navoiyning afsus bilan ta'kidlashicha, hatto, ko'pgina o'zbek shoirlari ham, ona tili boyliklari va keng imkoniyatlaridan foydalanishga kam e'tibor berardilar. «Bu til dag'al til, unda yuksak san'at asarlari yaratib bo'lmaydi» degan fikrlarga uzil-kesil zarba berish, o'zbek tilining yashirin qolib kelayotgan xazinalarini ochish va uni ilm ahllariga, she'riyat muxlislariga tushintirish o'zbek xalqining buyuk farzandlari oldida muhim vazifa bo'lib turardi. Ana shu ulkan ishning uddasidan Alisher Navoiy chiqa oldi. Navoiy «Bu alfoz va iboratda bir nav daqoyiq ko'pdurkim, bu kunga deguncha hech kishi haqiqatig'a mulohaza qilmag'on jihatdin bu yashurun qolibdur. Va filhaqiqat agar kishi yaxshi mulohaza va taammul qilsa, chun bu lafza muncha vus'at (kenglik) va maydonida buncha fushat (ochiqlik) topilur...» deb yozdi va o'zbek shoirlarini o'z ona tilini faqatgina xalq ommasi emas, balki shoirlar ham qo'llashi, shu tilda, iloji boricha, o'z iqtidor va mahoratlarini ko'rsatishlari kerak edi. Masalan, Navoiy xuddi shu maqsadda quyidagicha yozadi: «...turk tilining jomliyatini muncha daloil bilan sobit bo'ldi, kerak erdikim, bu xalq orasidin paydo bo'lg'on ta'b ahli salohiyat va ta'blarin o'z tillarin turg'och, o'zga til bilan zohir qilmasa erdi va ishga buyurmasalar erdi. Va agar ikala til bilan aytur qobiliyatlari bo'lsa, o'z tillari bilan ko'proq aytsalar erdi va yana biri bilan ozroq aytsalar erdi.

www.arxiv.uz

O'zbek adabiy tilining rivojida 15-asrning ikkinchi yarmi juda muhim davr hisoblanadi. Bu davrda Alisher Navoiy o'zining muborak ijodi bilan o'zbek adabiyotini yuksak darajaga ko'tarish bilan birga, o'zbek tilining taraqqiyotiga ham o'zining salmoqli hissasini qo'shdi. Navoiy o'z asarlarida, albatta «grammatika» yoki «fonetika» so'zini qo'llagan emas. Lekin tilning grammatik va fonetik qonunyatlarini yaxshi bilgan, ularni bir-birlaridan yaxshi farqlagan va o'ziga xos arabcha-forscha va turkcha-o'zbekcha atamalar bilan nomlangan: amr, harf, harakat, hamza, voze (voz-yasovchi yoki so'z yasovchi); tajnis va ihom – ko'p ma'noli so'z; alam-ism, ot; atmutakallim-so'zlovchi; lafz, kalom, alfoz kabilar haqida o'z davriga nisbatan juda muhim fikr va mulohazalar bayon qilgan. Jumladan, Navoiy turkiy (o'zbek) tilining grammatik xususiyatlari haqida yetarli darajada fikr bildirgan.

www.arxiv.uz

Chunki Navoiy asarlarining tili o'z davrida mavjud bo'lgan turkiy sheva, lahja va dialektlarning deyarli hammasining vokalizmini qariyb to'liq ravishda aks ettirgan va 9 sostavli unli tovushlar sistemasi va singarmonizm qonuniyati eski o'zbek adabiy tilining asosiy bazalari bo'lgan qipchoq lahjalarining ham, o'g'uz lahjalarining ham, o'rta o'zbek (qarluq-chigil-uyg'ur) lahjalarining ham tovush sistemalarini to'liq aks ettirishga imkon beradi. Navoiy tilidagi qisqa hamda cho'ziq i unli tovushli o'sha davrdagi o'g'uz-turkman lahjalarining tovush sistemasini to'liq aks ettirish uchun hamda fors-tojik tilining ta'siriga kuchli ravishda uchragan Hirot, Samarqand, Buxoro shahar shevalari va ular tipidagi shevalarning tovush xususiyatlarini aks ettirish uchun xizmat qilgan. Alisher Navoiy asarlari tilida uchrovchi ochiq o (o) tovushi esa shu keyingi aytilgan til va dialektlarda fonema darajasiga ko'tarilgan lablangan o ni aks ettirish uchun qo'llagan. Alisher Navoiyning turkiy til sistemasidagi tovushlarning qonuniyatlarini yaxshi bilishligi va ularni yaxshi qo'llay olishi turkiy tilning tovush imkoniyatlarini necha yuz yillar davomida an'anaga kirib qolgan tor arab alfaviti imkoniyatlari darajasida ham yuzaga chiqarish mumkinligini isbot qiladi. Alisher Navoiy va umuman klassik shoirlarimiz juda yaxshi bilgan. Ular o'z asarlarining tilida 9 ta mustaqil fonemani ishlatganlar.

www.arxiv.uz

АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИ НАШРЛАРИНИНГ БИБЛИОГРАФИЯСИ (ШОИР ТАВАЛЛУДИНИНГ 570 ЙИЛЛИГИ МУНОСАБАТИ БИЛАН)

Малика Исаевна Матмуродова

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий
кутубхонаси директорнинг ўринбосари

Ўзбек мумтоз адабиётининг асосчиси, сўз санъатининг султони, мутафаккир Алишер Навоий ижодини ўрганиш ва уни тарғиб қилиш кишилар ўртасида меҳр-оқибатни, инсонийлик, адолат, саҳийлик ва юксак ахлоқийликни шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун ҳам Алишер Навоий асарлари беш ярим асрдан буён ўқиб, ўрганилиб, қайта-қайта нашр қилиниб келмоқда.

Алишер Навоий асарларининг нашрлари ва унинг ҳаёти ҳақидаги адабиётлар библиографиясини тузиш шоир ҳаётлиги давридаёқ бошланган.

15 та асарининг номлари ва умумрўйхатини дастлаб Навоийнинг ўзи "Муҳокаматул-луғатайн" асарида берган.

Кейинчалик бу маълумот қадимги манбалардан Ғиёсиддин Хондамирнинг "Макоримул-ахлоқ" асарида, "Абушқа" луғатида ва бошқа қўлёзма ёдгорликларда такрорланади.

"Макоримул-ахлоқ" (Олийжаноб хулқлар) номи асарнинг аҳамияти шундаки, унда биринчи марта Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ёритилган. Шу билан бирга, унинг "Хамса" ва "Чор девон"идан ташқари туркий ва форс тилларида ёзилган 20 дан ортиқ асарлари, 30 дан ортиқ бошқа шоир ва ёзувчилар, олимларнинг Навоий ижодига бағишланган асарлари ҳақида қизикарли маълумотлар берилган.

Хондамир ўз асарида Навоий асарларининг рўйхатини берибгина қолмай, ҳар бир асарнинг мазмунини ҳақида ўз фикрини, бошқа кишиларнинг шу асарга берган баҳосини ҳам баён этади.

Хондамир ушбу асарида Навоий асарларидан ташқари Навоий ҳақидаги манбаларнинг рўйхатини ҳам берган. Улар рисоланинг турли бўлимларида жойлаштирилган.

Рисоланинг "Илм фазилати ва олимлар мартабаси ҳақида" номи бўлимида Тафтазоний, Асилий, Қошифий, Имом Нававий каби ўша давр олимларининг Навоийга бағишланган 21 асари ҳақида маълумот берилади.

"Шеър фазилати ва шоирларнинг улўғ даражалари ҳақида" бўлимида Абдурахмон Жомий, Кирмоний, Гулистоний, Камолиддин Мир Ҳусайнийларнинг Навоийнинг улўғ номи билан тугалланган асарлари рўйхати келтирилган. Материалларнинг бундай тартибда берилиши библиографик қўлланмалардаги адабиётларни тематик жойлаштириш ўсулига ўхшаб кетади. "Макоримул-ахлоқ" асаридаги бундай ҳолатларда ҳозирги замон библиографиясининг кўпгина белгилари мавжуд. Шунинг учун ҳам ушбу рисола тарихий аҳамиятга эга бўлибгина қолмай, балки улўғ шоирнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида илк бор маълумот берувчи муҳим библиографик манба сифатида ҳам ўзбек миллий библиографиясининг тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эга.

XVII асрда яшаб ижод этган йирик олим ва библиограф Хожи Халифанинг "Китоб ва фан номларидаги шубҳанинг бартараф этилиши" номи библиографик кўрсаткичида Алишер Навоий асарлари ҳақидаги маълумотларни топиш мумкин. Ушбу кўрсаткич XIX асрда Г. Флюгенъ томонидан латин графикасида нашр қилинган бўлиб, унда Ўрта Осиё ва Эронда яшagan йирик олимларнинг 15007 та асари, жумладан, Ибн Сино, Хоразмий, Беруний, Саъдий, Умар Хайём, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоийларнинг ҳам асарлари рўйхати берилган.

XX асрда Алишер Навоий асарларининг библиографияси биринчи марта 1940 йилда унинг 500 йиллик юбилейи арафасида йирик шарқшунос олим ва библиограф А.А.Семёнов томонидан "Алишер Навоий асарлари ва у ҳақидаги адабиётлар библиографияси кўрсаткичига манбалар" номи билан нашр қилинди.

Ушбу кўрсаткичга Алишер Навоийнинг 1841-1938 йилларда нашр қилинган асарлари ва у ҳақидаги адабиётлар киритилган. Манбалар икки бўлимда системалаштирилган: 1) Навоий асарлари (тулиқ нашрлар ва парчалар) - 45 номда; 2) у ҳақидаги адабиётлар - 89 номда.

Бўлимлардаги материаллар ички хронологик тартибда жойлаштирилган. Ҳар бир асар тавсифи аввал

асли, кейин рус тилида қисқача изоҳ, ёки аннотация билан берилган.

1966 йилда Алишер Навоий туғилган куннинг 525 йиллиги кенг нишонланди. Шу муносабат билан 1968 йилда Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Республикаси кутубхонаси библиографлари Алишер Навоийнинг библиографиясини ўзбек ва рус тилларида нашр қилдилар.

Ушбу кўрсаткичнинг ўзбек тилидаги нашрида Алишер Навоийнинг 1917-1966 йилларда нашр қилинган асарлари, танқидий-библиографик материаллар ҳамда Алишер Навоий образини акс эттирувчи бадий адабиёт ва санъат асарлари ҳақида, шоир меросини ўрганишга доир 666 номдаги ҳужжатлар акс эттирилган.

Кўрсаткичнинг рус тилидаги нашрига Алишер Навоийнинг 1917 йилдан 1966 йилгача рус, қардош халқлар ва хорижий тилларда нашр қилинган асарлари номлари киритилган.

Кўрсаткичда, аввало, Алишер Навоийнинг алоҳида нашрлари, танқидий-библиографик материаллар ҳамда Алишер Навоий образини акс эттирувчи бадий адабиёт ва санъат асарлари, у ҳақидаги мақолалар, нашрлар ҳақидаги материаллар, нашрларнинг таржималарига, қўлёзмаларини ўрганишга оид 1076 номдаги ҳужжатлар тўғрисида маълумотлар берилган.

Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланаётган

"Алишер Навоийнинг қўлёзма асарлари" каталоги. 1970 йилда "Фан" нашриётида босилиб чиққан. Каталог К.Муниров, А.Носировлар томонидан тузилган. Унда Навоийнинг 150 га яқин хаттот томонидан кўчирилган 450 дан зиёд қўлёзма ҳамда босма асарлари акс эттирилган. Шунингдек, каталогда Алишер Навоийнинг тўлиқ нашр этилган 63 та асарининг библиографик тавсифи берилган.

Ўзбекистон Фанлар академияси Ҳ.Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институти ва Тошкент давлат маданият институти ҳамкорлигида 1983 йилгача "Алишер Навоий" библиографияси (З.Бердиева томо-

нидан) тузилиб, 1979 йилдан йиллик нашрлар сифатида босилган. Бу кўрсаткичлар, тилидан, нашр қилинган жойидан, нашр ҳарактеридан қатъи назар, Навоий асарлари, унинг ҳаёти ва ижодига оид адабиётлар ҳақида маълумот беради.

1979 йил учун чиқарилган "Алишер Навоий" кўрсаткичида 80 номдаги манба келтирилиб, шундан 21 таси Навоий асарларини, 59 таси у ҳақидаги материалларни акс эттиради. 1980 йил учун чиқарилган кўрсаткичда мазкур манбалар нисбати 114=31+84; 1981 йил учун чиқарилган кўрсаткичда 187=81+106; 1982 йил учун чиқарилган кўрсаткичда эса 275=181+94 тарзида бўлган.

Бўлимлар ичида тавсиф алифбо тартибидея жойлаштирилган.

Навоий асарларидан олиниб, бошқа манбаларда босилган байтлар, ғўртликлар, рубойлар ёки ҳикматли сўзлар, шунингдек, Навоий ғазалларига боғланган муҳаммаслар, асарларига ишланган мини-атюралар ҳам акс эттирилган. Кўрсаткичлар исмлар рўйхати билан таъминланган.

1983 йилда Қўлёзмалар институтининг илмий ходими М.Ҳақимов томонидан "Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи" библиографияси тайёрланиб нашр эттирилди.

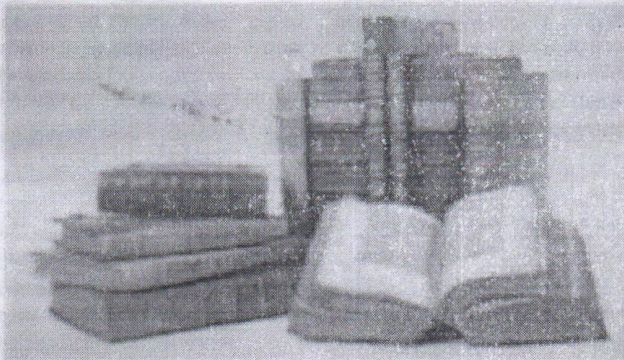
М.Ҳақимов тузган библиографияда Алишер Навоийнинг 1938-1980 йиллар давомида институт қўлёзмалар фондида тўпланган 24 асарининг 254

қўлёзма нусхаси манбашунослик характерида тавсифлаб берилган.

Навоий асарларини кўчирган қўтибларнинг ҳаммаси ҳам ўз номини зикр қилиб имзо чекмаган, 254 қўлёзма нусхадан фақат 65 тасида қўтиблар номи берилган. Улар орасида Али ибн Нур, Ибодуллоҳжа бинни Одилхожа Шо-

ший, Мулло Тўхта ибн Мулло Нурмуҳаммад Кошғарий, Шермуҳаммад ибн Аваз Мироб валад Шермуҳаммад Мироб Хивакий каби ўз замонасининг йирик олим ва шоирлари номлари бор.

Қўлёзмалар тасвирининг охирида тадқиқотчиларга қулайлик туғдириш мақсадида бир неча ёрдам-

8- Mavzu: Alisher Navoiy “Ilk devon”idagi g’azallar va ularning keyingi tarixi.

Мусулмон Шарқи шеърляти тарихини Алишер Навоий лирикасисиз тасаввур этиб бўлмайди. Унинг лирик мероси ўзигача яратилган форс-тожик ва туркий шеърлятнинг давоми бўлиш билан бирга барча замонлардаги ўзбек шеърлятининг энг юксак чўққиси ҳамдир. Ҳар иккала тилда юксак бадий асарлар ярата олиш қобилиятига эга бўлган хассос шоир 45 минг мисрага яқин туркий тилдаги шеърлари ва 12 минг мисрадан ортиқ форс-тожик тилидаги назмий мероси билан ўша давр шеърляти ривожига катта ҳисса қўшди. Алишер Навоий болалик йиллариданок бадий ижод билан шуғуллана бошлаган. “Уч ёш биля тўрт ёшнинг орасида” форсигўй адиб Қосим Анворнинг байтини ёд ўқиб, йиғилганларни ҳайратда қолдирган (“Мажолисун нафоис”) Алишер 15 ёшларида “малику-л-калом” Лутфийнинг таҳсинига сазовор бўляди. Адабиёт ихлосмандлари ундан девон тузишни илтимос қилганларида, у ғоят камтарлик юзасидан девон тузиш учун ҳали вақт эрта деб ҳисобляйди. Шунда шоирнинг мухлислари 1465-66 йилларда унинг шеърлярини тўплаб, девон тузадилар ва бу девон ўз даврида “хаттотлар султони” номи билан машҳур бўлган Султонали Машҳадий томонидан настаълиқ хатида кўчириляди. Навоийнинг ўзи “Бадоеъу-л-бидоя”га ёзган дебчасида “...аммо халойик аросида минг байт-икки минг байт ортуғроқ, ўксукракким ўзлари жамъ қилиб эрдилар, бағоят машҳур бўлуб эрди”, – деб ёзади. Девон уни нашрга тайёрлаган адабиётшунос олим Ҳамид Суляймонов томонидан шартли равишда “Илк девон” деб номланган бўлиб, 391 ғазал, 41 рубой, 1 мустазод, 1 мухаммас – жами 434 шеърдан ташкил топган.

Девонга шоирнинг 1466 йилдан аввал ёзилган асарлари киргани учун ундаги шеърларнинг ёзилиш санаси нисбатан аниқ деб ҳисоблаш мумкин, шу сабабли бу девон шоирнинг ўспиринлик ва йигитлик давридаги ижоди ва таржимаи ҳоли ҳақида муайян тасаввур берувчи манба сифатида юксак қийматга эга. Девондаги ғазалларни кузатар эканмиз, бугунги кунда халқ орасида машҳур бўлган қуйидаги ғазаллар айнан шоир ижодининг илк даврида яратилганлигига гувоҳ бўламиз:

Кеча келгумдур дебон ул сарви гулрў келмади,
Кўзларимга кеча тонг отқунча уйку келмади...

Кўргали ҳуснунгни зору мубтало бўлдум санго,
Не балолиғ кун эдиким ошно бўлдум санго...

Навоий фалсафий тафаккурида муҳим қийматга эга бўлган “Анго” радибли ғазалнинг ҳам айнан шу девондан ўрин олганлиги шоирнинг ўша даврдаги юксак салоҳиятидан дарак беради. Ғазал матлаъсини келтирамиз:

Ҳар гадоким, бўриёйи факр эрур кисват анго,
Салтанат зарбофтидин ҳожат эмас хилъат анго.

“Илк девон”даги барча шеърларнинг кейинчалик “Хазойину-л- маоний”га киритилганлиги уларнинг Алишер Навоий учун ҳам қадрли бўлганлигини кўрсатади.

Навоийшунос олим, филология фанлари доктори Афтондил Эркинов жаҳон кўлёзма фондларида сақланаётган нусхаларни ўрганиш асносида Алишер Навоийнинг ихлосмандлари томонидан тузилган яна бир девони кўлёзмасини аниқлаб, 2012 йилда фанга маълум қилди. Мазкур девон шоирнинг Окқуюнлилар сулоласи (Озарбайжон ва Ғарбий Эрон ҳудудида 1378-1508 йилларда ҳукмронлик қилган ўғуз турклари) ҳукмронлиги ҳудудидаги мухлислари томонидан тузилган бўлиб, ҳозирча фанда шартли равишда “Окқуюнлилар девони” номи билан юритилмоқда.

Девон 1471 йил 25 декабрда Анисий тахаллуси билан шеърлар ёзган шоир ва хаттот Абдурахим ибн Абдурахмон Хоразмий томонидан Окқуюнлилар салтанатининг марказларидан бири бўлган Шероз шаҳрида кўчирилган. Девонда жами 229 та шеър бор: 224 ғазал, 1 мустазод, 3 муҳаммас ва 1 таржеъбанд. Бу мажмуадаги 224 ғазалдан 217 таси “Бадоеъу-л-бидоя”га ва фақат биттасигина “Наводиру-н-нихоя”га ўтган. Девондаги 90% ғазал «Илк девон»да учрамайди. Бу ҳолат мазкур ғазалларнинг катта қисми 1466 йилдан кейинги 5 йил орасида (1471 йилгача) яратилганлигини кўрсатади. Авваллари Алишер Навоийнинг туркий тилдаги шеърляти 4 боскичда: “Илк девон”, “Бадоеъу-л-бидоя”, “Наводиру-н-нихоя”, “Хазойину-л-маоний” тарзида ўрганилиб келинарди. Эндиликда мазкур девон топилгандан сўнг Алишер Навоий шеърлятини беш боскичда ўрганишга зарурат сезилади. Буни қуйидаги жадвалда кўриш мумкин:

Боскичлар Навоий девонлари Тузилиш муддати

I Илк девон 1465-66

II Окқуюнлилар девони 1471

III Бадоеъу-л-бидоя 1470-80

IV Наводиру-н-нихоя 1480-87

V Хазойину-л-маоний 1492-98

Окқуюнлилар салтанатининг асосий аҳолиси ўғуз турклари бўлгани учун мазкур кўлёзмада Алишер Навоий шеърлари ўғуз лаҳжасига мослаштирилиб кўчирилган. Масалан, Навоийнинг машҳур ғазали матлаъси ушбу девонда қуйидаги ҳолатда учрайди:

Мехр чўх кўрсатдим, аммо мехрибоне допмадим,
Жон бaсе қилдим фидо, ороми жоне допмадим.

Окқуюнлилар девони ҳозирда Мисрнинг Коҳира шаҳрида сақланмоқда. Алишер Навоий Ҳусайн Бойқаро тахтга чиққанидан кейин унинг топшириғи билан ўзининг биринчи расмий девони “Бадоеъу-л-бидоя” (“Бадийликнинг бошланиши”)ни тартиб беради. Девоннинг Алишер Навоий ҳаётлик даврида

(1480, 1482 ва 1486 йилларда) кўчирилган нусхалари Париж Миллий кутубхонасида (1480 йил, инв.№ 746), Британия музейида (1482 йил, инв.№ 401) ва Тошкент шаҳрида (1486 йил, инв.№ 216, асос нусха) сақланади. Девон мазкур нусхалар асосида филология фанлари номзодлари Ш.Шарипов ва М.Раҳматуллаевалар томонидан нашрга тайёрланган (МАТ, 1-жилд).

Шоир бу девони учун махсус дебоча ҳам ёзиб, унда девон тартиб бериш масалаларига тўхталади ва қуйидаги хусусиятларни алоҳида кўрсатиб ўтади:

1. “Аввал будурким, ҳар кишиким девон тартиб қилибдурур, ўттиз икки ҳарфдинки, халойиқ иборатида воқийдурур ва улус китобатида шойиё, тўрт ҳарфга таарруз қилмайдурурлар...”
2. Яна буким, ҳар ҳарф ғазалиётининг аввал битиган ғазал била ўзга ғазаллар орасида услуб хайсиятидин тафовут риоят қилмайдурурлар. Муқаррардурум, ҳар амрда бир лаҳза ҳақ субҳонаҳу ва таоло ҳамдидин ё расул алайҳиссалом наътидин, ё бу икки ишга далолат килурдек бир амрдин гофил бўлмамоғлик авлодур...
3. Яна бир буким, гўйиё баъзи эл ашъор таҳсилидин ва девон такмилидин ғараз мажозий ҳусну жамол тавсифи ва мақсуд зоҳирий хатту ҳол таърифидин ўзга нима англамайдурурлар. Девон топилғайким, анда маърифатомиз бир ғазал топилмағай ва ғазал бўлғайким, анда мавъизатангиз бир байт бўлмағай...
4. Яна буким, сойир давовинда расмий ғазал услубидинким, шойиёдурур, тажовуз қилиб, махсус навъларда сўз арусининг жилвасига намоиш ва жамолига оройиш бермайдурурлар. Ва агар аҳёнан матлаъе махсус навъда воқий бўлгон бўлса, ҳамул матлаъ услуби била итмом хилъатин ва анжом қисватин кийдурмайдурурлар, балки тугангунча агар бир байт мазмуни висол баҳорида гулоройлик қилса, яна бири фироқ хазонида хорнамоилик қилибдурур... Ул жиҳатдин саъй қилиндиким, ҳар мазмунда матлаъе воқий бўлса, аксар андоғ бўлғайким, мактаъгача сурат хайсиятидин мувофик ва маъни жонибидин мутобиқ тушқай”.

Алишер Навоий бу ўринда девонни ғазаллар билан бошлаш, ғазалларни 28 ҳарф эмас, балки 32 ҳарф (چ – чим, ژ – же, گ – гоф ва ل – лом-алифни ҳам қўшган ҳолда) билан тугаллаш зарурлиги, девонга даставвал Аллоҳга ҳамд ёки Пайғамбарга наът мавзусидаги ғазалларни жойлаштириш, ғазалларга маърифат ва мавъиза мавзуларига доир байтлар киритиш, ғазал матлаъсида келтирилган фикрни мактаъгача ривожлантириб бориш ва албатта, девонга жанр жиҳатдан ранг-баранг шеърларни киритишни назарда тутди.

Алишер Навоийнинг мазкур девони айнан юқоридаги қонун-қоидаларга амал қилинган ҳолда тартиб берилган бўлиб, унда 11 жанрга оид жами 1046 та шеър мавжуд. Девонга шеърлар қуйидаги тартибда жойлаштирилган: ғазал – 777 та, мустаод – 3 та, мухаммас – 5 та, мусаддас – 2 та, таржиъбанд – 3 та, қитъа – 46 та, рубоий – 85 та, луғз – 10 та, муаммо – 52 та, туюқ – 10 та, фард – 53 та.

Алишер Навоий тузган иккинчи расмий девони “Наводиру-н-нихоя” (“Беҳад нодирликлар”) деб аталиб, 1480-1487 йиллар оралиғида тузилган. Девоннинг 1487 йилда Ҳиротда машҳур хаттот Абдужамил котиб томонидан кўчирилган нодир қўлёзма нусхаси ҳозирда ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги

Шарқшунослик институтида (инв. №11675, асос нусха) сақланмоқда. Шунингдек, девоннинг яна бир нисбатан тўлиқ нусхаси Султон Али Машҳадий томонидан Ҳиротда кўчирилган бўлиб, бу нусха ҳам ҳозирда ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида (инв. №1995) сақланади. “Наводиру-н-нихоя” девони матни мазкур нусхалар асосида филология фанлари номзоди М.Раҳматуллаева томонидан нашрга тайёрланган бўлиб, унда 862 шеър бор (МАТ, 2 жилд). Мазкур нашрдан ўрин олган шеърларнинг барчаси ғазал жанрига оид. Ушбу девондаги 64 ғазал “Ғаройибу-с-сиғар”га, 331 ғазал “Наводиру-ш-шабоб”га, 213 ғазал “Бадоеъу-л-васат”га ва 196 ғазал “Фавойиду-л-кибар”га киритилган. Ҳазрат Навоий “Наводиру-н-нихоя”даги ғазалларни кейинчалик “Хазойину-л-маоний”га киритганда кўпинча уларни таҳрир қилган, баъзи ғазалларнинг фақат матлаъсини сақлаб қолиб, қолган байтларини бутунлай ўзгартирган.

Девон Навоийнинг ҳамд мазмунидаги машҳур ғазали билан бошланади:

Зиҳи зуҳури жамолинг қуёш киби пайдо,
Юзунг қуёшига зарроти кавн ўлуб шайдо.

Алишер Навоий 1492-1498 йилларда Ҳусайн Бойқаронинг таклифи билан ўзининг барча шеърлари, жумладан, аввалги расмий девонларига кирган шеърларини ҳам тўплаб, “Хазойину-л-маоний” (“Маънолар хазинаси”) номли йирик куллийёт яратади. Куллийёт тўрт девонни ўз ичига олганлиги учун “Чор девон” деб ҳам юритилади. Куллийётнинг Санкт-Петербург (1498-99, инв. Хаников-55; 1592-96, инв. Дорн-558), Истамбул (1495-97, хаттот Дарвеш Муҳаммад Токий кўчирган, инв. № 808), Париж (1525-27, котиб ал-Ҳижроний кўчирган, инв. № 316-317) нусхалари мавжуд бўлиб, улар асосида профессор Ҳ.Сулаймонов куллийётнинг илмий-танқидий матнини яратди (1959-60). Мазкур матн МАТнинг 3-6 жилдларини ташкил этувчи девонлар учун асос бўлган. Алишер Навоий тўрт девоннинг ҳар бирига инсон умрининг фаслларига мослаб ном берди. Шу маънода 7-8 ёшдан 20 ёшгача бўлган даврни инсон умрининг баҳори деб атади ва куллийётнинг биринчи девонини “Ғаройибу-с-сиғар” (“Болалик ғаройиботлари”) деб номлади. 20 ёшдан 35 ёшгача бўлган даврни инсон умрининг ёзи деб белгилади ва “Наводиру-ш-шабоб” (“Йигитлик нодирликлари”) деб атади. 35-45 ёшни умрнинг кузига қиёс этди ва “Бадоеъу-л-васат” (“Ўрта ёш гўзалликлари”) деб номлади. 45-60 ёшини умрининг кишига ўхшатиб, “Фавойиду-л-кибар” (“Кексалик фойдалари”) деб атади. Ҳар бир девонга 650 тадан ғазал киритди, шунга мувофиқ бошқа шеърый жанрларга ҳам жой ажратди.

Олим Ҳ.Сулаймоновнинг изланишлари шуни кўрсатадики, Навоий “Хазойину-л-маоний” куллийётини тузиш устида бир неча йил тинимсиз меҳнат қилган ва 1498 йилдагина уни ҳозирги ҳолатда тугал тарзда якунлаган. Навоий куллийёт девонларини ўзаро ички мустаҳкам боғлиқ ҳолда ва қатъий мутаносибликда тузадики, уларга кейинчалик бирорта ғазал киритиш ёки девонлар таркибидан тушириб қолдириш ва ҳатто ички ўрнини алмаштириш ҳам мумкин бўлмаган.

“Хазойину-л-маоний” куллиётининг ички тузилиши жаҳатидан ниҳоятда мустаҳкам тарзда тартиб берилганлигини шундан тасаввур қилиш мумкинки, Алишер Навоий ундаги тўрт девоннинг ҳар бирига тенг миқдорда 650 тадан ғазал жойлаштиргангина эмас, балки шу билан бирга, шу ғазалларнинг қофияланишига кўра ҳам ҳар бир девонда ўзаро тенг ва қатъий мутаносиб бўлишига жиддий аҳамият берган. Яъни, “алиф” ҳарфи билан тугалланувчи қофия ва радифли ғазаллар тўртала девонда ҳам 39 тадан, “бе” ҳарфи билан тугалланувчи қофия ва радифли ғазаллар 27 тадан ва ҳ.к. тенг тарзда учрайди. Ёки яна бир мисол. “Хазойину-л-маоний” куллиётида ҳаммаси бўлиб “Анго” радифли 12 ғазал мавжуд. Бу ғазаллар тўртала девонга учтадан тенг тарзда тақсимланган. Шунингдек, улар ҳар бир девонда бир ўринда, яъни 8-9- 10 ўринларда жойлаштирилган. Буларнинг барчаси куллиётнинг ниҳоятда мустаҳкам тартибда ўзаро мутаносиб ҳолатда тузилганлигини кўрсатади. Алишер Навоий “Хазойину-л-маоний” куллиёти тақмилини 1498 йилда тугатгандан сўнг бу санадан кейинги йилларда ҳам юксак ижодий суръат билан ишлашда давом этган. Шоирнинг ўзи куллиёт дебочасида гувоҳлик беришича, бир кунда бир-икки, баъзан уч-тўрт ғазал ёзган пайтлари ҳам бўлган:

Кун бор эдики бир ғазалу икки ғазал,
Бал уч ғазалу тўрт ғазал баъзи маҳал...

Навоийшунос А.Абдуғафуровнинг ёзишича, Навоий ҳаётининг сўнгги йилларида ҳам ана шундай катта илҳом ва жиддий суръат билан баракали қалам тебратган ва кейинги икки йилдан ортиқ вақт давомида кўплаб ғазал, қитъа, рубоий, мухаммас ва бошқа лирик жанрларда асарлар яратган. Олим бу лирик шеърлар ўрин олган бир неча манбаларни келтиради:

1. “Муҳокамату-л-луғатайн”да шоир ўзбек адабиёти ва жонли сўзлашув тилининг бойлигини кўрсатиш мақсадида кўплаб сўз ва ибораларнинг ёзма адабиётда ишлатилишига мисол тариқасида ўз шеъриятидан байтлар келтиради. Келтирилган байтларнинг аксарияти таҳаллус билан якунланувчи мақтаъ эканлиги ҳазрат Навоийнинг мазкур ғазали тугал ҳолда мавжуд бўлганлигини кўрсатади.
2. Баъзи тазкиралар, хусусан, Ҳасанхожа Нисорийнинг “Музаққир аҳбоб” тазкирасида келтирилган мақтаъ байт Навоий девонларининг ҳеч бирида учрамайди.
3. Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг “Рисолаи аруз” асарида Навоий ижодидан рамал баҳри учун мисол тариқасида келтирилган қирқ олти ғазал матлаъларининг биттаси куллиёт таркибига кирмаганлигининг гувоҳи бўламиз.
4. Алишер Навоий асарларига XV-XVIII асрларда тузилган луғатлар, хусусан, “Бадоеъу-л-луғат”, “Абушқа”, “Санглох” луғатларида кўплаб сўзларнинг изоҳи учун келтирилган айрим мисол байтлар ҳам “Хазойину-л-маоний”да учрамайди.
5. Алишер Навоий ғазалларига битилган кўплаб тахмислар таркибидаги шоир қаламига мансуб байтлар ажратиб олинганда уларнинг баъзилари “Хазойину-л-маоний” куллиётида мавжуд эмаслиги маълум бўлади.

Буларнинг барчаси Алишер Навоий умрининг сўнгги йилларида ҳам ижод

килишдан бир лаҳза тўхтамаганлигини кўрсатади.

Алишер Навоий форсий тилда битган шеърларини ҳам йиғиб, "Девони Фоний" номли тўплам тузди. Бизгача девоннинг бир неча қўлёзма нусхалари етиб келган. Булардан 2 таси Париж (инв. № 285, 1345), 2 таси Туркия (инв. № 3850, 1952), ва бир нусха Техрон (инв. № 15002) кутубхоналарида сақланади. Бу нусхалар орасида Париждаги 285 рақамли қўлёзма нисбатан мукаммал ҳисобланади.

Академик Б.Валихўжаев "Девони Фоний" нусхаларини ўрганиб чиқиб, улардаги шеърӣ жанрлар миқдорини қуйидагича деб кўрсатади: 10 қасида, 554 ғазал, 1 мусаддас, 1 марсия, 72 қитъа, 73 рубоӣ, 16 таърих, 373 муаммо, 9 луғз. Олим уларнинг миқдорини 1109 та деб белгилаб, умумий ҳажми 6179 байт эканлигини таъкидлайди.

Кўринганидек, Алишер Навоийнинг барча шеърӣ мероси 9 девонда жам бўлган бўлиб, уларнинг иккитаси ихлосмандлари томонидан тузилганлиги Навоий шеърларига ҳамма даврларда, хусусан, ўз даврида ҳам юқори даражада эҳтиёж бўлганлигидан дарак беради.

АДАБИЁТЛАР:

1. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. – Т.: Фан, 1987-1988. 1-2- жилдлар.
2. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. – Т.: Фан, 1988-1990. 3-6- жилдлар.
3. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. – Т.: Фан, 2003. 20- жилд.
4. Навоий Алишер. Айёми висол ўлди яна: Янги топилган ғазаллар (Нашрга тайёрловчи Ф.Сулаймонова). – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995.
5. Навоий Алишер. Хазойинул маоний (Илмий-танқидий текст асосида нашрга тайёрловчи Ҳ.Сулаймонов). 4 жилдлик. 1-4-жилдлар. – Т.: Фан, 1959-1960.
6. Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси: Филол. фан.номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссерт. – Т., 1963.
7. А.Абдуғафуров. "Хазойину-л-маоний"дан четда қолган ғазаллар// Навоийнинг ижод олами (мақолалар тўплами). – Т.: Фан, 2001.
8. Эркинов А. Навоийнинг мухлислари томонидан тузилган яна бир девони // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т.: Фан, 2012. – № 1.
9. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш жилдлик. 2-жилд (XV асрнинг иккинчи ярми). – Т.: Фан, 1977.

9-Mavzu: Porso Shamsiyev adabiy manbashunos va matnshunos.

Порсо Шамсиев (1897.10.2, Бухоро — 1972.21.3, Тошкент) — навоийшунос ва матншунос олим. Филология фанлари доктори (1970), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1972). Бухоро мадрасаларида таҳсил кўрган.

30-йиларга қадар мадраса, мактаб ва маориф йўналишидаги муассасаларда хизмат қилган. Ўзбекистон Давлат нашриёти (1931—36) ва Ўқувпедагогика нашриёти (1936—40) да муҳаррир, Ўз ФАН нашриётида муҳаррир (1941—45), Тил ва адабиёт интида катта илмий ходим (1945—72).

«Адабиётдан иш китоби», «Адабиёт дарслиги», «Ўзбек тили дарслиги», «Ўқиш китоби» (1- ва 2-китоблар) муаллифи. Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн», «Мажолис ун-нафоис», «Маҳбуб ул-қулуб» ва бошқа асарларининг илмий-танқидий матнини нашрга тайёрлаган ҳамда шоир асарларининг 15 жилдлигини нашр этишда фаол катнашган.

«Хамса»нинг илмий-танқидий матнини яратиб, мазкур матн юзасидан амалга оширилган текстологик тадқиқотларини докторлик диссертацияси сифатида химоя этган.

Порсо Шамсиев, бундан ташқари, Хондамирнинг «Макорим ул-ахлоқ» асарини форс тилидан ўзбек тилига таржима қилган, Бобурнинг «Бобурнома» (С.Мирзаев билан ҳамкорликда) асарининг илмий нашрини яратган, 5 китобдан иборат «Ўзбек адабиёти» мажмуасини тузиш, таҳрир этиш ва изохлар ёзишда иштирок этган.

Ш. Британия музейида сақланаётган ва Абдужамилга нисбат берилган «Тухфат ул-салотин» асари микрофильмини ўрганиб, унинг Навоий ғазалларидан олинган ва Абдужамил хаттот томонидан кўчирилган шохбайтлар эканини ва мавзу бўйича 45 фаслга бўлинганини аниқлаган.

Порсо Шамсиев Ғафур Ғуломнинг 4 жилдли «Танланган асарлар»и ва 2 жилдли «Адабий-танқидий мақолалар»ини ҳам нашрга тайёрлаган. Порсо Шамсиев шунингдек, С.Иброҳимов билан ҳамкорликда «Ўзбек классик адабиёти луғати» (1953) ва «Навоий асарларининг луғати» (1972)ни тузган.

Тошкент кўчаларидан бирига Порсо Шамсиев номи берилган.

П.Шамсиев матншунослик фаолиятининг яна бир ўзига хос жиҳати унинг ўзбек адабиёти намояндалари, жумладан, Ғафур Ғулом асарларини нашрга тайёрлаш жараёнида кўринади. Олимнинг Ғ. Ғулом билан дўст ва ҳамкорлиги ғоят самимий ва самарали кечганини шогирдлари кўп бор таъкидлашган. 1953-1957 йиллари унинг тўрт жилдлик мажмуаси кўп жиҳатдан Порсо Шамсиевнинг саъй-ҳаракатлари натижасида юқори савияда тайёрланди. Олим бунини шоир таваллудининг 50 йиллигига бағишлаган эди. Матншунос олим Алишер Навоий

асарлари ҳақида, адабий алоқалар хусусида анчагина илмий мақола ва тақризларнинг муаллифидир.

У Абдуқодир Ҳайитметов билан ҳамкорликда яна бир хайрли ишни амалга оширди. Матншунос 1958 йили ўзбек адабиёти тарихида ўзига хос из қолдирган ажойиб сўз санъаткори Бобораҳим Машраб ижодидан баъзи намуналарни тўплаб нашр эттирди. Бу Машраб ижодини ўрганишдаги дастлабки қадамлардан бири бўлди. Олим ундаги шеърларни “Девони Машраб” китобининг, асосан, XIX асрда кўчирилган ва Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтида сақланаётган литография нашрларидан танлаб олди. Китобга шоирнинг 49 та ғазал, 3 та мустазод, 6 та мухаммас ва 1 та мусаддаси киритилган.

Порсо Шамсиевнинг матншуносликдаги фаолияти фақат мумтоз адабиёт намояндалари, хусусан, Алишер Навоий асарлари билан чегараланиб қолган эмас, албатта. Устоз олти томлик “Ўзбек адабиёти” (хрестоматия, Тошкент 1958-1968) ва “Ўзбек поэзияси антологияси” (беш жилдли, Тошкент, 1961-1962) нинг нашрларида ҳам фаол қатнашди. Айниқса, олим С. Мирзаев билан биргаликда Захириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарини араб алифбосидан табдил қилгани ва тўлиқ нашрини амалга оширгани матншуносликдаги катта воқеа бўлган эди. Бу китоблар кейинги тадқиқотлар учун ҳам муҳим манбага айланди. Шунингдек, Абдураҳмон Жомийнинг Навоий, Навоийнинг эса Жомий ҳақида ёзганларини йиғиб, алоҳида сўз боши билан “Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий” номли тўпламни эълон қилгани ҳам таҳсинга лойиқ [2].

Ушбу китоб Алишер Навоийнинг улуғ форс-тожик шоири ва олими Абдураҳмон Жомий ҳақида ўзининг турли асарларида баён қилган қимматли ва тарихий фикрлари йиғиндиси. Бу тўпламда китобхон Жомий билан Навоий орасидаги яқин муносабат, чин дўстлик ва ҳамкорликка оид энг муҳим маълумотларга эга бўлиши билан бирга, мавлоно Жомийнинг ҳаёти, илмий ва адабий фаолиятининг айрим лавҳалари билан ҳам танишишга муяссар бўлади. Тўпламнинг яна бир муҳим жиҳати шундаки, унинг ичида Навоийнинг Жомийга бағишлаб ёзган ва илмий жамоатчилик учун ғоятда зарурий манба бўлган “Хамсату-л-мутаҳаййирин” асари илк мартаба нашр эттирилган эди. Бундан ташқари, П. Шамсиев таржимон сифатида ҳам фаолият юритган. У Навоийнинг биринчи биографи Хондамирнинг “Макориму-л-ахлоқ” асарини

форс тилидан ўзбекчага таржима қилиб, кенг жамоатчиликка тақдим этди. Кейинчалик бу таржима бир неча маротаба нашр этирилди. 1972 йилда устознинг 70 йиллик юбилейи кенг нишонланди. Олимнинг кўп йиллик самарали меҳнатлари учун “Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби” унвони билан тақдирланган эди.

П.Шамсиев 1973 йилнинг 23 мартда вафот этди.

Олим томонидан нашрга тайёрланган ва тугалланмай қолган бир қатор матншунослик тадқиқотлари чоп этилмай қолди. Хусусан, “Хамса” достонларининг илмий- танқидий матнини бир жилдда чоп этириш, Абдулжамил котиб тайёрлаган “Тухфату-с-салотин” асари, мумтоз асарларнинг кўп жилдли изохли луғати, Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” ва “Садди Искандарий” достонларининг илмий-танқидий матни (араб ёзувида), Навоийнинг барча асарларидаги ҳикоятлардан тузилган тўплам шулар жумласидандир.

Олим вафотидан сўнг унинг тугалланмай қолган ёки тайёр бўлиб, нашр этишга улгурмаган ишларини шогирдлари устоз хотираси учун якунлаб қўйдилар. Хусусан, Абдулжамил котибнинг “Тухфату-с-салотин” асари 2007 йил Суйима Ганиева томонидан нашр қилингани бунга мисолдир.

Меҳнатсеварлик Порсо Шамсиевга хос хусусият эди. Ярим аср мобайнида минг босма табоқдан ортиқ асарлар бевосита П.Шамсиевнинг иштироки ёхуд таҳрири остида нашр этилишининг ўзиёқ унинг улкан меҳнатсеварлигидан далолат бериб турибди.

Абдурахмон ЖОМИЙ (тахаллуси; асл исм-шарифи Нуриддин Абдурахмон ибн Аҳмад) (1414.7.11, Жом — 1492.8.11, Ҳирот) — форс-тожик шоири, нақшбандийлик тариқатининг йирик вакили. Жомийнинг ота- боболари асли Даштдан бўлиб, Жомда, кейинчалик Ҳиротда ҳаёт кечиришган. Жомий мадраса ёшидан анча эрта Ҳиротдаги «Дилкаш» (Навоий маълумотига кўра, «Низомия») мадрасасига кириб, ўз даврининг таниқли тил, адабиёт олимлари ва мударрислари қўлида таҳсил олган. Шу даврдаёқ у араб тилини мукаммал ўргана бошлаган. Кейинроқ у ўз билимини ошириш учун Самарқандга келади ва Улуғбек мадрасасида буюк фалакиётшунос Қозизода Румий, Али Қушчи, фикҳшунос Фазлуллоҳ Абуллайс қабилардан таълим олади. Бу йилларда у тил ва адабиётнигина эмас, риёзиёт, фалакиёт, фалсафа, ҳуқуқшунослик фанлари, дин асослари, ҳадис ва тафсир илмларини ҳам чуқур ўрганади, олимларнинг турли мавзулардаги мунозара ва мубоҳасаларида қатнашиб, етук олимлиги б-н танила бошлайди.

Жомий Ҳиротга қайтгач, тасаввуф йўлига киришни, ўз билим ва фаолиятини шу йўлга, қолаверса, ижодга, илм-фанга бағишлашни афзал кўради. У ўзига пир қилиб Шайх Саъиддин Кошғарий (вафоти — 1456)ни танлайди, Ҳиротнинг жоме масжидида унинг суҳбатларини тинглайди. Саъиддин Кошғарий

тасаввуфда Мухаммад Нақшбанд сулукига мансуб эди. Жомий машҳур суфийлар б-н яқиндан мулоқотда бўлади. Муҳйиддин ибн ал-Арабийнинг асарларини чуқур мутолаа қилади. Ўзининг мутасаввифлик фаолиятида Баҳоуддин Нақшбанд ғояларини шу сулукнинг иккинчи бир йирик намояндаси — Хўжа Ахрор Валий б-н яқин муносабатда бўлган ҳолда янада ривожлантирди. Расман ўзини кундалик «Маломатия» тариқатига мансуб деб ҳисобласада, асарларида Нақшбандга ихлоси баланд бўлган.

Жомий Хуросонда темурийлардан Шохрух, Абулқосим Бобур, Абу Саид ва Ҳусайн Бойқаро подшоҳлиги даврида яшади. Хуросонда Ҳирот тахтига темурий Султон Ҳусайн Бойқаро ўтиргандан сўнг Жомийнинг мамлакатдаги мавқеи жуда ортади, чунки Султон Ҳусайн ва унинг кўп авлодлари ўзларини унга мурид, деб эълон қилганлар.

Жомий 1472 й. хажга боради. Бу сафари вақтида Нишопур, Сабзавор, Бастом, Домғон, Қазвин, Ҳамадон, Карбало, Бағдод, Дамашк, Ҳалаб, Табриз каби бир қанча шаҳарларда бўлади. Унинг шахсий мактубларидан маълум бўлишича, яқин дўсти Хўжа Ахрор Вали таклифи б-н Тошкентда ҳам бўлган ва улуғ мазоратларни зиёрат қилган.

Жомий катта ер-мулк эгаси бўлган. У Алишер Навоий б-н биринчи марта Абу Саид хукмронлиги даврида Хиёбон мавзесида ҳамма қатори кўришган. Шунда Жомий унга ўзининг бир рисоласини тақдим қилган. 1476—77 й.ларда Навоий ҳам Жомийни ўзига пир, деб танийди. Гарчи Жомийнинг Навоийдан ёши анча улуғ, расман пир ҳисобланса ҳам, моҳиятан улар чин дўст ва ҳамкор бўлганлар. Жомий ўзининг («Нафахотулунс», «Баҳористон» ва б.) бир қанча асарларида Навоийни, Навоий ҳам ўз асарлари («Хамсат ул-мутаҳаййирин», «Мажолис ун-нафоис» ва б.)да Жомийни ҳурмат б-н тилга олади.

Жомий «Нафаҳот ул-унс» («Азизлар нафаси»), «Рисолаи мусиқи» («Мусиқа рисоласи»), «Рисолаи муаммо» («Муаммо рисоласи») каби ўндан ортиқ асарини Навоий маслаҳати б-н ёзган. Шоир вафотидан сал бурун лирик шеърларини 3 девонга бўлиб, уларга «Фотихат уш-шабоб» («Ёшликнинг бошланиши»), «Воситат ул-икд» («Ўртадаги дур») ва «Хотимат ул-хаёт» («Хаёт хотимаси», 1479—91) деб ном берар экан, бунда Навоий маслаҳатини эътиборга олган эди. Навоий ва Жомийнинг дўстлиги адабий ҳамкорлик б-н чегараланмаган. Навоий Ҳусайн Бойқаро саройида бош вазир бўлиб турар экан, ўз сиёсий ва ижтимоий фаолиятида Жомийдан маслаҳатлар олиб турган. Масалан, Султон Ҳусайн Кундуз вилоятига қарши юришга отланмоқчи бўлганда, Жомий Навоийдан подшоҳни бу сафардан қайтаришни илтимос қилган. Саройдаги фитна ва фужурлар Навоийнинг жонига тегиб, у ўз вазифасидан кетмоқчи бўлганда Жомий уни бундай қарордан воз кечтирган. Чунки Навоийдек халқпарвар арбоб саройдан кетса, халқ ва мамлакат аҳволи янада оғирлашишини у яхши ту шунар эди.

Жомий ўз асарларини форс-тожик тилида ёзган, араб тилини ҳам яхши билган. Хоразмлик тилшунос Ибн ал-Ҳожибнинг араб тили наҳв (синтаксис)и ҳақидаги «Ал-Кофия» дарслигига 1492 й.да ғоят яхши шарҳ битган. Бу китоб Марказий Осиё ва Яқин Шарқ мамлакатларида сўнгги вақтларгача мактаб ва мадрасаларда араб тилидан қўлланма бўлиб келди. Навоий берган маълумотга кўра, Жомий туркий тилни яхши билган.

Жомийдан улкан ва рангбаранг адабий ҳамда илмий мерос қолган. Баъзи олимлар шоир асарларининг умумий сони 100 га яқин деб тахмин қиладилар. Навоий «Хамсат ул-мутаҳаййирин»да унинг 38 асарини номма-ном санаб кўрсатади. Жомий асарлари фалсафа, тасаввуф, тилшунослик, адабиётшунослик, санъат соҳаларига ҳамда назм ва насрнинг ҳар хил жанрларига оид.

Жомийнинг ижодий фаолияти кўп қиррали бўлса ҳам у Шарқ халқлари маданияти тарихида кўпроқ гениал шоир ва мутафаккир — олим сифатида танилган. Бу жиҳатдан унинг эпик ва лирик мероси ғоят диққатга сазовордир. Сўнгги аср адабиётшунослари ҳақли равишда уни форс-тожик адабиётининг илк тараққиёт давридаги (10—15- а.лар) буюк мутафаккир-ижодкор деб атайдилар. Жомий асарларининг бир қисми диний ва фалсафий мазмунга эга бўлиб, уларда шоир ислом дини ва шарқ фалсафасининг бир қатор масалаларини ўз қарашича талқин этади, тасаввуфнинг 15-а.даги йирик арбоби сифатида ўз фикр-мулохазаларини баён этади. Бунга унинг «Нақши фусус» («Маънолар нақши»), «Шавоҳиди ну- бувва» («Пайғамбарликка далиллар»), «Шарҳи қасидаи «Тоия» («Радифда «то» ҳарфидан фойдаланиб ёзилган қасида шарҳи»), «Нақди нусус» («Матнни танқид»), «Шарҳи қасидаи «Хамрия» («Хамрия» қасидаси шарҳи»), «Нақшбандия таълимоти ҳақида рисола», «Воҳид» атамаси ҳақида рисола», «Зикр» шартлари ҳақида рисола», «Ҳаж қилиш йўллари ҳақида рисола» каби бир қанча асарларини шу гуруҳга киритиш мумкин.

Жомий фалсафасининг асосини тасаввуфий ғоялар ташкил этади. Унинг тасаввурида Худо жонли мавжудот бўлмай, ёруғ нур кўринишига эга. Ҳамма нарсани яратган ягона Худо гўзал маъшуқага ўхшаган бўлиб, мингларча ойнада турли қиёфада ва кўринишда намоён бўлади. У юнон файласуфи Ялохимннинг жилоланиш («эманация») фалсафасини давом эттиради ва янада ривожлантиради. Унинг фикрича, дунёдаги ҳамма нарса- лар келиб чиқиши ва моҳияти эътибори б-н илоҳийдир.

Жомийнинг «Лужжат ул-асрор» («Сирлар денгизи», 1475), «Ашиат ул-ламоат» («Йилтиллаган нур», 1476) диний-фалсафий қасидаси Ибн Синота бағишланган. Достонларида халқ оммасининг энг яхши орзу-умидларини куйлаган. 7 достондан иборат «Ҳафт авранг» («Етти тахт» ёки «Катта айик», 1480—87)даги «Силсилат уз-заҳаб» («Олтин занжир, 1472), «Тухфат ул-аҳрор» («Нуронийлар тухфаси», 1481—82), «Сибҳат ул-аброр» («Такводорлар тасбеҳи», 1482— 83) достонларида юксак хулқ-атвор мезонларини тарғиб қилган, кишиларни маърифатга, юртпарварликка, тўғрилик, инсоф ва иймонга чақирган. «Юсуф ва

Зулайҳо» (1483), «Лайли ва Мажнун» (1484), «Саломон ва Абсол» (1479—80) дostonлари ишқий мавзуда. «Хирадномаи Искандарий» дostonи (1485) Низомийнинг «Искандарнома»-сига тақлидан ёзилган.

18- а. охири ва 19- а.нинг бошларида Муҳаммад Ризо Огаҳий Жомийнинг «Юсуф ва Зулайҳо»сини ўзбек тилига таржима қилган.

Адабиётшунос ва тилшунос олим сифатида ҳам Жомий хизмати улкандир. У ўзининг «Баҳористон» тазкирасида форс-тожик адабиётининг бир қанча намояндалари ва Навоий ҳақида қимматли маълумотлар беради. Унинг «Рисолаи аруз» асари аруз ҳақидаги энг мукаммал қўлланмалардан биридир. Жомий «Нафахрт ул-унс» асарини ёзиш б-н тасаввуф тарихини ўрганишга катта ҳисса қўшди. Унда 616 мутасаввиф ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумот берилган бўлиб, улардан 34 нафари аёллардир. Ушбу асарни Навоий маълум бир тўлдиришлар б-н ўзбек тилига таржима қилган. Жомий фақат машҳур суфийлар ҳақида маълумот бериш б-н чекланмай, қатор шоир ва адибларнинг ҳаёти ва ижодига ҳам тўхталади. Навоий бу асарни ўзбек тилига «Насоим ул-муҳаббат» («Муҳаббат шабадалари») номи б-н таржима қилар экан, уни ўзбек шоирлари ва адиблари ҳақидаги маълумотлар б-н тўлдиради.

Жомий муаммо ҳақида 4 рисола («Рисолаи муаммойи кабир», «Рисолаи муаммойи му- тавассит», «Рисолаи муаммойи сағир», «Рисолаи муаммойи манзум»), рубоийлар шарҳи, кофия ҳақида 2 рисола ёзган, машҳур қасидаларнинг бир қанчаларига алоҳида-алоҳида шарҳлар битган.

Жомий мусиқа соҳасида ҳам катта обрўга эга бўлиб, «Нақши Мулла» («Нақши Имома») асари муаллифидир. Шарқ мусиқа илми тарихида унинг «Рисолаи мусиқи»си ҳам алоҳида ўрин тутди. Рисола кириш, икки йирик қисм — «илми таълиф» ва «илми ийқоъ» ҳамда хотимадан ташкил топган бўлиб, улар ўз ичига 23 фаслни қамраб олган. Жомий ўзининг мусиқий назарий ва мусиқий- эстетик қарашларида Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Сафиуддин Урмавий ва Абдулқодир Мароғийларнинг мумтоз анъаналарини давом эттирган. Асосий диққатини ўша давр амалиёти б-н боғлиқ бўлган парда (лад) тизимлари (жинс, жам, «Ўн икки мақом», шўъба ва б.) ҳамда усул (ритм) масалаларига қаратган. Жомийнинг мусиқавий тафаккури адабий-бадиий ижодида ҳам ўз ифодаси- ни топган.

Асарлари ўзбек тилига таржима қилиниб, бир неча марта нашр этилган. «Қофия шарҳи рисоласи», «Шарҳи Мулло» (ёки «Мулло Жомий») Марказий Осиё ва Идил (Волга) бўйи татарлари мадрасаларида араб тили грамматикасидан дарслик сифатида ўқитилган. Ўзбекистон ва Тожикистоннинг бир қанча жамоа хўжаликлари, кўчалар, мактаблар Жомий номи б-н аталади. Самарқанд шаҳрида Навоий б-н Жомий ҳайкали ўрнатилган (1970).

10-Мавзу: Tarixiy asarlar. Tarixiy asarlarning tuzilishi va o'ziga xos xususiyatlari.
Тарихий, ёднома ва турли мавзудаги асарлари

РЕЖА:

1. “Зубдату-т-таворих” мумтоз тарихнавислик манбаси.
2. Навоий ёдномалари – мемуар жанрининг юксак намунаси сифатида.
3. “Муншаот” асарининг туркий эпистоляр жанри тараққиётидаги ўрни.
4. “Махбубу-л-қулуб” ахлоқий-таълимий асар.

Алишер Навоийнинг олим сифатидаги фаолияти унинг нафақат тилшунослик, адабиётшунослик, балки тарихшуносликка доир асарлари билан ҳам белгиланади. У ушбу фан тараққиётига ўзининг “Тарихи анбиё ва ҳукамо” ҳамда “Тарихи мулуки аҷам” асарлари билан улкан ҳисса қўшди.

Алишер Навоийнинг “Тарихи анбиё ва ҳукамо” рисоласи ислом дини манбаларига асосланган асар бўлиб, пайғамбарлар – расул ва набийлар ҳамда ҳаким зотлар – алломалар тарихига бағишланган. Шу маънода асарни шартли равишда икки қисмга бўлиш мумкин:

1. Анбиё – пайғамбарлар тарихи.
2. Ҳукамо – ҳаким зотлар тарихи.

Даставвал, Одам Ато (а.с.) қиссаси ҳикоя қилинади. Унда Одамнинг яратилиши, Иблиснинг Олий Даргоҳдан қувилиши, сўнг Одам ва Момо Ҳаввонинг ер юзига туширилиши билан боғлиқ ҳикоялар келтирилади.

Ҳазрат Навоий пайғамбарларни анъанага биноан икки гуруҳга бўлади: расул ва набийлар. Расулларга Аллоҳ китоб ва саҳифа нозил қилган бўлиб, улар “мурсалин” номи билан аталади. Набийлар эса фақат ваҳий олган пайғамбарлар бўлиб, уларга китоб нозил қилинмаган (туширилмаган).

Алишер Навоий пайғамбарлар ҳақида сўзлаб, уларнинг яшаган даврларига тўхталади, аниқ йилларни келтиради (Масалан, Маҳойил бинни Қинон 865 йил яшаган). Шунингдек, пайғамбарларнинг аҳли аёли, фарзандлари, касбу кори ҳақида маълумот берилади. Пайғамбарзодаларнинг ҳаммасига ҳам пайғамбарлик мақоми берилмаган, уларнинг баъзиларигагина Аллоҳдан ваҳий тушган.

Масалан, Одам Атонинг невараси Ануш, унинг ўғли Қинон кабилар бу шарафга ноил бўла олмаганлар. Шу тариқа муаллиф олтмишдан зиёд пайғамбар ва пайғамбар авлодларининг ҳаёти, таржимаи ҳолини батафсил ёритади.

Зикр этилганлар сирасида “Қуръон”да номи тилга олинган барча пайғамбарлар, Луқмони Ҳаким, Зулқарнайн каби ваҳий тушган ё тушмагани ихтилофли бўлган валий зотларни ҳам кўришимиз мумкин. Мазкур асарда бир замонда бир неча пайғамбарлар яшагани ҳам айтилади. Масалан, Исҳоқ (а.с.) вафот этган йили Юсуф а.снинг Миср ҳокими бўлгани ва ҳоказо. Шунингдек, “Қуръон”да тилга олинган “Асҳоби қаҳф” қиссаси ҳам мазкур асардан ўрин олган.

Пайғамбарлар қиссаси ҳажман ўзаро фарқланади. Баъзи пайғамбарлар, масалан, Хизр (а.с.) ҳақида қисқа маълумот билан чекланилса, Юсуф (а.с.), Иброҳим (а.с.), Мусо (а.с.) ва Исо (а.с.)ларнинг ҳаётига доир жуда кўп воқеалар баён қилинади.

Алишер Навоий Юсуф (а.с.) ҳақидаги қиссани баён қилишга киришаркан, Фирдавсий Тусий ва Абдурахмон Жомийлар ҳам мазкур мавзуда дoston

ёзганларини айтиб, ўзининг ҳам туркий тилда маснавий ёзиш нияти борлигини билдириб ўтади.

Мазкур қисмда келтирилган маълумотларнинг бош манбаси Қуръони карим бўлиб, муаллиф ўз фикрларини асослаш учун муайян оятларни ҳавола қилиб боради. Яна бир эътиборли жиҳати, Алишер Навоий пайғамбарларнинг иймони, сабри ва юксак фазилатларини алоҳида тасвирлайди. Масалан, Айюб (а.с.)нинг бошига тушган ташвиш ва балолар ҳам уни Аллоҳга ибодат қилишдан тўсмаганини айтarkan, бу билан севги ва дўстликнинг собит бўлиши ҳақидаги ғояларини баён қилади.

Асарда ҳар бир пайғамбар қиссасидан сўнг муайян шеърӣ парчалар келтирилади. Шоир уларни “маснавий”, “рубойӣ”, “байт”, баъзан эса “шеър” ёки “назм” номлари остида бериб боради. Мазкур шеърӣ парчаларда қиссаси ҳикоя қилинган пайғамбар номи тилга олинади ва фалсафӣ ҳулосалар чиқарилади. Алишер Навоийнинг “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарининг иккинчи қисми ҳукамолар тарихига бағишланган бўлиб, бу қисм умумӣ асарнинг тахминан тўртдан бир қисмини ташкил этади. Ҳукамолар тарихи анбиёларникига нисбатан қисқа бўлиб, умумӣ маълумотлар билан чекланилган. Алишер Навоий Лукмони ҳаким, Фишоғур (Пифагор), Жомосб, Букрот (Гиппократ), Букротис, Сукрот (Сократ), Афлотун (Платон), Аристотилис (Арасту), Балинос, Жолинус (Гален), Батлимус (Птолемей) каби юнон файласуфлари ва Содик, Бузургмехр каби форс ҳакимларининг, жами ўн уч нафар олимнинг тарихини қисқача ёритади. Ҳар бир ҳикоядан кейин анъанавӣ тарзда бир байт шеър илова қилиб борилади.

Биз мазкур асардаги пайғамбарлар билан боғлиқ анъанавӣ воқеаларни “Қисаси Рабғузӣ” ва “Шажарайи турк” каби туркий тилда яратилган бошқа кўплаб асарларда ҳам учратамиз. Умуман олганда, Алишер Навоийнинг “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асари дин тарихига бағишланган асар бўлиб, бу ўринда муаллиф дин тарихи ҳамда юнон фалсафаси билимдони сифатида намоён бўлади.

Алишер Навоийнинг “Тарихи мулуки Ажам” (“Араб бўлмаган шоҳлар тарихи”) асари ўз даври нуқтаи назаридан илмӣ далилларга асосланган рисола ҳисобланади. Асарда Эрон ва Турон мулкида ҳукмронлик қилган тўрт сулола: пешдодийлар, каёнӣлар, ашконӣлар, сосонӣлар тарихи батафсил ҳикоя қилинади.

Анъанага мувофиқ тарих Одам Ато (а.с.) даврига боғлиқ равишда талқин қилинади. Алишер Навоий мазкур асарда “Низому-т-таворих”, “Жомеу-т-таворихи Жалолий”, “Насихату-л-мулук”, “Жовидон хирад”, “Одобу-л-араб ва а-л-фурус”, “Тузида”, “Мунтахаб”, “Девону-н-насаб” каби манбалардан фойдаланади ва Банокатӣ, имом Муҳаммад Ғаззолий, Табарӣ, Бу Али Мискавайх, Қози Барзовӣ каби тарихчи олимларнинг номларини келтириб, маълумотларни уларнинг асарларидан олганини айтиб ўтади. Шоирлардан Абулқосим Фирдавсий ва унинг “Шоҳнома”сига кўпроқ мурожаат қилади. Искандар ҳақидаги қиссада эса хамсанавислар Хусрав Дехлавӣ, Низомӣ Ганжавӣларнинг қарашларини келтириб ўтади.

Алишер Навоий масалага нуктадон муаррих – тарихчи олим сифатида ёндашар экан, ҳар бир маълумотнинг аниқ ва асосли бўлишига алоҳида эътибор қаратади.

Алишер Навоий пешдодийлар сулоласига мансуб 11, каёнийлар сулоласидан 9, ашконий сулоласидан 15, сосонийлар сулоласидан 28, жами тўрт сулоладан 63 ҳукмдорнинг номлари, уларнинг таржимаи ҳоли, ҳаёти ва юритган сиёсатига доир маълумотларни тақдим этади. Деярли ҳар подшоҳ қиссасидан кейин анъанага мувофиқ “шеър” номи остида қисса мазмунига уйғун байтлар илова қилади. Бундан ташқари, тўрт сулола ҳукмдорлари ҳақидаги қиссаларнинг сўнггида ҳам умумий якунловчи маснавийлар мавжуд.

Алишер Навоий мазкур асарида тарихга оид жуда қизиқарли ва аҳамиятли кўплаб маълумотларни беради. Балх, Бобил, Нишопур, Марв, Самарқанд ва яна ўнлаб шаҳарларни бунёд қилган шоҳлар, Наврўз байрамнинг келиб чиқиши, рўзанинг пайдо бўлиши, бутпарастликнинг сабаблари билан боғлиқ воқеалар шулар жумласидандир.

Ҳазрат Навоий шоҳлар ҳақида сўзлар экан, адолатли султонларни олқишлайди, уларнинг хайрли тақдирини мамнуният билан ҳикоя қилади, золим ва мустабид ҳукмдорларга салбий муносабат билдириб, уларнинг аянчли кечмишига ибрат назари билан боқишга ундайди. Масалан, Жамшид ҳақидаги ҳикояда шоҳ Жамшид дастлаб адолатли ҳукмдор бўлганлигини, кейинчалик эса ўз қудратига ишониб, кибру ҳавога берилганлигини ва одамлардан ўзига сиғинишини талаб қилганлигини қоралайди.

Алишер Навоий Нўширавони Одил ҳақида маълумот берар экан, унинг сосонийлар сулоласига мансуб ўн тўққизинчи ҳукмдор эканлигини, отасининг исми Кубод бўлганлигини айтиб, Нўширавоннинг адолатига алоҳида урғу беради ва бир қатор машҳур ҳикоятларни илова қилади. Ҳикоятлардан бирида айтилишича, Нўширавон даврида бир киши боғ сотиб олади. Бу боғдан хазина топиб олгач, боғ сотган кишининг олдига бориб, олтинларни унга бермоқчи бўлади. Боғни сотган одам: “Боғга қўшиб, ерни ва ундаги ҳамма нарсани сенга сотганман, олтинлар сенга тегишли”, – деб жавоб беради. Уларнинг бу “можароси” Нўширавоннинг қулоғига ҳам етиб боради ва у икки кишини чақириб, куда бўлишни ва хазинани барпо этилажак янги оилага беришни маслаҳат беради. Бу ҳикоятда ҳукмдор адолатли бўлса, халқда ҳам инсофиймон бўлади, деган фалсафий хулоса мавжуд.

Алишер Навоий Искандар ҳақида тўхталар экан, унинг тарихи ихтилофли эканлигини айтади ва гарчи, у каёнийлар сулоласи вакили сифатида келтирилса-да, бу борада ҳам турли тахминлар мавжуд, деб таъкидлайди. Шоир Искандар ва унинг туғилиши, насл-насаби тўғрисида гапира туриб, Хусрав Деҳлавийнинг “Ойинайи Искандарий” ва Низомий Ганжавий “Искандарномаси”даги маълумотларни ўзининг “Садди Искандарий”сида келтирган маълумотлари билан қиёслайди. Ўртадаги фарқларни айтиб ўтади. Самарқанд, Ҳирот, Марв ва Исфаҳонни Искандар бунёд қилгани билан боғлиқ маълумотларни ҳам келтириб ўтади.

Навоий номларини келтирган 63 ҳукмдор ичида уч аёл подшоҳ исми ҳам зикр этилган бўлиб, улардан бири каёнийларнинг олтинчи ҳукмдори Ҳумой ёки Ҳумондур. У каёнийлар ҳукмдори Баҳманнинг аёли бўлиб, шоҳ вафот этганда ҳомиладор эди. Баҳман жон бериш пайтида тожини аёлининг қорнига қўяди ва

оламдан ўтгач, аркони давлат Ҳумойни подшоҳ қилиб кўтаради. Ҳумой ўғил фарзанд кўргач, салтанатга меҳри зўрлиги ёки ўғлининг хавфсизлигини ўйлаб, уни сандикқа солиб дарёга оқизади ва сандикқа ўғлининг подшоҳзода эканини англатувчи ёқутларни ҳам солади. Такдир тақозоси билан ўғли улғайиб, онасини топади. Ҳумой унга давлат бошқарувини топширади.

Алишер Навоий тилга олган кейинги икки аёл подшоҳ сосонийларнинг 27- ва 28-хукмдорлари Турондўхт ва Озармдўхтдир. Шоир уларнинг тахтга чиқиши ва хукмдорлик даври билан боғлиқ қизиқарли фактларни келтиради. Бу икки аёл подшоҳ опа-сингил бўлиб, 23-подшоҳ Хусрав Парвизнинг қизлари эди.

Алишер Навоий “Тарихи мулуки Ажам” асари орқали тарих билимдони қиёфасида намоён бўлади. Асардаги юзлаб географик номлар, юзлаб шахсларнинг исми-шарифи ҳамда юзлаб воқеалар муаллифнинг кучли хотирасидан ҳам дарак беради.

Асарнинг хотимаси маснавий тарзида бўлиб, 50 байтдан иборат. Унда Навоий бевосита Шоҳ Ғозий – дўсти Султон Ҳусайн Бойқарога мурожаат қилади. Унинг адолати ва саховатини, инсон сифатидаги юксак хулқини мадҳ қилади. Шоҳни ягона жавҳарга қиёслайди ва шунинг учун ҳам унга “Назму-л-жавоҳир” асарини бағишлаб ёзганини айтади. Ва айнан Ҳусайн Бойқаро тарихини битиш нияти борлигини билдиради:

Вале азмим эмди будурким худой,

Агар бўлса умрумға муҳлат физоӣ.

Чекиб турфа тарихингга хомани,

Қилиб нуктаға тез хангомани...

...Валодат кунидан тутуб то бу дам,

Борин шарҳ ила айлагаймен рақам.

Шу тариқа хотима-маснавийнинг сўнгги байтларида Навоий шохсиз жаҳонга омонлик бўлмаслигини айтиб, Ҳусайн Бойқарога яхши тилаклар билдиради, дуосини йўллайди ва ўзи ҳам дуолардан умидвор эканини айтиб, асарни якунлайди.

Хуллас, Алишер Навоийнинг “Тарихи мулуки Ажам” асари шоирнинг тарихчи олим сифатидаги яна бир муҳим қиррасини очиш билан биргаликда Шарқ халқларининг тарихидан кенгроқ хабардор бўлиш имкониятини беради.

Алишер Навоий ўзининг уч устозига бағишлаб уч ёднома – маноқиб яратган. Маноқиб юксак фазилатли, валий ва ўзига хос хислат эгаларининг таржимаи ҳоли, сийрати ва сажиясини акс эттирувчи мумтоз жанр ҳисобланади.

Шундай асарлардан бири Навоийнинг пири, устози Абдурахмон Жомий хотирасига бағишланган “Хамсату-л-мутаҳаййирин” (“Беш ҳайрат”) асари ҳисобланади. Муаллиф кириш қисмида асар мундарижасини келтиради. Унга кўра, мазкур асар муқаддима, уч мақолат ва хотимадан иборат.

Асар муқаддимасида Алишер Навоий Абдурахмон Жомийнинг насл-насаби, болалиги, умр йўли ҳақида тўхталади. Шунингдек, Жомийнинг хизматиға қачон келганлиги ҳақида ҳам хабар беради. Шоир муқаддимада Абдурахмон Жомийнинг болалиги ҳақида ҳикоя қилиш асносида қизиқ воқеани келтиради.

Бир куни замонасининг пири муршидларидан ҳисобланмиш Фаҳриддин Луристоний Жом вилоятига – Абдурахмон Жомийнинг уйларига келади. Ўша пайтларда тўрт-беш ёшлар атрофида бўлган Абдурахмон жуда сезгирлик билан улуғ муршиднинг ҳаракатларини кузатади ва шайх бармоқлари билан “Умар” ва “Али” сўзларини ҳавога ёзса, илғаб олиб, ўқиб беради. Буни кўриб, Фаҳриддин Луристоний боладаги зийракликдан ҳайратга тушади. Ҳазрат Навоий Жомийнинг умр йўли билан боғлиқ маълумотларни келтириб, устозининг Шохрух Мирзо замонидан Абусайд замонигача Ҳирот шаҳрида яшаганлигини айтади. Сўнг авлиё Саъдиддин Кошғарий мазори қошида маскан тутади. Шундан сўнг умрининг охиргача шу ерда яшайди.

Асарнинг иккинчи қисми “Аввалги мақолот” деб аталиб, ҳазрат Навоий ўзи ва устози ўртасида бўлиб ўтган қизиқ ва ибратли воқеалар, маънавий суҳбатлар хусусида маълумот беради. Мазкур қисмда Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий иштирокидаги ўн тўрт воқеа келтирилган. Уларнинг барчаси турли вақт ва ҳолатларда рўй берган бўлса-да, устоз ва шогирднинг, балки икки дўстнинг меҳру муҳаббати, садоқати, ҳамфикрлилиги ҳақидаги хулосаларни беради. Масалан, Навоий келтирган воқеалардан бирида котиб Абдуллоҳнинг Алишер Навоийга шайх Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг “Илоҳийнома” китобини кўчириб келтирганлиги қаламга олинади. Котиб китобни ташлаб кетгач, Алишер Навоий бир варақлаб кўриш баҳонасида икки қисмдан иборат йирик асарни бир ўтиришда ўқиб тугатиб қўяди. Эртаси куни котиб Абдуллоҳ шоирдан китобни қайтаришини ёки ҳақини тўлашини сўрайди. Шунда атрофдагилар унга Алишер Навоий китобни қўлига олиб, бир зарб билан ўқиб тугатганлигини айтадилар. Ҳайратга тушган котиб: “Кеча китобни ҳазрати Маҳдуми Нуран – Абдурахмон Жомийга ҳам элтиб эдим, ул зот ҳам худди шу тарзда уни хатм қилиб эдилар”, - дейди. Шунингдек, яна бир қизиқ воқеа келтирилади: Бир мажлисда Удий исмли ҳофиз Хожа Ҳасан Деҳлавийнинг ғазалини куйлайди. Шунда ғазалнинг

Мисоли қатри борон сиришки ман ҳам дур шуд,
Чунин асар диҳад, алҳақ, тулуи чун ту суҳайле

“Менинг ёмғир томчиси каби кўзёшларим инжуга айланди, ҳақиқатан, сенинг суҳайл юлдузидай чиқишинг шундай таъсирлантиради” байтига келганда мажлис аҳли мисрадаги “дур” сўздан кўра кўзёшни қонга ўхшатилганлиги бадий таъсирчанликни оширади, дейишади. Ҳамма шундай фикр айтиб, Навоийдан ҳам фикр сўрайдилар. Шоир ғазалдаги ифоданинг ўзи чиройли, лекин буни исботлаб беролмайман, келинглари, бир кишини ҳакам қиламиз, у тўғри фикрни айтсин, гаров ўйнаймиз, дейди. Ҳамма рози бўлади ва ғазал байти Абдурахмон Жомийга юборилади. Байтдаги “дур” ёки “хун” (“қон”) сўзларининг қайси бири маъкул эканлигини сўрашади. Шунда Жомий:

Суҳан дурр асту тааллуқ бу гўши шаҳ дорад –

“Сўз – дур, шоҳнинг қулоғига тегишли” мазмунидага бир мисрани битиб юборади. Давра аҳли жавобнинг нозик ва қисқалигидан, Навоий ва Жомийнинг шу қадар ҳамфикр эканлигидан ҳайратга тушадилар. Бу воқеа бутун Ҳиротга тарқалиб кетади, мажлисларда узоқ вақт айтиб юрилади.

Яна бир воқеада бир қурилишга сарв дарахтлари кесилиб олиб кетилаётгани билан боғлиқ ҳолат тилга олинган. Аравада қурилишга сарв дарахтларини олиб кетилаётганини кўрган Жомий аравақашдан сарв дарахт қолдими, нечта ёғоч олиб кетяпман, деб мутойиба билан савол берса, бир юз тўртта дейди. Навоий адад, ахир, сарв ёрнинг қаддига қиёсдир, “қад” сўзининг адади ҳам бир юз тўртдир дейди. Жомий Навоийнинг заковатига қойил қолади.

Асарнинг иккинчи мақолати Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомий бир-бирига ёзган хатлари хусусида. Бу мактублар Жомий ҳам, Навоийнинг ҳам баъзи асарлари таркибишга киритилган. Айнан шу қисмда Алишер Навоий ўзининг “Тухфату-л-афкор” қасидасининг ёзилиши тарихига ҳам тўхталиб ўтади. Мақолатда ёзилишича, бир кун Алишер Навоий ва Жомий суҳбатлашиб ўтирганларида Хусрав Дехлавийнинг “Дарёи аброр” қасидасидан сўз кетади. Сўз асносида Навоий Хусрав Дехлавийнинг “Агар афлок ҳаводиси ва рўзигор навоийбидин менинг борча назмим замона саҳифасидан маҳв бўлса ва бу қасидам қолса, менг басдир, невчунким, ҳар киши ани ўқиса билурким, назм мулкида менинг тасарруф ва иқтидорим не мартабада эркандур” мазмунидаги фахриясини эслаб ўтади. Бироз вақт ўтиб Жомий Маргва равона бўлади. Ҳазрат Навоий Жомий ҳузурига борганида Жомий “Дарёи аброр”га татаббу тарзида ёзилган “Лужжату-л-асрор” қасидасини Навоий эътиборига ҳавол қилади. Навоий қасидани ўқиб, ғоят таъсирланганлигидан йўлда бу қасидага татаббу тарзида матлаъни битиб, агар Жомийга маъқул келса, уни давом эттириши мумкинлигини айтади. Жомийга бу матлаъ маъқул келиб, уни яқунлашга Навоийни илҳомлантиради.

“Учинчи мақолат”да Жомий яратган асарлар таърифига бағишланган бўлиб, мазкур фаслни жомийшуносликнинг пойдевори деб айтиш мумкин. Унда Навоий Жомийнинг 38 асарининг номини келтирган.

“Хотима”да Навоий устози Жомий ҳузурда ўқиган асарлари рўйхатини келтиради. Бу асарларнинг баъзилари Абдурахмон Жомий қаламига мансуб бўлса (“Рисолаи қофия”, “Рисолаи муаммо”нинг иккинчи дафтари, “Рисолаи аруз”, “Лавоех” (“Ялтироқликлар”), “Лавомеъ” (“Равшанликлар”), “Шархи рубоийёт”, “Нафаҳоту-л-унс” (“Дўстлик таровати”), “Ашиъату-л-ламаот” (“Порлоқ шуълалар”), “Шавоҳиду-н-нубувват” (“Пайғамбарлик шоҳидлари”), “Ҳафт авранг”), қолганлари Хожа Муҳаммад Порсонинг “Қудсия”, Фахриддин Ироқийнинг “Ламаот”, Хожа Убайдуллоҳ Ахрорнинг факр ва фано тўғрисидаги рисоалари, Абдуллоҳ Ансорийнинг “Илоҳийнома” асари ва бошқалар эди. Шунингдек, хотимада Жомийнинг хасталиги, вафоти, дағд қилиниш тафсилотлари ҳам келтириб ўтилади.

Абдурахмон Жомий вафотидан бир йил кейин Навоий устози қабри устига катта макбара қурдиради, Султон Ҳусайн Бойқаро иштирокида катта маросим ўтказиб,

бу маросимда ўзининг вафотига бағишлаб ёзган таърих ва марсиясини ўз даврининг машхур нотиғи Мавлоно Хусайн Воиз Кошифийга ўқиттиради. Мазкур марсия кейинчалик “Девони Фоний” таркибидан ўрин олган. “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер” маноқибии Саййид Ҳасан Ардашер вафотидан икки йил кейин – 1490-91 йилларда яратилган. Алишер Навоий Саййид Ҳасан Ардашер билан биринчи марта ҳижрий 860 йил – милодий 1455-56 йилларда Султон Иброҳим Мирзо тахтга ўтирган йили учрашиб, танишган. Буюк шоирнинг бу зотга алоҳида ҳурмат ва эҳтиром билан қараганлигини йигитлик даврида унга бағишлаб шеърий мактуб – маснавий битганлиги, унинг номини “Мажолису-н-нафоис”, “Насойиму-л-муҳаббат” асарларига киритганлиги, “Ҳазойину-л-маоний”даги таркиббанд-марсияни буюк зот вафотига бағишлаганлиги, “Соқийнома”да унинг номини алоҳида эслаб ўтганлиги ҳам кўрсатади.

Навоий бу зотнинг сарф (морфология), наҳв (синтаксис), луғат, араб тили, мантиқ, калом (этикод илми), фикҳ (ислом ҳуқуқшунослиги), ҳадис, тафсир (Қуръон оятлари шарҳи), муаммо ва таърих илми, нужум илми (астрономия), адвор (музыка назарияси) соҳаларида мукаммал билимга эга бўлса-да, гоят камтарлик ва одоб юзасидан мажлисларда сукут сақлаб ўтиришларини чуқур ҳурмат билан қайд этади. Саййид Ҳасан Ардашер Лутфий, Атоий, Муқимий, Навоий, форсигўй ижодкорлардан Хожа Ҳофиз Шерозий, Саъдий Шерозий, Фаридиддин Аттор асарларини севиб мутолаа қилган. Айниқса, ҳазрат Навоийнинг қуйидаги байтларини такрорлаб юришни хуш кўрган:

Фурқатингдин заъфарон узра тўқармен лолалар,
Лолалар эрмаски, бағримдин эрур парголалар...

Ул паривашким, бўлубмен зору саргардо анга,
Ишқдин олам манга ҳайрону мен ҳайрон анга.

Навоий бу зотни риндлар шоҳи деб атар экан, Саййид Ҳасан Ардашер саховат, шафқат, лутфу тавозе, одоб, ҳилм (юмшоқ табиатлилиқ), таҳаммул (сабрлилиқ), дунёга бефарқлиқ каби бошқа ҳамма риндларга ҳам насиб этавермайдиган кўплаб нодир фазилатлар эгаси бўлганлигини таъкидлайди. Саййид Ҳасан Ардашернинг бу каби фазилатларини Навоий бир неча воқеалар мисолида исботлаб беради. Масалан, Султон Хусайн Бойқаро ҳам Саййид Ҳасан Ардашернинг жуда чуқур ҳурмат қилиб, саройда вазир сифатида ўз ёнида бўлишини истаган. Бироқ “риндлар шоҳи” бўлган Саййид Ҳасан Ардашер розилиқ бермайди ва шоҳнинг раъйини қайтармаслиқ учун лашкарда оддий навкар бўлиб икки йил хизмат қилади. Лекин султон бу билан у зотга зулм қилаётганлигини англайди ва хизматдан озод қилади. Хусайн Бойқаро ўз фарзандларига Саййид Ҳасан Ардашерни ҳамиша ўрнатиб қўрсатган. Асарда Саййид Ҳасан Ардашернинг пок этикоди, Ҳаққа муҳаббати, Аллоҳнинг тақдирига ҳамиша рози эканлигини таъкидлар экан, Навоий бир воқеани келтиради. Унга кўра, Саййид Ҳасан Ардашернинг Саййид Муҳаммад исмли ўн

тўрт ёшли яккаю ягона ўгли вафот этганида ҳамма ғаму қайғуга тушганида бу зот “Аллоҳнинг иродаси”, дея сабр билан мусибатни енгади, ҳатто, бошқаларга таскин беради.

Ҳазрат Навоий ва Саййид Ҳасан Ардашер жуда яқин дўст эдилар. Улар ҳамиша, ҳар куни бир-бирларига маънавий-руҳий эҳтиёж сезардилар. Алишер Навоий бу ҳолатни шундай ифодайди:

“...бир кун алар мулозаматиға етмасам эрди, сабру тоқатим қолмас эрди ва алар ҳам келиб аҳвол сўрарлар эрди: “Ташвише бўлмамиш бўғайким, букун сендин хабар топа олмадук”.

Сайид Ҳасан Ардашер ҳажга боришни ният қилар эди, лекин кўп монёликлар бўлиб бу ниятига эришолмайди. Навоий давлат юмуши билан Ҳиротдан ташқарида эканлигида Сайид Ҳасан Ардашер етмиш тўрт ёшида вафот этади. Бундан буюк шоир чуқур қайғуга ботади, Ҳирот шимолидаги тоғ этагида дўсти ва устози ҳисобланмиш бу зотнинг қабри устига сағана қурдиради. Кейинчалик Сайид Ҳасан Ардашернинг бошқа яқин инсонларининг хоклари ҳам бу ерга келтирилиб, шу ерга дафн этилади. Эл орасида бу жой “Азизлар ҳазираси” – “Азиз зотлар хилхонаси” деб ном олади.

“Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер” якунида бу зотнинг вафоти санасига бағишланган таърихни илова қилади, унга кўра бу сана “Жаннати покаш макон бод” (“Макони пок жаннатда бўлсин”) жумласида намоён бўлади.

Хулоса тарзида шуни айтиш мумкинки, Алишер Навоий Саййид Ҳасан Ардашерни комил инсон сифатида тасвирлайди. Асарни ўқиш жараёнида Саййид Ҳасан Ардашернинг маънавий-руҳий дунёси билан яқиндан танишар эканмиз, улуғ шоир бу зотни бежиз комил инсон сифатида танламаганлигига гувоҳ бўламиз.

Ҳазрати Алишер Навоий учун ҳам дўст, ҳам ота, ҳам устоз мақомида бўлган зотлардан бири Паҳлавон Муҳаммад эди. Бу зотнинг вафотидан сўнг улуғ шоир “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” асарини ёзади. Асарда Паҳлавон Муҳаммаднинг эзгу амаллари, барчага бирдек ёқимли феъл-атвори, кучли салоҳияти ҳақида сўз боради.

Навоий Паҳлавон Муҳаммад ҳақида сўз бошлар экан, аввало, унинг жисмоний жиҳатдан забардаст ва кучли бўлганлигини айтади. Ҳатто, унинг каби кучли инсон беш юз, минг йилларда ҳам туғилмайди, дейди. Сўнг унинг юксак илмий истеъдод ва иқтидори ҳақида тўхталиб, унинг мусиқа, тиббиёт, шеърият, қофия, аруз, бадий санъатлар, илми нужум (астрономия), фикҳда кенг маълумотга эга бўлганлигини таъкидлайди. Айниқса, мусиқа борасида жуда иқтидорли бўлиб, бир неча ғазалларга куй боғлаган эди. Масалан, Устод Муҳаммад Хоразмий, Мавлоно Нуъмон, Мавлоно Соҳиб Балхий, Шайх Сафойи Самарқандий, Хожа Юсуф Андижоний каби моҳир созанда ва бастакорлар йўлида яратган куйлари тингловчилар томонидан илиқ кутиб олинган. Айниқса, Мир Бузург Термизийга бағишлаб кашф қилган “Чоҳоргоҳ” куйи бутун Хуросонда, ҳатто, Самарқанд ва Ироқда ҳам бағоят машҳур бўлиб, уни куйламаган бирор ҳофиз бўлмаган.

Муаммо илми борасида ҳам Паҳлавон Муҳаммад тенгсиз бўлиб, “Куштигир” таҳаллуסי билан бир қанча муаммолар яратган.

Паҳлавон Муҳаммад ғоят хушахлоқ инсон бўлиб, уни Ҳиротда барча таниган-билган инсонлар яхши кўриб, ҳурмат қилганлар: “Такаллуфсиз ва муболағасиз подшоҳдин гадоғача ва аҳлуллоҳдин яҳуд ва тарсоғача Паҳлавонни севмас ва тиламас киши йўқ эрди”.

Шунинг учун ҳам, Паҳлавон Муҳаммад султон ҳузурида юксак мавқега эга бўлиб, шоҳнинг ҳар бир мажлисида иштирок этган.

Навоий Паҳлавон Муҳаммад билан боғлиқ хотираларини эсларкан, Абу Саид Мирзо даврида Машаҳадда бўлган қизиқарли воқеани келтиради. Мафосил (бод, ревматизм) билан оғриган ёш Алишер Навоийни табиб Мавлоно Абдуссалом Шерозий муолажа қилиб, уқалаш лозим эканлигини айтади. Паҳлавон Муҳаммад меҳрибонлик кўрсатиб, ўзи бу ишни бажаришини айтади ва суҳбат орасида ёш шоирдан туркий шоирлардан қайси бирини кўпроқ маъқул кўришини сўрайди. Навоий аввалига ҳамма шоирларни ҳурмат қилишини айтади. Лекин Паҳлавон Муҳаммад барибир улар орасида тафовут бор, ўзингга энг маъқулини айт, деб туриб олгач, Навоий Лутфий, дея жавоб беради. Шунда Паҳлавон Муҳаммад нега Сайид Насимийни айтмадинг, дейди. Алишер Навоий Лутфий мажоз билан сўз айтади, Насимий эса ҳақиқат йўлидагилар каби Ҳақ ишқни ошкора куйлайди, сен мендан мажоз йўли билан ижод қиладиганларни сўрадинг, дейди.

Паҳлавон Муҳаммад ундай эмас, Насимийда ҳам ишқни мажоз билан ифода этиш бор дейди ва шу кун Навоий тонгда ёзиб, ҳали ҳеч кимга кўрсатмаган ғазалини ўқиб беради ва унинг мактаъсидаги Навоий сўзи ўрнига Насимийни кўяди:

Гар Навоий сиймбарлар васлин истаб кўрса ранж,
Йўқ ажаб, невчунки, хом этган киши ранжур эрур.

Навоий бундан ҳайратга тушади. Ғазал ёзилган қоғозини текширса, ўз жойида. Эртаси тонгда Паҳлавон Муҳаммад уч-тўрт кишини етаклаб келиб, бу ғазални ўн икки йил бурун Абулқосим Бобур мажлисида “тинглаб, ёд олганини” исботлаш учун уларни гувоҳ қилади. Улар ҳам бу ғазални ўша мажлисдан эшитганмиз, деб ғазални ёддан айтиб берадилар. Навоий эса янаям ҳайрон бўлади. Кейинчалик маълум бўладики, шу кун ёш шоирнинг либосларини тикаётиб, Паҳлавон Муҳаммад янги ғазални топиб, олиб ёд олади ва жойига кўяди. Сўнг эса биз юқорида кўриб ўтган ҳолатни уюштиради. Шундан сўнг Алишер Навоий беморликдан кутулади.

Бу ерда биз Паҳлавон Муҳаммаднинг беғубор ҳазилига гувоҳ бўлиш билан биргаликда оёғи боддан азият чекаётган Навоийнинг касалини даволаган ҳам дея оламиз. Чунки ўзи ёзган ғазални бошқа шоирга нисбат бериб ўқилганидан кейин Навоий бу ҳолатни таҳлил қилиб, оёқ оғриғини ҳам унутиб юборади. Бу эса оёқдаги касалликни бош орқали чиқариб юборишдир, эҳтимол.

Навоий ва Паҳлавон Муҳаммад қирқ йил давомида дўсту ҳамсуҳбат бўладилар:

“Қирқ йилга яқин бу фақир била мусохиби жоний, маҳрами рози пинҳоний эрди”.

Навоий Паҳлавон Муҳаммаднинг вафот этганини чуқур алам ва ғам билан тасвирлайди. Бир куни Паҳлавон Муҳаммаднинг шогирдларидан бири унинг аҳволи оғирлашиб қолганлигини айтадилар. Навоий табиб юборади. Бироздан сўнг табиблар етиб боргунларича Паҳлавоннинг вафот этганлиги тўғрисида хабар келади.

Паҳлавон Муҳаммад Султон Ҳусайн Бойқаро унинг учун атаб махсус курдирган Неъматободдаги даҳмага дафн этилади. Шоир унинг хотирасига бағишлаб ёзган таъриҳида Паҳлавоннинг вафоти санаси “баъди Махдуми ба як сол” (“Махдумдан бир йил кейин”) жумласида аниқланади. Чунки Паҳлавон Муҳаммад махдуми нуран – Абдурахмон Жомийдан бир йил ўтиб, бу фоний дунёни тарк этган эди.

“Муншаот” асари Алишер Навоийнинг турли вақтда турли шахсларга йўллаган мактубларидан иборат тўплам бўлиб, Мусулмон Шарқи иншо санъатининг туркий тилда яратилган юксак намуналаридан ҳисобланади. Мазкур асар устида адабиётшунос олимлар С. Ғаниева, Ю. Турсунов ва Қ. Эргашевлар илмий изланишлар олиб бориб, “Муншаот”нинг хос хусусиятларига доир тадқиқот ва мақолалар яратганлар.

Хусусан, Ю. Турсунов 2001 йилда “Муншаот”ни бугунги кун ўзбек тилига мослаб, нашр эттирди. Олим мазкур китобнинг сўзбошисида асарнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида тўхталиб, “Муншаот”ни нашрга тайёрлаш жараёнида асарнинг бир неча қўлёзма нусхалари қиёсан ўрганиб чиқилганлигини ва улар таркибидаги мактублар сон жиҳатдан фарқланишини таъкидлайди. Ю.Турсунов Санкт-Петербургдаги Давлат Халқ кутубхонасида 588-тартиб рақами билан сақланувчи “Муншаот” таркибида 60 та, бошқа кўплаб нусхаларда 90 та атрофида, ниҳоят Алишер Навоийнинг ўзи тузган “Куллийёт”га киритилган “Муншаот”даги мактублар сони 104 та эканлигини маълум қилади. Олим бу ҳолатни Алишер Навоийнинг мактублари турли даврларда яратилганлиги ва кейинроқ ёзилган хатлар асосида “Муншаот” таркиби тўлдириб борилганлиги билан изоҳлайди. Ю. Турсунов амалга оширган “Муншаот” нашри Истанбулдаги Тўпқопи саройи кутубхонасида 808-рақам остида сақланаётган Алишер Навоий асарлари куллийётининг қўлёзма нусхаси асосида бўлиб, мазкур нусхадаги “Муншаот” бошқаларига нисбатан тўлиқроқ ҳисобланади, яъни 107 мактубни ўз ичига олади.

Мусулмон Шарқида мактуб иншо санъатини ўзида намоён қилиб, унда мактуб битувчининг бадиий салоҳияти, нуктадонлиги, сўзга ҳассослиги акс этган ва бу хатларда махсус ахборот етказишдан кўра чуқур мазмуннинг мавжудлиги устувор ҳисобланган. Алишер Навоий “Муншаот” муқаддимасида бу ҳақда тўхталиб, форсий тилда ёзилган мактублардаги жимжимадорлик, нозиклик, мазмунан теран байтларнинг туркий тилда битилган мактубларда мавжуд эмаслигини, аксинча, туркий тилдаги хатларнинг бадиийликдан йироқ бўлганлигини таъкидлаб, турли шеърый парчалар билан безалган гўзал

мактубларни туркий тилда ҳам ёзиш мумкинлигини исботлаш мақсадида ўзи ёзган хатларни тўплаб, тақдим этаётганлигини маълум қилади.

Ҳақиқатан ҳам, Алишер Навоий “Мунашот”и таркибига кирган мактублар моҳияти билан танишиш натижасида шу нарса маълум бўладики, ҳар бир мактубда турли бадий санъатлар: ўхшатиш, истиора, ташбеҳ, муболага ва сажъ усулидан жуда кўплаб ўринларда фойдаланилган. Бундан ташқари, деярли ҳар бир хатда Куръон оятлари, ҳадислар, рубоий, байт, маснавий, шеърӣ парчалар келтирилган бўлиб, улар хат юборилган инсонга фикрни янада таъсирчан тарзда етказишда хизмат қилган.

Алишер Навоийнинг “Муншаот” асаридаги мактублар турли воқеа-ҳодисалар муносабати билан шоирнинг дўсти Султон Ҳусайн Бойқарога, шахзодаларга ва бошқа шахсларга йўлланган бўлиб, улар мазмунан насихат, йўл-йўриқ кўрсатиш руҳидадир. Хатларда турли тарихий шахслар номлари, уларнинг ҳаёти билан боғлиқ ибратли жиҳатлар тилга олиниб, Алишер Навоий бу орқали мактуб йўлланаётган одамни тўғри йўлга чақиради.

Умуман олганда, Алишер Навоийнинг “Муншаот” асари Мусулмон Шарқи иншо санъатининг юксак намунаси бўлиш билан бирга ўз даврининг ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий ҳаёти ҳақида хабар берувчи муҳим манба сифатида ҳам ғоят қимматлидир.

“Маҳбуб ул-қулуб” (“Кўнгилларнинг севгани”) ҳазрат Навоийнинг умри поёнида ёзган сўнгги асари бўлиб, 1500 йилда яратилган. Асар ахлоқий-таълимий мазмунда, буюк мутафаккирнинг бой ҳаётӣ тажрибаси ва хулосалари асосида яратилган, Навоийнинг ўзи бу ҳақда асар муқаддимасида шундай ёзади:

“...Бу навъ асҳоб ва аҳбобға интибоҳ қилмоқ ва аларни бу навъ ҳолатдин огоҳ қилмоқ вожиб кўрундики, ҳар тоифа ҳисолидин вуқуфлари ва ҳар табақа аҳволидин шуурлари бўлганки, муносиб эл хизматиға шитоб қилғайлар ва номуносиб эл суҳбатидин ижтиноб вожиб билғайлар ва бори эл била махфӣ розларин сўзлашғайлар ва шаётин ва инс макру фирибдин бозӣй емағайлар. Ва ҳар навъ эл суҳбат ва хусусиятики, аларга ҳавас бўлғай, бу фақирнинг тажрибаси аларға бас бўлғай”.

“Маҳбубу-л-қулуб” асари 3 қисмга бўлинади. Биринчи қисм “Халойиқ аҳвол ва афъол ва ақволининг кайфияти” деб аталиб, 40 фаслни ўз ичига олади. Унда султонлардан тортиб дарвешларгача бўлган 49 ижтимоий табақа ва гуруҳларнинг тавсифи келтирилади. Навоий биринчи фаслда аввалги асарларида бўлгани каби ҳукмдор энг аввало адолатли бўлиши керак деган масалани кўяди ва одил подшо Аллоҳнинг фуқарога юборган раҳматидир, унинг адолати мамлакатга омонлик ва фаровонлик олиб келади дейди:

“Одил подшоҳ ҳақдин халойиққа раҳматдур ва мамоликка мужиби амният ва рафоҳият”. Навоий ана шундай одил подшо сифатида Султон Ҳусайн Бойқарони мадҳ этади:

Бори бенаволар навосози ул,

Ҳамул навъким, Шоҳ Абулғозӣ ул,
Келиб айна инсонун инсонин айн,
Ҷаҳон вориси Шоҳ Султон Ҳусайн
Ки, то бўлса гардунға давворлиқ,
Анга боқий ўлсун жаҳондорлиқ.

Шунингдек, биринчи қисмда вазирлар, ноиблар, муфтийлар, котиблар, табиблар, шоирлар, деҳқонлар каби турли тоифа вакиллари таърифлари ҳам келтирилганки, бу фикрлар бугунги кун учун ҳам ибратли бўлиб, жамият кишилари учун дастуриламал бўла олади.

Асарнинг 10 бобдан иборат иккинчи қисми “Ҳамида афъол ва замима ҳисол ҳосиятида” деб номланиб, ахлоқий масалаларга бағишланган. Мазкур қисм “Ҳайрату-л-аброр” достони сингари муайян ахлоқий масаланинг тавсифи ва унга илова қилинган ҳикоят баёнидан иборат. Хусусан, биринчи фасл “Тавба зикрида” деб аталган. Маълумки, тавба тасаввуф мақомларидан биринчиси бўлиб, бунда солиқ Ҳаққа етишиш йўлида ғов бўладиган жамики нарсалардан юз ўгиришга қатъий жазм қилади, бутун интилиши, таважжуҳини Аллоҳга қаратади, аввалги ҳаёт тарзидан бутунлай воз кечади. Навоий тавбага таъриф бериб, шундай ёзади:

“Тавба мужрим банданинг вақти кўзгусин исён зангидин оритур ва ниёз мускили билан ёритур... Бу мартаба тариқат аҳлининг аввалги гомидур ва мақсад водийсининг аввалги манзилига ҳомийдур...”.

Таърифдан сўнг Навоий тавба мақоми билан боғлиқ ҳикоят келтиради. Ҳикоятга кўра, буюк Шайх Абдулло Муборак (ваф. 171/787—88) бир канизак ишқига гирифтор бўлади. Қиш кечаларидан бирида тонгга қадар маъшуқа девори остида туради. Қор ва совуқда қолади. Сахар намози азонини хуфтон деб ўйлайди. Ўзига келгач, дейди: - Эй Муборакнинг номуборак ўғли, сенга уят эмасми? Агар Имом намозда узунроқ сура қироат қилса, толиқардинг. Энди нафсинг ҳавосига тонг отқунча мундоғ азоб тортарсен». Шундан сўнг Абдуллох Муборак тавба қилиб, сулукка берилади.

Шунингдек, мазкур қисмда яна зухд, таваккул, қаноат, сабр, тавозуъ ва адаб, зикр, таважжуҳ, ризо, ишқ каби ахлоқий масалалар таърифи ва уларга илова қилинган ҳикоятлар баёни ҳам келтирилган.

Асарнинг учинчи қисми “Мутафарриқа фавойид ва амсол сурати” деб аталиб, турли фойдали пандлар ва ҳикматларни ўз ичига олади. Асарда улар “танбех” номи билан аталиб, жами 127 та танбех келтирилган. Танбехларнинг аксарияти ҳадислар мазмуни билан уйғунлик касб этади. Хусусан, 30-танбех “Сизлардан ҳеч бирингиз ўзига раво кўрган нарсасини биродарига раво кўрмагунча, чин мўъмин бўлолмайди” ҳадисига мазмунан яқинлигини кўриш мумкин:

“Ҳаркимки, биров била ёрдур ёки ёрлиғ даъвийси бордур, керакким, ўзига раво

тутмоғонни ёрига раво тутмаса, кўп нимаким, ўзига ҳам раво тутса, анга тутмаса.
Бас машаққатким, андин рухға алам етар, киши
ани ўз жисму жонига тажвиз этар. Аммо ани ёрига тахайюл қила олмас, агар
тахайюл қилса, ваҳшатидин ҳаёти қолмас.

Қитъа:

Ёр улдурки, ҳар нечаким ўзига

Истамас, ёрига ҳам истамагай.

Ўзи истарки, ёр учун ўлгай.

Ани мунда шарик айламагай.

Алишер Навоийнинг “Маҳбубу-л-кулуб” асари бадий жихатдан ҳам юксак
савияга эга. Асарда қўлланилган сажъ (насрий қофия) усули асарга мусикий
оханг бағишлаб, унинг таъсирчанлиги ва бадий жозибасини оширган. Асарда
келтирилган кичик ҳажмли ҳикоялар, шеърий парчалар, мақоллар қўйилган
масалаларга яқун яшаш, “қиссадан ҳисса” чиқариш вазифасини бажарган.

Умуман олганда, Навоийнинг мазкур асари буюк мутафаккир меросининг муҳим
ва қимматли ёдгорлиги бўлиб, XV асрдан кейинги бадий наср тараққиётига
самарали таъсир кўрсатди.

11- Mavzu: Zamonaviy o'zbek matnshunosligi tendensiyalari.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев томонидан ёш авлод маънавиятини юксалтириш, китобхонлик маданиятини янада ошириш, миллий адабиётимизга эътибор ва ғамхўрлик борасида амалга оширилаётган саъй-ҳаракатлар аллома боболаримиз меросини чуқур ўрганишда янги босқични бошлаб берди.

Навоий ва Бобур сўз санъати билан биргаликда фалсафа, тасвирий санъат, хаттотлик, китобат санъати, меъморлик, шаҳарсозлик равнақиға, эл-юрт маъмурлиги, фаровонлигиға катта ҳисса қўшган. Қалам аҳли билан бирға рассомлар, уста ва ҳунармандлар, олимлар, билимға чанқоқ ёшларни моддий ва маънавий қўллаб-қувватлаш, илм ўрганиш йўлидаги интилишларини рағбатлантиришға алоҳида эътибор қаратган. Ўз даврининг етук санъаткорлари, мусаввир ва хаттотлари каби Беҳзоднинг ижодий камолотида ҳам Алишер Навоийнинг маънавий кўмаги муҳим аҳамиятға эғадир. Бу жиҳатлар шоир боболаримиз қолдирган ижодий мерос, тарихий манбалардан яхши маълум.

Ma'naviy-madaniy merosni tahlil va tadqiq etish, hozirgi adabiy jarayon hodisalarini tanqidiy o'rganish, o'zlashtirish, estetik baholash adabiyot ilmining asosini tashkil qiladi. Mazkur ustuvor yo'nalishlar qatorida, yana adabiyot nazariyasi, poetika, she'rshunoslik, matnshunoslik, manbashunoslik, xalqaro adabiy aloqalar va adabiy ta'sir masalalari, folklorshunoslik, mumtoz adabiyot tarixi, tarjimashunoslik, adabiy-estetik, badiiy-falsafiy tafakkur takomili, muayyan bosqichlardagi dinamikasi, qomusiy izohli adabiy terminlar lug'atlarini yaratish, bibliografik ko'rsatkichlar tuzish singari soha-yo'nalishlari ham adabiyot ilmining tarkibiy qismini belgilaydi. Ular adabiyotshunoslikning alohida fan tarmoqlari tariqasida ilmimizning sajiya-salohiyatidan, har bir takomil bosqichidagi holatidan, miqyosi va darajasidan voqif etadi.

Ma'lumki, ijtimoiy-siyosiy, falsafiy tizimlarning o'zgarishi, avvalo, dunyoqarashlarning o'rin almashuvidir. Bu, shubhasiz, yangi tushunchalar, talqinlar, tasavvurlar silsilasini yuzaga keltiradi. Bu – dunyo shevalarini, inson va jamiyat munosabatlarini, ijtimoiy voqelikni yangicha idrok qilayotgan e'tiqodning shakllanishi, o'zligini namoyon etishi demakdir. Mustaqillik asnosida, umumbashariy qadriyatlarga tayangan, go'zallik-ezgulik-adolat prinsiplariga asoslangan adabiyot ilmi qaror topdi; yangi-yangi talqin va tahlil metodlari, usullari bilan o'z imkoniyatlarini kengaytirib bormoqda, ildiz otib, palak yozmoqda. Bu borada, Prezidentimiz Islom Karimovning "Istiqlol va

ma'naviyat", "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch", "Adabiyotga e'tibor – ma'naviyatga, kelajakka e'tibor" asarlarida ilgari surilgan ijtimoiy-falsafiy, adabiy-estetik nazariy g'oyalar adabiyotshunosligimiz uchun ham metodologik asos vazifasini o'tamoqda.

"Mustaqillikning dastlabki kunlaridan boshlab yurtimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli ishlarning amaliy natijasi o'laroq, adabiyot va san'at, madaniyat, matbuot sohasi mafkuraviy tazyiqdan butunlay xalos bo'lganini qayd etish lozim, – deya ta'kidlaydi Davlatimiz rahbari "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" asarida. – Har qanday ijod namunasi, badiiy asar sinfiy bo'lishi va qandaydir g'oyaga, kommunistik mafkura manfaatlariga xizmat qilishi kerak, degan qarashlar bugun o'tmishga aylandi. Erkin ijod uchun, milliy qadriyatlarimiz va boy ma'naviyatimizni, xalqimiz tarixini, uning bugungi sermazmun hayotini to'laqonli va haqqoniy aks ettirish uchun zarur sharoitlar yaratildi" (133-bet). Mazkur ijtimoiy-adabiy muhitning qutlug' samaralari sifatida, **birinchidan**, adabiyotshunoslikda badiiy asarlarni g'oyaviy-tematik tahlil qilishga butkul chek qo'yildi. Adabiy asar mazmunini badiiy qadriyat, ijodkor izlanishlarini ma'naviy-intellektual qadriyat, adabiy jarayonni esa, hamisha harakatdagi go'zallik hodisasi, badiiyat tarixi tariqasida o'rganish tamoyili qaror topdi. Shu ma'noda, xoh adabiyot tarixi, xoh madaniy-diniy meros, xoh bugungi kun adabiy hayoti hodisalari o'rganilgan, nazariy umumlashtirilgan tadqiqotlarda, ilmiy asarlarda yaxlit bir konsepsiya yetakchilik qilmoqda. Xususan, badiiy barkamol asar fenomeni nafaqat ijodkor shaxsiyati va dunyoqarashining, shuningdek, o'zi yaratilgan ijtimoiy-ma'naviy sharoit bilan jamiyatning ham ma'lum darajadagi ko'zgusidir, degan falsafiy-estetik nuqtai nazardir.

Xususan, akademik Azizxon Qayumovning 12 kitobdan iborat saylanma asarlari nihoyasiga yetdi. Ustoz adabiyotshunosning bir umrlik ijodiy izlanishlarini o'zida mujassamlashtirgan mazkur jildlarda eramizning ilk tongi IV–VII asrlarga mansub tosh bitiglarining badiiy xususiyatlari tadqiq etilgan "Qadimiyat obidalaridan" XIX asr o'rtalari – XX asr boshlarigacha bo'lgan adabiy jarayon ("XVI asr o'zbek adabiyoti", "Qo'qon adabiy muhiti", "Hind adabiy sarmanzillari"); ulkan so'z san'atkorlarining adabiy merosi, badiiy-

estetik, ijtimoiy-falsafiy, ma'rifiy-axloqiy qarashlari o'rganilgan ("Xorazmlik ulug' alloma", "Ahmad Farg'oniy", "Abu Rayhon Beruniy", "Abu Ali ibn Sino", "Amir Temur qissalari", "Shohruhbek Mirzo", "Ulug'bek Mirzo", "Zahiriddin Muhammad Bobur ijodiyoti", "Chimyonli shoir Huvaydo", "Komil Xorazmiy", "Shoir Furqat") iste'dodli asarlari mumtoz adabiyotimiz sarvati va salobatini namoyon etish barobarida, olimning zukko tahlil madaniyatini, ilmiy-nazariy tafakkur darajasini ham tasdiqlaydi.

Ushbu silsilada Alisher Navoiy hayoti va ijod yo'liga, badiiy mahoratiga, asarlarining ijtimoiy-estetik ahamiyatiga doir, tarixiy-tipologik tahlil asosiga qurilgan tadqiqotlar salmoqli o'rin tutadi. Akademik Izzat Sultonning qayta nashr etilgan "Navoiyning qalb daftari" asarida ham yangicha nuqtai nazar balqib turadi. Xususan, ijodkor shaxsiyatiga, asarlariga tarixiy-madaniy, intellektual hodisa tariqasida yondashiladi, o'rganiladi, nazariy umumlashtiriladi.

Ikkinchidan, adabiyot ilmining turli fan sohalari (falsafa, folklor, tarix, falakiyot, tasviriy va amaliy san'at, din, kino, teatr, musiqa bilan aloqalari, bir-biriga ta'sir ko'rsatish, ta'sirlanish jarayonlari chuqurlashdi. Shu ma'noda, estetikaning go'zallik va xunuklik, fojeliq va komiklik, ko'tarinkilik va tubanlik singari kategoriyalarining ma'no ufqlari kengayib ketdi. Endilikda, badiiylilik, badiiy shartlilik, badiiy obraz, timsol, ramziylik, muallif shaxsiyati estetikaning universal kategoriyalari sifatida o'rganila boshlandi. Bir so'z bilan aytganda, badiiy ijod estetikasi va uning voqelikka, inson ong-shuuriga munosabati, ushbu jarayonning ijtimoiy-falsafiy mazmunini yoritish ustuvorlik kasb etdi. Professor Naim Karimovning "Cho'lpon", "Maqsud Shayxzoda" ma'rifiy-biografik romanlari bilan "XX asr adabiyoti manzaralari" fundamental tadqiqoti 1-kitobini, professor Umarali Normatovning "Qodiriy mo'jizasi" monografiyasi bilan adabiy-tanqidiy maqolalar, esse, xotira, qayd va suhbatlardan tarkib topgan "Nafosat gurunglari" majmuasini, professor Anqaboy Quljonovning uch jildlik saylanma asarlarini, professor Abdug'afur Rasulovning "Tanqid, talqin, baholash", "Badiiylilik – bezavol yangilik" adabiy-ilmiy maqolalar, talqinlar, etyudlar, "Betakror o'zlik" adabiy-tanqidiy maqolalar majmualarini ta'kidlash joiz. Ularda adabiy xarakterning mulki borliq bilan murakkab munosabatlarga

kirishuvi, san'at asarining betakror, o'ziga xos dunyo ekanligi, undagi so'z, timsollar aro aloqalar, adabiy avlodlar, badiiy asar va ijodkor fenomeni, so'z san'ati jarayonlari hamda muammolari xususida bahs yuritiladi.

Professor Naim Karimovning "Maqsud Shayxzoda" ma'rifiy-biografik romanida shoir, dramaturg, adabiyotshunos olim, tarjimon va pedagog Maqsud Shayxzodaning hayoti, taqdiri haqida zamondoshlarining xotiralari, maxfiy ma'lumotlar asosida, Ozarbayjon, Dog'iston, O'zbekistonda kechgan hayoti sahifalari katta mehr-muhabbat, samimiyat, yuksak ehtiros bilan aks ettiriladi. Siyosiy-mafkuraviy tazyiqlar iskanjasini yorib chiqqan, el-yurt-millat yuragiga yo'l topgan beqiyos aql-tafakkur ziyolaridan boxabar qiladi. Naim Karimov so'z san'ati, ilmiy-badiiy tafakkur madaniyatining bosh vazifasi, bu – insonni ma'nan va axloqan, intellektual jihatdan tarbiyalash, shaxsiyatini ma'rifat shu'lalari bilan ziynatlashdan iborat, deb biladi. Ushbu konsepsiya Naim Karimov estetik qarashlaridagi ma'rifiy g'oyalar mag'zini tashkil qiladi. Xususan, Maqsud Shayxzoda tirikligi, hayoti, faoliyati badalida ezgu so'z vositasida odamlarni ruhoniyligiga, haqiqatparvarlikka, insonsevarlikka undab yashadi. Uning taqdiri ma'naviy-axloqiy komillikning benazir timsolidir. Inson sha'ni va shaxsini oyoqosti qilishga qaratilgan diktatura tuzumiga, zulm – yovuzlikka qarshi isyondir. Despotizmga asoslangan sho'ro tuzumi inson shaxsini bukishi, tutqunlik asoratiga solishi, ming bir qiynoqlarga giriftor qilishi mumkin. Va, lekin, erkin fikrini, ozod ruhini, adolatli so'zini qul qilolmaydi, degan ma'rifiy g'oyalar "Maqsud Shayxzoda" asarining yuksak badiiyatini belgilaydi.

Ana shunday holatlarda ezgu so'z, adolatli fikr go'zallikka, hayot haqiqatiga tiklangan haykal misoli muhtashamdir, degan ma'rifiy ma'nolar olim estetik qarashlarining ustuvor yo'nalishini tashkil etadi. Odamlarni, jamiyatlarni axloqiy-aqliy kamol topdirish adabiyotning va, demakki, badiiy so'z san'atining bosh maqsadidir, degan ma'no Naim Karimov asarida balqib turgan yana bir fazilat.

Professor Abdug'afur Rasulovning "Betakror o'zlik" asari adabiy-tanqidiy maqolalardan tarkib topgan. U Abdulla Qahhor ("Abdulla Qahhor universiteti", "Saralar sandig'idagi roman", "Sarob"da yozuvchi mahorati", "Badiiy tasvir

vositalari", "Sarob"da psixologik tasvir"), Rahmat Fayziy ("Hazrati inson yodi"), Pirimqul Qodirov ("Zamon san'atkor talqinida"), O'lmas Umarbekov ("Asarlari yashayaptiki..."), Xudoyberdi To'xtaboyev ("G'aroyib saltanat", "Betakror uslubning kashf etilishi", "Hoshimjon. Sehrli qalpoqcha. Sariq dev", "Akrom bilag'on Hoshimning do'sti, Garri Poterning og'asi", "Sho'rpeskona Orifjon", "Mangu muammo"), Tursunboy Adashboyev ("Ijodiy o'zlik sari yo'l") badiiyati chizilgan, Homil Yoqubov ("Tanqid maydonida turish mashaqqati"), Ozod Sharafiddinov ("Ozod Sharafiddinovni anglash"), Ibrohim G'afurov ("Munavvar siymo") singari adabiyotimiz ilmining yorqin siymolari ijodiy qiyofasi yoritilgan kuzatishlari bo'ladimi, barchasida badiiy asarning tahlili adabiy-estetik qarashlari bilan uyg'un olib boriladi. So'zning adabiy matnda, badiiy asar bag'rida nechog'liq katta salohiyat, ijtimoiy-estetik ahamiyat kasb etishi hassoslik bilan tahlil qilingan. Va, eng muhimi, oddiy so'z estetik mazmunga aylanish jarayonida umumbashariy qadriyat maqomiga ega bo'ladi, degan qonuniyatni asoslashga erishadi.

Uchinchidan, keyingi yillar adabiyotshunosligimizda namoyon bo'lgan yetakchi tamoyillardan yana biri – bu o'zbek adabiyotining yetuk badiiyat namunalarini jahon kontekstida tahlil qilishda ko'zga tashlanmoqda. Jahon badiiyati tarixini yaratib kelayotgan asarlar bilan muqoyasada izchil, qat'iy yo'nalish kasb etadi. Qiyosiy adabiyotshunoslik, adabiy ta'sir va xalqaro adabiy aloqalar yo'nalishida tipologik, tarixiy-analitik tahlil metodlari asosida qutlug' samaralarga erishilmoqda. Bu jihatdan taniqli adabiyotshunos Pariza Mirzaahmedovaning rus tilidagi "Klassika va zamonaviylik adabiy aloqalar yo'nalishida" ("Klassika i sovremennost v aspekte vzaimodeystviya") monografiyasi hamda "Chingiz Aytmatov va zamonamizning madaniyatshunoslik masalalari" asari, Pariza Mirzaahmedova mas'ul muharrirligida chop etilgan "Adabiy aloqalar milliy adabiyotlar taraqqiyotining manbai tariqasida" ("Vzaimodeystviye kak istochnik obogash'eniya natsionalnoy literaturi") jamoaviy tadqiqoti, adabiyotshunos Ulug'bek Saidovning "Sharq va G'arb: madaniyatlar tutashgan manzillar", "Globallashuv va madaniyatlararo muloqot" monografiyalari, Murod Ibrohimov (marhum)ning "Adabiyot – mening borlig'im" tadqiqot va maqolalar kitobi ushbu yo'nalish

takomilida salmoqli o'rin tutadi. Adabiyotshunos olim Muhabbat Sharafiddinovaning "XX asr o'zbek nasri jahon adabiyoti kontekstida" monografiyasi, iste'dodli adabiyotshunos Zamira Qosimovaning rus tilidagi "Milliy va jahon adabiyoti an'analari nuqtai nazaridan zamon va inson konsepsiyasi: A. Fitrat, A. Qodiriy, Cho'lpon asarlari misolida" nomli doktorlik dissertatsiyasi, yosh adabiyotshunos Dilshoda Ibrohimovaing nemis tilida yozilgan va rus tiliga o'girilgan "Xildenbrand haqida qo'shiq asari, uning sharqona va g'arbona mushtarak xususiyatlari (Matn strukturasi, qiyosiy tahlil muammolari)" mavzuidagi tadqiqoti xalqaro adabiy aloqalar borasida jiddiy samaralarga erishilayotganining dalolatidir.

Adabiyotshunos Ulug'bek Saidovning "Sharq va G'arb: madaniyatlar tutashgan manzillar" tadqiqotidan o'rin olgan: "Fitrat va Milton yoxud o'zgani tanish orqali o'zlikni anglash", "Attor va G'arb falsafasi", "Umar Xayyom va Dante falsafasida inson talqini", "Tarixiy xotira va milliy o'zlikni anglash", "Barkamol avlod tarbiyasi – milliy yuksalish omili", "Erkinlik g'oyasi takomili" kabi fasllar falsafiy adabiyotning umumbashariy mohiyati to'g'risida, o'tkinchi davrning azaliy va abadiy ziddiyatlari izdihomida inson tafakkurining ma'naviy-intellektual qadriyatlar, madaniy tarix yaratishi xususida bahs yuritadi.

Adabiyotshunos Murod Ibrohimovning "Adabiyot – mening borlig'im" kitobidan o'rin olgan "Rus adabiy-nazariy tafakkur tarixiga doir (XX asrgacha)" tadqiqotida olim jahon estetikasida muayyan bosqichni tashkil qilgan davriy hodisani yoritadi. Lomonosov, Belinskiy, Chernishevskiy kabi mutafakkirlar adabiy-estetik qarashlarini tadqiq etadi. Bu borada, "Realistik san'at qonuniyatlari", "Go'zallikning falsafiy-estetik talqini", "Real tanqid va ijodkor dunyoqarashi", "Xalqchilik nazariyasining mukammallashtirilishi", "Adabiyotshunoslik sohalari aro sintezlashuv" singari boblar yuqori ilmiy-nazariy saviyasi bilan ajralib turadi.

Professor Muhammadjon Xolbekovning xalqaro adabiy aloqalar borasidagi salmoqli risola va monografiyalari ("O'zbek adabiyoti Fransiyada", "O'zbek-fransuz adabiy aloqalari") jamoatchilik nazariga tushgan edi. Keyingi yillarda taniqli olimning "Amir Temurning Yevropa qirollari bilan yozishmalari", "Alisher

Navoiy asarlari fransuz tilida” risolalari, “Jahon adabiyotida umuminsoniy tamoyillar” tadqiqoti ushbu yo’nalishda yanayam sobitqadam izlanishlar olib borayotganligini tasdiqlaydi.

Bir-biridan uzoq hududlarda joylashgan xalqlar badiiy madaniyatining o’zaro aloqalari, adabiyotlarning biri ikkinchisiga ta’siri, aks ta’sirlanish jarayonlari milliy ma’naviyatlar taraqqiyotini belgilash barobarida jahon adabiyotining ham sifat-mazmun jihatdan yangi takomil bosqichini tayin etadi, degan nuqtai nazar professor Muhammadjon Xolbekov tadqiqotlariga alohida fayz bag’ishlaydi; ilmiy xulosalarining yangiligini, nazariy salmog’ini ko’rsatadi. Ushbu hodisaning tabiiy va qonuniy hosilasi tariqasida milliy ruhga tayangan bashariy qadriyatlarning yuzaga kelishi, shubhasizdir, deydi professor Muhammadjon Xolbekov.

To’rtinchidan, o’zbek adabiy-estetik tafakkurining jahon madaniyatida tutgan o’rni, ijtimoiy-falsafiy qadri, ahamiyatiga oid tadqiqotlar ham alohida yo’nalish kasb etdi. Bu – istiqlol yillari adabiyotshunosligimiz erishgan qutlug’ samaralar sirasidandir.

Sharqning badiiy-falsafiy, ma’naviy ummonidan bahramand bo’lgan san’atkorlar jahon madaniyati tarixida nihoyatda ko’p. Ular qatorida Ovrupo tarixida muqaddas Qur’on oyatlaridan ta’sirlanib asar yaratgan, ilohiy hikmatlarni kashf eta olgan ijodkorlar ham bor. Gyotening “G’arbu Sharq devoni”, Pushkinning “Qur’ondan iqtibos” she’riy turkumi fikrimiz dalilidir. Adabiyotshunos D. Qambarovanning “Qur’on baxsh etgan ilhom” monografiyasida Pushkinning “Qur’ondan iqtibos” asari Qur’onning arabiy matni, ruscha tarjimasi va Gyotening Qur’on ta’sirida yozgan she’rlari bilan qiyosiy tahlil qilingan.

Adabiy aloqa va ta’sir masalalari ijodkorlarning ongi-dunyoqarashidagi evrilishlar, badiiy asarlari poetikasi bilan bog’liq kechishiga oid ilmiy ishlar ham nufuzlidir. Bu borada, R. Vohidov, M. Hoshimovanning “Adabiy qardoshlik sarhad bilmaydi”, K. Quramboyevaning “Mirtemir va qaroqalpoq adabiy muhiti” tadqiqotlarini ko’rsatish joiz.

Beshinchidan, istiqlol sharofati bilan qodiriyshunoslik, fitratshunoslik, cho'lponshunoslik alohida fan tarmoqlari sifatida yuzaga keldi, shakllandi. Va, bugungi kunda yangi-yangi tadqiqotlar bilan o'z hadlarini kengaytirib bormoqda. Oybekning dastlabki tadqiqoti "Abdulla Qodiriyning ijodiy yo'li" ushbu yo'nalishga tamal toshini qo'ygan edi. Akademik Izzat Sultonning "Yozuvchi Abdulla Qodiriy haqida" "Ulkan adib saboqlari", "Abdulla Qodiriyning o'tgan kunlari" asarlari, "Adabiyot nazariyasi" darsligining asosiy fasllari Abdulla Qodiriy ijodi tahliliga bag'ishlangan; akademik Matyoqub Qo'shjonovning "Abdulla Qodiriyning tasvirlash san'ati", "Qodiriy erksizlik qurboni", Ahmad Aliyevning "Abdulla Qodiriy", "Ijod va izlanishlar" asarlari, professor Sobir Mirvaliyevning "Abdulla Qodiriy" tadqiqoti, professor Umarali Normatovning "Qodiriy bog'i", "Haqiqat taqozosi" badealari, professor Bahodir Karimning "Abdulla Qodiriy: tahlil va talqin" monografiyasi, Habibullo Qodiriyning "Otam haqida", "Qodiriyning so'nggi kunlari" asarlari qodiriyshunoslik takomilida fayzli o'rin tutadi.

Oltinchidan, tarjimashunoslikda anchadan beri adabiy jarayonni ilmiy-nazariy umumlashtirishga qaratilgan salmoqli tadqiqotlar yaratilmayotgan edi. Professor Ninel Vladimirovaning "XX asr o'zbek nasri ravnaqi va badiiy tarjima muammolari" (rus tilida) monografiyasi, atoqli adabiyotshunos, zakiy tarjimon Ibrohim G'afurovning "Tarjimashunoslik asoslari" o'quv qo'llanmasi, Zuhridin Isomiddinovning "Turkiy epos va tarjima masalalari" monografiyasi tarjimashunosligimiz tarixi va nazariyasini yaratishda salmoqli o'rin tutadi.

Yettinchidan, hozirgi adabiy jarayon hodisalarini ijodiy shaxsiyatlar maydoni, mahoratshunoslik – badiiyat tarixi, hayotiy hamda ijtimoiy haqiqatlarning sintezi tariqasida nazariy umumlashtirish mayli ildiz otib bormoqda. Bu borada professor Naim Karimov qalamiga mansub "Qurbon Beregin" asarini, professor Umarali Normatovning "Ijod sehri", adabiyotshunos Ibrohim G'afurovning "Hayo – xaloskor", "Mangu latofat", "Dil erkinligi" asarlarini, professor No'mon Rahimjonovning "Asqad Muxtor poetikasi", "Tarixiy qissalar haqiqat izlaydi" (hammualliflikda), "Halima Xudoyberdiyeva lirikasi" (hammualliflikda), "Mustaqillik davri o'zbek she'riyati" monografiyalarini, professor Qozoqboy Yo'ldoshevning "Yoniq so'z", professor Yo'ldosh Solijonovning "Haqiqatning

sinchkov ko'zlari", professor Hakimjon Karimovning "Adabiyot nazariyasining ilmiy asoslari", Dilrabo Quvvatovaning "XX asrning ikkinchi yarmi o'zbek poemachiligida janr va uslub rang-barangligi", Tohir Shermurodovning "Jozib izhor izlab" kitoblari, o'nlab olimlarning risolalari, monografik tadqiqotlari ilmiy-adabiy jamoatchilik e'tiborini tortdi.

Taniqli adabiyotshunos, yozuvchi, tarjimon Ibrohim G'afurov ikki jildidan iborat asarlarining yuksak ilmiy-nazariy, badiiy saviyasini alohida ta'kidlash joiz. "Hayo – xaloskor" kitobiga keyingi yillarda yozilgan mansuralari, mumtoz adabiyot, mumtoz siymolar, mumtoz tarix yo'lidagi badealari, hikoyalari kiritilgan. Muallif mo'jaz lirik asarlarini: "mening romanlarim", deb ataydi. Darhaqiqat, ular rang-barang hayot, g'aroyib inson umrlarining har soniyasida bo'lib turgan, hali yozilmagan, lekin, asli mo'jizaga teng jonli romanlarning qaymog'i, javhari kabi go'zal taassurot qoldiradi. Ularda davr ichida o'rtanayotgan, boy kechinmalar botinida yashayotgan, insonlikning asl ma'nosini qidirayotgan zamondoshimiz gavdalanadi. U o'quvchini go'zal ko'ngil va go'zal aql dunyolarida tinimsiz ro'y berayotgan ajib fikrlar, go'zal tuyg'ular bazmiga chorlayotgandek bo'ladi.

"Mangu latofat" kitobidagi "Millatning billurlashuvi" faslida millatning tug'ilishi, shakllanishi, milliy ongning uyg'onishi va juda murakkab, qiyin tarixiy, ijtimoiy jarayonlarda o'zini tanishi, hozirgi zamon dunyosiga kirib borishi haqidagi najib kuzatishlari, o'y-xayollari aks etgan risolalari ("Adiblar gulshani", "Axloqni sog'inish") jamlangan. Adabiy-badiiy badealarida axloq, ma'naviyat, insonning hozirgi zamondagi o'rni to'g'risida bahs yuritiladi. Dostoyevskiy "dunyoni go'zallik qutqaradi", degan umidbaxsh hikmatni aytgan edi. Ibrohim G'afurov Dostoyevskiyga payrov bo'lib, dunyoni aslida hayo, odob va axloq qutqaradi, degan g'oyani ilgari suradi. Muallifning chuqur e'tiqodiga ko'ra, "mangu latofat" bu – hayo, odob va axloqdir. Qalbimizda mujassam mangu go'zal, samoviy axloq insonning insoniyligi uchun yagona mezondir.

Sakkizinchidan, shonli istiqlol yillari so'z san'atkorlari shaxsiyati bilan badiiyati, asarlarining yaratilish tarixiga oid adabiy ijod psixologiyasi yangi yo'nalish sifatida sobit qadamlarini tashladi. Bu borada, ustoz adabiyotshunos

Ozod Sharafiddinovning "Cho'lponni anglash" asari, Naim Karimovning "Cho'lpon" ma'rifiy-biografik romani, No'mon Rahimjonovning akademik Izzat Sulton dramalarining yozilish tarixiga, adabiy-estetik qarashlariga oid "Badiiy asar biografiyasi" tadqiqot-qo'llanmasi, Sh. Ergashevaning Saida Zunnunova lirikasi bilan dostonlari yaratilishiga bag'ishlangan "Ko'ngilning mohipaykari" risolasini ta'kidlagim keladi.

To'qqizinchidan, adabiyotshunoslik ilmida atoqli adiblar va adabiyotshunoslar haqidagi xotiralar yangi bir tamoyil tariqasida takomillashib bormoqda. Mazkur yo'nalishning yangiligi, fazilati shundaki, ijodkor shaxsiyati, iste'dodi va asarlarini milliy-bashariy qadriyat tarzida o'rganish, baholash madaniyati yuz ko'rsatdi.

Yana bir xususiyat bu – adiblaru olimlarning adabiy-estetik, falsafiy, ma'rifiy-axloqiy qarashlarini davr-jamiat-ijtimoiy voqelik bilan yaxlit birlikda yagona jarayon sifatida yondashish, tahlil qilish, umumlashtirish mayli bo'rtib ko'zga tashlanadi. Bu borada "G'afur G'ulom zamondoshlari xotirasida", Maqsud Shayxzodaning 100 yilligiga atalgan "Zamon allomasi", "Asqad Muxtor zamondoshlari xotirasida", "Shuhrat zamondoshlari xotirasida", "Shukur Xolmirzayev zamondoshlar xotirasida", "Bolajonlik saodati" (Safar Barnoyev zamondoshlari xotirasida), "Professor G'affor Mo'minov dildoshlari xotirasida", "Professor Asil Rashidov do'stlar nigohida", "Sobitlik" (professor Hamidjon Homidiy haqida), "Ko'ngil sezib turar" (professor Pirmat Shermuhamedovga oid), Umrzoq O'ljaboyevning "Xotiraga ko'chgan umrlar" majmualari ahamiyatlidir.

O'ninchidan, adabiyot haqidagi fan taraqqiyotida adiblarning adabiy-estetik qarashlari ham salmoqli o'rin tutadi. Erkin Vohidovning "Iztirob", Abdulla Oripov tanlangan asarlarining to'rtinchi jildi hamda "Adolat ko'zgusi" majmuasi mundarijasini belgilagan adabiy-tanqidiy maqolalar, Muhammad Alining "Oshiq bo'lmay haq diydorin ko'rsa bo'lmas", Mirpo'lat Mirzoning "Surur", Ulug'bek Hamdamning "Badiiy tafakkur tadriji" asarlari adib shaxsiyati, iste'dodi va ijodining hayotda, jamiyatda nechog'liq muhim o'rin tutishi, asarlarining badiiyati, mahorati xususida so'z yuritadi. Yana shuni ta'kidlash lozimki,

Zulfiya, I. Sulton, Shukrullo, R. Bobojon, H. G'ulom, O. Yoqubov, P. Qodirov, M. Qoriyev, O'. Umarbekov, U. Nazarov, Sh. Xolmirzayev, O'. Hoshimov. O. Muxtor, I. G'afurov. X. Do'stmuhammad, A. Dilmurod, I. Otamurod, N. Eshonqul singari shoir-yozuvchilarning badiiy ijod sirlari, adabiy jarayon psixologiyasi, adabiy mehnat va badiiy mahorat, so'zning ijtimoiy ahamiyati va estetik ta'sir salohiyati, badiiy idrok va ifoda san'ati, tasvir usullari va imkoniyatlariga doir suhbatlari, chiqishlari, maqolalari ham adabiyotshunoslikning nazariy masalalarini o'rganishda salmoqli o'rin tutadi.

So'z san'atida azal-azaldan yozilmagan bir qonuniyat bor. Xususan, katta adabiyotni benazir iste'dod egalari – katta shaxslar yaratadi. Bu narsa, avvalo, so'z san'atkorining iste'dod darajasi va shaxslik miqyosi, nuqtai nazar bilan adibning estetik g'oyalari, qarashlari badiiy obrazlarga singdirilgan holda ifodalangani bois, yuksak qadr-qimmat topadi. Betakror mazmun-mohiyat kasb etadi. Estetik hodisa sifatida badiiy madaniyatda yangi sahifa bo'lib qoladi.

Fitrat, A. Qodiriy, Cho'lpon, Oybek. M. Shayxzoda, Mirtemir, Zulfiya, I. Sulton, A. Muxtor, O. Yoqubov, P. Qodirov, U. Nazarov, R. Parfi, Sh. Xolmirzayev, O'. Hoshimov, A. Oripov, J. Kamol, N. Aminov singari ijodkorlar ijodi nafaqat turkiy xalqlar adabiyotida, shuningdek, jahon badiiyatida ham betakror go'zallik hodisasidir, degan nuqtai nazar olimlarimiz ijodiy izlanishlari mehvarini tashkil qiladi.

Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqadigan ayrim xulosalarimiz **quyidagilardan iborat:**

1. Adabiyotshunosligimizda adabiy hodisalarni, badiiy asarlarni, ijodkor fenomenini ma'naviy madaniyatning, milliy qadriyatlarning o'ziga xos tarzda namoyon bo'lishi tariqasida o'rganish, baholash, ilmiy xulosalar chiqarish tamoyili qaror topdi.
2. Adabiyotshunoslikning ham adabiyot va san'at singari davr didini, millatning badiiy-estetik saviyasini, jamiyat ma'naviyatini kamol topdirishda betakror o'rni bor. Ilm ahli o'z zamonasidagi ana shu yuksak mas'uliyatni teran anglagan holda, adabiyotni, madaniy-tarixiy-diniy merosni umubashariy qadriyat sifatida o'rganishi, baholashi,

asnosida, nazariy umumlashtirish madaniyati tobora takomillashib bormoqda.

3. Keng o'quvchilar ommasi ilm ahlidan, avvalo, badiiy asar va yozuvchi fenomenini tushuntirib berishini kutadi. Shu ma'noda, ana shu bir-biri bilan uzviy bog'liq ikki hodisa millat tarixiy taraqqiyotining muayyan bosqichidagi madaniyatining, ma'naviy-intellektual darajasining bir belgisidir, degan tamoyil yetakchilik qilmoqda. Badiiy adabiyotning umumiy holati adabiyotshunoslik ilmining ham darajasini belgilab beradi. Tarix, falsafa, din, san'at, kino, teatr, musiqa, tasviriy va amaliy san'at ijodkor shaxsiga nechog'liq katta ta'sir ko'rsatayotgan paytda, asarlarni ana shu omillar sintezi sifatida o'rganish, o'zlashtirish tamoyili kuchaydi. Tarixiy, qiyosiy, biografik tahlil metodi tobora ustuvor mavqe kasb etib bormoqda.

Endi, kemptikliklar, yetishmovchiliklar haqida bir-ikki og'iz mulohaza.

Birinchidan, yosh tadqiqotchi yoxud atoqli olim bo'ladimi, u yoki bu masala xususida ilmiy ish yozishga taraddudlanar ekan, izlanishni bibliografiya tuzishdan boshlaydi. Shu ma'noda, bibliografiya ilmiy tadqiqotning bismillosi, deyish mumkin. Taniqli adabiyotshunos Sherali Turdiyev bilan Boyis Qoriyev (Oltoy)ning "O'zbek adabiyotshunosligi va tanqidchiligi bibliografiyasi" (1900–1941 yillar)ning to'ldirilgan ikkinchi nashri yuzaga keldi. Albatta, u bibliografik ko'rsatkichlarga bo'lgan katta tashnalik oldida bir tomchi, xolos. Vaholanki, nasr, nazm, dramaturgiya va hokazo adabiyotning barcha tur hamda janrlari bo'yicha yaratilgan adabiyotshunoslik tadqiqotlariga, gazeta va jurnal maqolalari jamlangan bibliografiyalarga nisbatan ma'naviy-intellektual ehtiyoj hamon dolzarb bo'lib qolmoqda.

XX asr tongidan bugungi kungacha vaqtli matbuotda, davriy nashrlarda e'lon qilingan adabiyotshunoslik va tanqidchilik asarlari bibliografiyasini yaratish bugungi kunning eng muhim talablaridan biridir.

Ikkinchidan, Ninel Vladimirovaning "XX asr o'zbek nasri rivoji va badiiy tarjima muammolari" tadqiqoti bilan Ibrohim G'afurovning "Tarjimashunoslik asoslari"

o'quv qo'llanmasi tarjimashunoslik tarixi va nazariyasini yaratishda nufuzli o'rin tutadi. "Jahon adabiyoti" jurnalining tashkil etilganiga ham yigirma yil bo'layapti. Shu orada, jahon klassikasining barkamol namunalari o'zbek kitobxonining ma'naviy mulkiga aylandi. Homerdan tortib Platon, Aristotel, Dante, Shekspir, Tolstoy, Dostoyevskiy kabi jahon badiiy so'z sehrgarlarining, Konfutsiy, Nizomiy, Dehlaviy, Rumiy, Attor singari Sharq ma'naviyati gultojlari milliy madaniyatimizdan sobit o'rin oldi. Badiiy-ilmiy asarlar tarjimasining ulkan xirmoni ko'tarildi. Va, lekin, keyingi yillarda Ibrohim G'afurovning muqaddas "Qur'oni karim"ning to'rt muallif tomonidan amalga oshirilgan o'ziga xos tarjimalarining ma'nolar teranligiga bag'ishlangan muhtasham tadqiqotidan bo'lak, madaniy hayotimizda iz qoldirgan chiqishlar kuzatilmayapti. Asliyalardan (ingliz, fransuz, nemis, ispan, arab, xitoy, yapon, hind tillaridan) tarjima qilayotgan tarjimonlarning yangi avlodi yetishdi. Bu mustaqillikning betimsol sharofatidir. Endilikda, tarjimashunoslarning yangi avlodini tarbiyalash, voyaga yetkazish vazifasi turibdi. Ilmimizda tarjimashunoslikni mustaqil fan sifatida namoyon etish mas'uliyati ham bor.

Uchinchidan, badiiy-estetik tafakkurning boshqa fan sohalari bilan aloqasi kuchayishi natijasida, ushbu yo'nalishlar bilan bog'liq ko'plab yangi terminlar paydo bo'ldi. Absurd, absurd san'at, avangardizm, aksiologiya, aleatorika, analitik estetika, antifazis, antromorfizm, apokalipsis, assotsiatsiya, asteizm, astrofizim, atributsiya, attikizm va hokazo. Adabiyot nazariyasi, estetika, falsafa bilan bog'liq adabiyotshunoslik terminlarining qomusiy lug'atlarini yaratishdek g'oyat samarali va zavqli, mashaqqatli yumushlar ham adabiyotshunosligimiz zimmasida.

Xullas, adabiyotshunoslik ilmini jahon andozalari darajasiga ko'tarish borasidagi sharaflil izlanishlar uning kelajagiga katta umid uyg'otadi.

Hozirgi zamon adabiyot ilmida badiiy asar matni tahlil va talqinning asosiy ob'ektiga aylandi. Zotan, matn zahirida asar muallifining dunyoqarashi, inson va jamiyat haqidagi konseptsiyasi, badiiy-estetik printsiplari, san'ati, makon va zamon, milliy tafakkur mujassam bo'ladi. Qolaversa, matn tahlili badiiy asarni xolis baholashga imkon yaratadi.

Erkin ilmiy-ijodiy muhit barqarorlashgan Mustaqillik davri o'zbek adabiyotshunosligida badiiy asar tahlilining zamonaviy, ilg'or tendentsiyalari bo'y ko'rsata boshladi. Adabiy merosga yangicha nuqtai nazardan yondashish, mumtoz adabiyotimiz namunalarini ma'naviy-axloqiy tarbiyaning eng ta'sirchan asosi sifatida har jihatdan o'rganish istiqbol yillarida faol tus oldi. Yaqin o'tmishda "diniy-mistik", "g'ayrisha roviy", "saroy adabiyoti" degan siyosiy yorliqlar bilan o'qish-o'rganish man etilgan asarlar ilmiy o'rganilib, ko'p nusxalarda chop etildi. Bu borada matnshunoslar, tadqiqotchilar xizmati e'tirofga loyiq.

Biroq adabiy merosimiz namunalarini bugungi talab darajasida mukammal tadqiq etish va nashrga tayyorlash matnshunoslik sohasi oldiga jiddiy vazifalarni qo'yayotgani sir emas. Ayni paytda matnshunoslik muammolari nimalardan iborat, ularning yechimi qanday, degan savollar dolzarb bo'lib turibdi. Ana shu masalalarni muhokama qilish va tegishli xulosalarga kelib olish uchun taniqli olimlar, tadqiqotchilardan bir guruhini davra suhbatiga taklif etdik.

Quyida siz taniqli adabiyotshunos olimlar: professor Suyima G'anieva, filologiya fanlari doktorlari — Nurboy Jabborov, Nusratullo Jumaxo'ja, Shodmon Nafasov, filologiya fanlari nomzodlari — Qodirjon Ergash, Rashid Zohidov va Qo'ldosh Parдавning bugungi matnshunoslik muammolariga doir fikr-mulohazalari bilan tanishasiz.

Suyima G'ANIYEVA: — Bugungi kunda matnshunosligimiz oldida jiddiy vazifalar turibdi. Jumladan, ko'plab asarlarning ilmiy-tanqidiy matnlarini tayyorlash zarur. Shu kungacha Lutfiy, Sakkokiy singari shoirlar asarlari bosilib chiqqan. Biroq ular devonlarining mukammal nashrlarini tayyorlash lozim. Mana, yaqinda Lutfiyning avvalgi nashrlariga kirmay qolgan she'rlarini Anqara nashri asosida chop etdik. "Majolis un-nafois" izohlari bilan nashr qilinmoqda. Kelgusida Lutfiy devonining mukammal nashrini tayyorlashimiz lozim. Sakkokiy va yana boshqa ko'p shoirlarning mukammal nashrlarini tayyorlashni yo'lga qo'yish zarur.

Alisher Navoiy asarlari nashrlari ustida ham amalga oshiriladigan ishlar talaygina. Masalan, shoir asarlarining akademik (ilmiy), ilmiy-ommabop nashrlarini tayyorlash kerak. Ularni tayyorlashda, albatta, shu kungacha chiqqan nashrlardan foydalanish bilan birga qo'lyozmalarga ham qayta murojaat etish lozim. Matnshunoslikdagi ilmiy-tanqidiy matn, chog'ishtirma matn, ilmiy nashr, ilmiy-ommabop nashr kabi tushunchalarni, ular o'rtasidagi farqlarni tushunib yetishimiz kerak. Chop etilayotgan asarga ilova qilinadigan sharh va izohlar, lug'atlar ham shunga qarab belgilanishi lozim. Shu paytgacha bizda "Xazoyin ul-maoniy"ning ilmiy matni mavjud emas. Bizning nazarimizda, keyingi yillardagi dastlabki mukammal nashr hisoblangan "Xazoyin ul-maoniy" (1959 — 1960), keyingi 20 jildlikka kirgan devonlar ham ilmiy-

tanqidiy matn asosida chop etilmagan. Albatta, ularni tayyorlash uchun ko'p mehnat sarflangan, katta-katta olimlarimiz jiddiy izlanishlar olib borganlar. Shunday bo'lsa-da, "Xazoin ul-maoniy"ning ilmiy-tanqidiy matnini yaratish bugungi kunning dolzarb muammolaridan.

Yana, "Xamsa" dostonlarini izohlari bilan qayta nashr etishga ehtiyoj bor. Nashrlardagi kichik xatolarni izlab vaqt sarflash o'rniga, kattaroq — xalq uchun foydaliroq ishlar bilan shug'ullanish kerak, deb o'ylayman.

Tarjima asarlarning tabdilini tayyorlayotganda asliyatga solishtirishdan erinmaslik kerak. Matnshunoslik, manbashunoslik sohalari shoshma-shosharlikni yoqtirmaydi...

Nurboy JABBOROV: — Albatta, bu sohada oldimizda talaygina vazifalar turibdi va ular nihoyatda dolzarbdir. Men, avvalo, matnshunoslikda erishilgan yutuqlarimizni alohida ta'kidlab o'tishni istardim.

O'zbek matnshunosligi shu paytgacha, shubhasiz, salmoqli yutuqlarni qo'lga kiritdi. Bu yutuqlar, ayniqsa, ulug' mutafakkir Alisher Navoiy asarlarini o'rganishda yaqqolroq ko'zga tashlanadi. Porso Shamsiev, G'ulom Karimov, Hamid Sulaymon, Aziz Qayumov, Suyima G'anieva singari ustoz olimlarning bu boradagi faoliyati tahsinga loyiq. "Xamsa", "Mezon ul-avzon", "Majolis un-nafois" kabi benazir asarlarning ilmiy-tanqidiy matni yaratilgani navoiyshunoslikni yangi bosqichga yuksaltirgani bugun hech kimga sir emas. Matnshunoslikda erishilgan bu yutuqlar keyingi davrda Bobur, Ogahiy, Furqat va boshqa mumtoz shoirlar, ijodkorlar merosi misolida davom ettirilayotgani quvonarli hol. Men bunga ikkita misol keltirish bilan cheklanaman. Birinchisi, Muhammad Rizo Ogahiyning dunyoda yagona qo'lyozma nusxasi Sankt-Peterburgda saqlanayotgan "Shohid ul-iqbol" asarining matnshunoslik aspektida tadqiq qilingani, asar matnining ilmiy izohlar, ko'rsatkichlar bilan nashr etilgani bu sohada so'nggi yillarda qo'lga kiritilgan salmoqli yutuqlardandir. Ikkinchisi, Mutribiyning "Tazkirat ush-shuaro" hamda "Nusxayi zeboyi Jahongir" asarlari tadqiqi asosida yaratilgan monografiya. Salohiyatli olimlar Nafas Shodmonov va Ismoil Bekjonovning bu ishlari faqat muayyan asarlarning teran o'rganilgani bilangina emas, matnshunoslikning bir qancha nazariy-metodologik masalalari hal etilgani bilan ham ahamiyatlidir. Bu tadqiqotlarda yagona nusxali matn ustida ishlash printsiplari, matn tarixi, tazkiranavislikning xos xususiyatlari singari muammolarning nazariy asosda ishlangani fikrimizni tasdiqlaydi.

Matnshunoslik oldida yechimini kutayotgan dolzarb muammolar nimalarda ko'rinadi? Birinchidan, dunyoda fanning bu jabhasi zamon talablari darajasida rivojlangan bugungi kunda biz hanuz matnshunoslikning sistemali yaxlit nazariyasini ishlab chiqa olganimiz yo'q. To'g'ri, bu borada muayyan ishlar amalga oshirilmoqda. Lekin bu ishlar talab darajasida emas. Vaholanki, jahonning bir qancha mamlakatlari fan va

ta'lim markazlarida matnshunoslik nazariyasiga oid yirik hajmli tadqiqotlar yaratilgan. Matnshunoslikning barcha ijtimoiy fanlar, jumladan, adabiyotshunoslik, arxeografiya, dialektologiya va tarixiy tilshunoslik singari sohalar bilan munosabati masalasi ancha chuqur o'rganilgan. Bu fanga oid muammolarni hal etishda dunyo olimlari paleografiya, germevika, mumtoz poetika va stilistikada erishilgan yutuqlardan samarali foydalanmoqda. Modomiki sohani rivojlantirmoqchi ekanmiz, bu tajribalarni tanqidiy o'rganishimiz zarur. Biroq bu xorijiy matnshunoslik qoliplarini ko'r-ko'rona amaliyotga tatbiq etaveramiz degani emas. O'zbek matnshunosligi o'ziga xos xususiyatlarga ega. Matnshunoslik nazariyasini ishlashda ana shu o'ziga xoslik e'tiborga olinishi shart. Bu borada Milliy universitetimizning mutaxassislik kafedrasida muayyan ishlar boshlangan va erishilgan natijalar yaqin orada jamoatchilik hukmiga havola etilishidan umidvormiz.

Ikkinchidan, matnshunoslik ancha taraqqiy etgan ayrim mamlakatlarda muayyan milliy adabiyot tarixida o'ziga xos maqomga ega har bir ijodkor asarlari yuzasidan keng qamrovli tekstologik tadqiqotlar amalga oshirilgan. Bizda esa, navoiyshunoslikni istisno qilganda (vaholanki, bu borada ham hal etilishi zarur bo'lgan muammolar yetarli), ahvol maqtanarli emas. Ko'proq bahslarimiz mumtoz adabiyot namunalarining joriy imloga tabdilidagi xatolarga oid ekani, matnshunoslikning fundamental masalalari e'tibordan chetda qolayotgani ham buning isbotidir. Hamon mumtoz adabiy merosimiz namunalarini tabdil qilishning ilmiy printsiplarini ishlab chiqa olganimiz yo'q. Turfa xilliklar, xatoliklar negizi shunga ham borib taqaladi. Eski o'zbek yozuvini o'zlashtirgan ba'zi mutaxassislarimiz arab, fors tillaridan bexabar. Bularning barchasini bilganlarda esa, adabiy idrok yetishmaydi. Bunga layoqatli bo'lsa, mumtoz ijodkorlarimiz e'tiqodining asosi bo'lgan islom arkonlari va tasavvuf bo'yicha tasavvuri chala. Xullas, muammo ko'p. Ularni hal etish uchun ta'lim standartlarini, o'quv dasturlarini ana shu talablarga muvofiqlashtirish zarur.

Uchinchidan, bugungi kunda jahon olimlari matnshunoslikni o'qitishda ancha ilgari lab ketdi. Sohaga oid elektron darslik va o'quv qo'llanmalari, entsiklopediyalar, onlayn kutubxonalar, matn tadqiqining yangicha metodlari yaratilayotgani buning dalilidir. Biz esa bu borada ancha orqada ekanimizni tan olishimiz kerak.

Nusratullo JUMAXO'JA: — Meningcha, birinchi navbatda, matnshunoslikning markaziy tashkiliy masalalari to'g'risida muhokama yuritib, qat'iy bir to'xtamga kelib olish zarur. Bular — maxsus matnshunoslik hay'atini tuzish, matnshunoslik jarayonlariga yagona andozaviy mexanizm sifatida xizmat qiladigan matn imlosi qoidalarini tuzish, matnlarni tayyorlaydigan va chop etadigan mutaxassis hamda nashriyotlarning vakolatlilik darajasini belgilash, mamlakat miqyosidagi matnshunoslik ishlarini muvofiqlashtirishdan iboratdir.

Hozir mumtoz asarlar matnshunosligi bo'yicha yetuk malakali mutaxassislar barmoq bilan sanarli darajada oz. Agar ular sarhisob qilinadigan bo'lsa, bir-ikki kishidan nariga o'tish ham qiyin. Chunki qolganlari sezilarli darajada faol emas. Ehtimol, bu mavjud matnshunos mutaxassislarga e'tibor va rag'bat kamligidandir. Aksariyat mumtoz matn nashrlarida sohaning qilni qirq yoradigan zahmatkash mutaxassislardan foydalanmaslik, aksincha, ularni chetlab o'tishga intilish achinarlidir. Matnshunoslik amaliyotiga mana shunday yondashuv oqibatida bugungacha bironta adibimizning merosini matn sifati va saviyasi jihatidan mukammal darajada chop etilgan, deya olmaymiz. Alisher Navoiyning 20 jildli "Mukammal asarlar to'plami" ham bundan mustasno emas. Uni buyuk mutafakkir merosining hajmi jihatidan mukammal nashri deyish mumkin. "MAT" tuzuvchi, taqrizchi va mas'ul muharrirlari doirasi, asosan, noshir muassasa mutaxassislardan tarkib topgan. Ayrim matnshunos mutaxassislar umuman jalb etilmagan. Matn sifati va saviyasi yaxshi bo'lishi uchun, aksincha, ko'proq xolis mutaxassislarni jalb etish maqsadga muvofiq bo'lardi. Gap shundaki, Alisher Navoiy merosi bir-ikki muassasaning mulki emas, balki umumxalq mulkidir. Nazarimizda, mumtoz matnlar nashrini doimiy nazorat qiladigan, muvofiqlashtiradigan xolis bir hay'at zarur. Uning nomi Respublika matnshunoslik hay'atimi, komissiyasimi, kengashimi, qanday atalishidan qat'i nazar, shunchaki ma'muriy bir tuzilma emas, balki matnshunoslikning markaziy amaliy boshqaruv mexanizmi bo'lishi lozim. Chop etiladigan har bir yodgorlik matni mana shu hay'at tasdig'idan o'tmog'i muhimdir. Aks holda, milliy meros namunalarini chop etishda boshboshdoqlik, o'zboshimchalik, monopolizm, chalasavodlik hollari kuchayib ketishi mumkin.

N.JABBOROV: — Bu muammolarni hal etish, birinchi navbatda, malakali mutaxassislar yetishtirish bilan bog'liq. Milliy universitetimizda bu sohaga oid magistratura mutaxassisligi, aspirantura, fan doktori va fan nomzodi ilmiy darajasini olish bo'yicha ixtisoslashgan kengash faoliyat ko'rsatayotir. Doktorantura ochilishi rejalashtirilgan. Natijalar yomon emas. Bir qancha iqtidorli yoshlar yetishib kelayapti. Yaqin orada muayyan samaralar ko'zga tashlanishidan umid qilish mumkin.

Tajribalar matnshunoslik bo'yicha bakalavr yo'nalishini ochish zarurati borligini ko'rsatayapti. Magistraturaga bu soha bo'yicha dastlabki bilimlarni puxta egallagan yoshlar qabul qilinsa, natija yana ham yaxshiroq bo'lar edi. Matnshunoslikning nazariy asoslariga oid darsliklar, o'quv qo'llanmalari yaratilishi zarur. O'quv jarayonini takomillashtirishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish samaradorligini oshirish kerak.

Bundan tashqari, bizningcha, boshqa turli sohalarda bo'lgani singari, matnshunoslar jamiyatini tashkil etish, sohaga oid barcha muammolarni muvofiqlashtirish, o'zaro fikrlashib hal etish yaxshiroq samara berar edi.

Qodirjon ERGASH: — Haqiqatan ham, matnshunoslik muammolari keyingi paytlarda adabiyotshunosligimizning diqqat markazida turgan dolzarb masalalardan biri bo'lib qoldi. Bu haqda ko'p gapirildi, matbuot sahifalarida fikr-mulohazalar bildirildi.

Bunday fikr almashuvlar, tanqidlarga qaramay hozircha bu sohada jiddiy o'zgarishlar yuz bergani yo'q. Holbuki bizda yetarli ilmiy salohiyat, malakali matnshunos olimlar bor. Bizningcha, buning sababi ana shu kuchlarning tarqoqligida bo'lsa kerak.

Yuqorida aytilgan fikrga to'la qo'shilaman: ularni birlashtiruvchi bir markaz zarurga o'xshaydi. Agar Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot institutida matnshunoslik va manbashunoslik bo'limi tashkil etilsa, u ana shunday markaz vazifasini bajargan bo'lur edi.

Qolaversa, mazkur sohadagi muammolarni hal etishga xizmat qiluvchi ta'sirchan chora-tadbirlarni topish va amalga oshirish zarur. Ana shulardan biri, bizningcha, ilmiy-tanqidiy matnlar yaratganligi uchun ilmiy unvonlar berish amaliyotini keng joriy etishdir. Bunday amaliyot katta ijobiy natijalar bergan bo'lur edi. Chunki ilmiy unvon olish uchun taqdim etiladigan tadqiqot ustida aspirant yoki doktorant eng kamida uch yil ishlaydi, izlanadi. Bunday ish ko'p sinovlardan, muhokamalardan o'tadi. Ilmiy-tanqidiy matn tuzishni nomzodlik yoki doktorlik ishlari qilib berish ko'plab yuksak saviyali ilmiy-tanqidiy matnlarning yuzaga kelishiga omil bo'lishi mumkin. Bu masalaning bir tomoni. Ikkinchi tomondan esa, bu amaliyot malakali matnshunos olimlarning yetishib chiqishiga ham xizmat qiladi.

Bu yerda ilmiy-tanqidiy matnlarni tuzish, umuman, matnshunoslik printsiplarini ishlab chiqish masalasi ham muhimligi to'g'ri ta'kidlandi. Bunda adabiyotimizning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish lozim. Ma'lumki, o'zbek mumtoz adabiyoti asarlari eski yozuvda (arab yozuvida) yaratilgan. Ilmiy-tanqidiy matn, odatda, asar qaysi yozuvda yaratilgan bo'lsa, o'sha yozuvda tuziladi. Hozirgi paytda bizdagi barcha nashrlar, xoh ommaviy, xoh ilmiy bo'lsin, joriy yozuvda amalga oshiriladi. Bunday sharoitda ilmiy-tanqidiy matn hozirgi nashrlar uchun asos bo'lib xizmat qilishdan iborat o'z funktsiyasini bajara olmaydi, zero, u, hozir aytib o'tganimizdek, eski arab yozuvida tuziladi. Bu yozuvda esa bitta so'zni turlicha o'qish mumkin. Oqibatda joriy yozuvdagi nashrlarda xatolar, xilma-xilliklar kelib chiqadi. Mumtoz adabiyotimiz asarlari nashrlarida uchraydigan xatolarning eng katta qismi aynan shu omil bilan, ya'ni arab yozuvidagi so'zlarni noto'g'ri o'qish bilan bog'liqdir. Bundan kelib chiqadigan xulosa shuki, o'zbek mumtoz adabiyoti asarlarining ilmiy-tanqidiy matnlarini yaratishda asliyat yozuvidagi asosiy matn bilan paralell ravishda joriy yozuvdagi matnning ham tuzilishi shart qilib qo'yilishi lozim. Ana shu tarzda tuzilgan tanqidiy matngina hozirgi barcha nashrlar uchun asos bo'lib xizmat qila oladi.

N.JUMAXO'JA: — Yaqinda bir tadqiqotchi mumtoz shoirlarimizdan birining ijodi yuzasidan ilmiy ish yozayotib, uning devonini ham "Tanlangan asarlar" nomi bilan

nashr etibdi. Men ilmiy ishni o'rganish munosabati bilan "Tanlangan asarlar"ni ham mutolaa etdim. Yuzaki qaraganda, bir fan nomzodligi ishini uddalash barobarida devonni ham nashrga tayyorlagani uchun tadqiqotchiga tasanno aytgning keladi. Biroq mutolaa jarayonida birorta xatosiz asar va sahifa yo'qligini, qo'pol matniy xatolar qalashib yotganini ko'rgach, adabiy merosimizning egasi bormi o'zi, deb o'ylab qolar ekansan, kishi. Axir, devon chop etilsa-yu, u sifat va saviya jihatidan yaroqsiz ahvolda bo'lsa, uning noshirdan boshqa kimga foydasi bor? Xo'sh, duch kelgan odam mumtoz meros namunalarini eski o'zbek yozuvidan hozirgi imloga ko'chirib nashr ettiraverishi mumkinmi? Bu borada huquq va vakolat qanday bo'lmog'i kerak? Yurisprudentsiya nuqtai nazaridan, albatta, har bir fuqaro bunga haqli. Lekin amalda nainki har bir fuqaro, hattoki oliy ma'lumotli adabiyotshunos yoki sharqshunos ham bu ishga vakolatli va ma'naviy huquqqa ega bo'lishi qiyin. Chunki arab imlosidagi mumtoz matnlar shu qadar murakkabki, ular bilan o'n yillab muttasil shug'ullangan, ming betlab hozirgi yozuvga o'girish (transliteratsiya) ishi bilan shug'ullangan mutaxassisgina kasbiy layoqat, malaka hamda vakolat hosil qilishi mumkin.

Bu sohada ba'zan yuksak bilim, aql, ilmiy nazariya ham ish bermasligi, chigal muammoni hal etishda tajribali matnshunosning birgina nazari, savqitabiiysi (intuitsiyasi) asqotishi mumkin. Savqitabiiy Olloh tomonidan ato etilgan iste'dod, biroq u ko'pyillik amaliy mehnat bilan yanada takomillashgan bo'ladi. Ming-ming sahifalab qo'lyozma o'qigan matnshunosda nodir ko'z xotirasi shakllanadi. Ilmda: "Intuitsiya — bekor, qo'lyozmaga qarash kerak", deya bepisand gapirishlar ham bo'lgan. Aslida, matnning piriga aylangan matnshunos qo'lyozmani ko'rmasdan ham so'zni aslidagidek isloh etish salohiyatiga ega bo'ladi. Zero, uning ko'z xotirasida so'zlarning turli, farqli shakl va mohiyatlari muhrlanib qolgan. U matnni hozirgi yozuvda ko'rib turgan taqdirda ham, asliyatdagi shakli ko'z o'ngida yaqqol gavdalanadi. Yosh tadqiqotchilar nashr ishlarini loaqal ana shunday ustozlar bilan birgalikda amalga oshirishlari lozim. Zikr etilgan kitobning mas'ul muharrirlari ham ustoz olimlar. Biroq hozir nashr ishlarida bir xastalik paydo bo'lgan — o'qimaslik kasalligi. Ba'zi kitoblarni, surishtirsangiz, na mas'ulu maxsus muharrir, na taqrizchi, na nashriyot mutasaddilari o'qigan bo'lib chiqadi. O'qimasdan imzo chekib yuboraverishni bag'rikenglik va yaxshilik deb bo'ladimi?

Ko'p sa'y-harakatlarni chippakka chiqaradigan, mumtoz matn nashrlari sifatiga uzluksiz rahna solib kelayotgan eng og'riqli muammo matnshunoslik jarayonlariga yagona andozaviy mexanizm sifatida xizmat qiladigan maxsus imlo qoidalarining mavjud emasligidir. Ushbu dolzarb muammo oldin ham ko'p marta ko'tarilgan. Mumtoz adabiy-tarixiy matnlarni nashrga tayyorlash jarayonida qoidalashtirilishi zarur bo'lgan hodisa-holatlar haddu hisobsiz. Tarixiy shaxslar va so'zlarni turli shakllarda yozish, forsiy-arabiy izofa, izofa zanjirlarini to'g'ri qo'llay olmaslik, o'ndan ortiq

forsiy “yo”larning qo‘llanish xususiyatlarini ma’nan farqlamaslik, mumtoz matnlardagi nozik ma’no tovlanishlarini hozirgi yozuvda ifodalash usullarining ishlab chiqilmaganligi — bari-barisi mana shu yagona andozaviy mexanizm muammosi hanuz o‘z yechimini topmayotganligining oqibatidir. Bu muammoning yechimini topish bilan, shak-shubhasiz, taklif etilayotgan matnshunoslik hay’ati shug‘ullanishi lozim. Mazkur hay’at Vazirlar Mahkamasi huzurida ta’sis etilmog‘i va u mamlakatdagi yetuk matnshunoslarni jipslashtirmog‘i, jarayonni muvofiqlashtirmog‘i hamda boshqarmog‘i maqsadga muvofiqdir.

Rashid ZOHIDOV: — Taxminan, chorak asr ilgari qadimiy yozma yodgorliklarga munosabat mavzuida o‘tkazilgan anjumanlardan birida marhum ustozimiz, lug‘atshunos olim Botirbek Hasanov fondlarga yig‘ilgan qadimiy kitoblar bo‘yicha qilinayotgan dastlabki ilmiy tavsif ishlari nihoyalanganmagani, ya’ni kitob sifatida fondga kelib tushgani ro‘yxatga olinganu, ammo asarning nomi, muallifi aniqlanmagan, umuman, qandayligi noma’lum manbalar talaygina ekani haqida xabar bergan edi. Keyinchalik bu ish qaysidir darajada tugallanib, Qo‘lyozmalar institutining ikki jildli katalogi rus tilida nashrdan chiqdi.

Bugun jumhuriyatimizda faoliyat ko‘rsatayotgan fondlarning deyarli barchasida mavjud qo‘lyozma va toshbosma manbalarining ichki katalogini tuzish ishi nihoyasiga yetgan, har bir manba haqidagi dastlabki ma’lumotlar elektron shaklda yig‘ilgan. Navbatdagi bosqichda mazkur manbalar bo‘yicha olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlarga e’tiborni yanada kuchaytirish, matnshunosligimizning Porso Shamsiev kabi darg‘alari boshlagan ishlarni to‘xtatmasdan davom ettirishimiz lozim.

Xizmat taqozosi bilan ilmiy jamoamizga taqdim qilingan adabiy manbashunoslik va matnshunoslik yo‘nalishidagi doktorlik, nomzodlik dissertatsiyalarini dastlabki muhokamadan o‘tkazamiz. Ba’zan muvaffaqiyat bilan nihoyalangan, deb topilgan ishlarni o‘qib ajablanasan, kishi. Go‘yo dissertant ham, uning ilmiy rahbari ham adabiyotshunoslik bilan matnshunoslikning farqiga bormaydigandek tasavvur uyg‘otadi. Ba’zan mumtoz adabiyot matnlarining eski o‘zbek yozuvidan joriy imloga tabdilida, mazkur matnlarning talqinida savodsizlikni kuzatamiz. Ayniqsa, arabcha so‘z, jumla, matnlarni o‘zbekchalashtirishda o‘ta e’tiborsiz, mas’uliyatsiz yondashuvlar, tarjimada o‘zbek tilini dominant sifatida bilmaslik, oqibatda ona tilimizning talaffuz tabiatini hisobga olmasdan boshqa tillarga sun’iy tarzda moslashtirishlar, maxsus tushuncha va istilohlarni izohsiz, bilib-bilmasdan qo‘llash sababli qo‘pol xatolarga yo‘l qo‘yilayotir. 2006 yili “Zarqalam” nashriyotida adabiyotshunos olim Yoqubjon Ishoqovning “So‘z san’ati so‘zligi” nomli hamma ma’noda chiroyli ilmiy risolasi chop qilindi. Kitobga yozilgan “Mumtoz badiiy san’atlar talqini” so‘zboshisida “Zuxruf” surasining 4-oyati misol sifatida keltirilgan. E’tiborsizlik oqibatida bitta oyatda uchta jiddiy xatoga yo‘l qo‘yilgan va ma’noga futur

yetgan. Avvalo, Qur'ondan keltirilayotgan iqtibos, albatta, mutaxassis nazaridan o'tishi kerak. Qolaversa, oyatlarni kirill harfida yoki originaldan boshqa harfda ifodalash shu paytgacha yaxshi natija bermagan. Shuning uchun tarjimaning o'zini bergan ma'qul va shu bilan maqsad hosil bo'ladi. Eng xunugi, bu o'rinda negadir mazkur oyat tarjimasi ham buzib berilgan. Bir emas, bir necha olimlarimizning ona tilimizdagi, qonuniy tavsiya etilgan tafsirlari turib, oyat tarjimalarini o'sha tafsirlarning birortasidan olmasdan o'zboshimchalik qilishning nima keragi bor edi?!

Matn tabiatidan uzoqlashish bilan bog'liq bunday xatolarni ommaviy nashrlarning aksariyatida uchratish mumkin. Alisher Navoiyning "Nazm ul-javohir" (Alisher Navoiy, 20 jildlik, 15-tom, T., "Fan", 1999, 136-bet) asarida shunday ruboiy bor:

Iymoni aningki kufrig'a sotir erur,

Chin nukta demakka ul kishi qodir erur,

Har kimsaki iymon ishida mohir erur,

Iymonini bilki, otidin zohir erur.

Ruboiyning to'rtinchi misrasidagi "otidin" so'zi "ontidin" bo'lishi kerak edi. Shunda ma'no hadisga muvofiq bo'lardi. Aslida bunga asos ruboiyning sarlavha qismida berilgan arabiy hikmatda aks etgan. Oddiy e'tiborsizlik yoki jumlaning noto'g'ri o'qish oqibatida hikmat ma'nosi buzilgan.

Adabiy meros tadqiqi va targ'ibi yo'lida bilib-bilmasdan sodir etilayotgan bunday nuqsonlarning sababi ko'p. Asosiy sabab, ajdodlarimiz qoldirgan ilm xazinasiga haqiqiy vorislik salohiyatidagi mutaxassislarning kamligidir. Shuning uchun ham bugun mumtoz adabiyotimiz tadqiqi ilmiy-fundamental va metodologik sistemada sezilarli siljimayapti. To'g'ri, filologiya fanining yetakchi tarmoqlaridan bo'lgan adabiyotshunoslik va tilshunoslik nazariy-amaliy jihatdan boy tajribaga ega. Ammo bu ikki tarmoqni o'zaro bog'lashga xizmat qilishi mumkin bo'lgan matnshunoslik esa ayni jihatdan oqsayapti. Albatta, bu holga ma'lum vaqt davom etgan ijtimoiy-siyosiy sharoit, eski o'zbek tilini, yozuvini biladigan, arab-fors tilidan xabardor mutaxassislarning kamligi bosh sabab. Bu sohada maxsus magistratura mutaxassisligi faoliyat ko'rsatayotgani mazkur muammoni hal etishga xizmat qilsa, ajab emas.

Q.ERGASH: — Adabiyot tarixini matnlarsiz, manbalarsiz o'rganib bo'lmaydi. Binobarin, mumtoz adabiyot asarlarining ilmiy-tanqidiy matnlarini tuzish, adabiyotimiz tarixi uchun muhim bo'lgan manbalarni tadqiq qilish, nashrga tayyorlash va ilmiy iste'molga kiritish o'ta dolzarb vazifa deb e'tirof etilishi lozim. Buni faqat ilmiy jamoatchilik emas, balki fanni boshqaruvchi tashkilotlar, ular huzuridagi ekspert hay'atlari ham e'tirof etishlari va ilmiy loyihalarni baholashda hisobga olishlari zarur. Xususan, uzoq muddatga mo'ljallanmagan amaliy tadqiqotlar uchun e'lon qilingan

grantlarni olish uchun taqdim etilgan loyihalarda yuqoridagi maqsadlar ko'zda tutilgan bo'lsa, ularni qo'llab-quvvatlash maqsadga muvofiq bo'lar edi.

O'zbek matnshunosligining asosiy yo'nalishlaridan biri ulug' shoir va mutafakkir Alisher Navoiy asarlari matnini tayyorlashdir. Bu sohada muayyan ishlar qilingan. Shoirning bir qancha asarlarining ilmiy-tanqidiy matnlari yaratilgan. Lekin hali qilinadigan ishlar ko'p. Jumladan, Navoiyning nasriy merosi orasida hali ilmiy-tanqidiy matnlari tuzilmagan asarlar bor. Mana shu yo'nalishda tadqiqotlar olib borish mazkur asarlarning barcha ilmiy talablarga javob beradigan yuqori saviyadagi ilmiy-tanqidiy matnlarini tayyorlash navoiyshunos olimlar oldida turgan muhim vazifalardan sanaladi. Mazkur ishlarni amalga oshirishda bizga ibrat, namuna, ayni paytda, tajriba maktabi bo'lib xizmat qiladigan tadqiqotlar bor. Bu o'rinda biz "Mahbub ul-qulub"ning atoqli olim Kononov tomonidan tayyorlangan ilmiy-tanqidiy matni yoki "Majolis un-nafois"ning taniqli adabiyotshunos olimi Suyima G'anieva tomonidan tayyorlangan ilmiy-tanqidiy matni singari ishlarni nazarda tutmoqdamiz. Matnshunoslikning klassik namunalari bo'lib qolgan bunday ishlar hech qachon o'z qimmatini yo'qotmaydi.

Nafas ShODMONOV: — Aslida matnshunoslik juda qadimiy soha. Uzoq tarixiy asoslarga ega bo'lsa-da, matnshunoslikning butun dunyoda sistemali suratda shakllanganiga hali bir asr ham bo'lmadi. Lekin shu qisqa vaqt ichida filologik fanlari rivojlangan mamlakatlarda matnshunoslikning nazariy printsiplari ishlab chiqildi.

O'tgan asrga nazar tashlasak, matnshunoslarning bizdan oldingi avlodi o'z zimmlaridagi vazifani sharaf bilan bajardilar. Ularning muhim vazifasi ajdodlarimizning eng sara asarlarini joriy yozuvda kitobxonlarga taqdim qilishdan iborat edi. Shuning uchun ham, bu sohada fidoyilik ko'rsatgan olimlarga har qancha ehtirom ko'rsatilsa arziydi.

Mustaqillik davrida imkoniyatlar yanada kengaydi. Muhtaram Yurtboshimiz ko'hna yozma bitiklarni ma'naviy tarbiyada muhim asos sifatida o'rganishni siyosat darajasida belgilab berdi. Matnshunoslar buni ham sharaf, ham mas'uliyat deb qabul qildilar. «Feodal-klerikal» tamg'asini olgan, «xalq dushmani» sifatida qoralangan Milliy Uyg'onish davri adabiyoti vakillari asarlari ilmiy o'rganila boshlandi, juda katta hajmda nashr qilindi. Bunda ham matnshunosligimizning xizmatini e'tirof etmaslik mumkin emas.

Lekin bugunning ko'zi bilan qarab, tan oladigan bo'lsak, o'zbek matnshunosligi qanchalik katta hajmdagi va ahamiyatli faoliyatni amalga oshirgan bo'lmasin, faqat amaliy jarayondan iborat bo'lib qoldi. Uning o'ziga xos ilmiy-nazariy printsiplari ishlab chiqilmagani bois tom ma'noda professionallasha olmadi. Buning bosh sababi hammaga yaxshi ma'lum: milliy ma'naviy qadriyatlar bilan fan taraqqiyoti o'rtasiga

katta to'siq qo'yilgan edi. Haqiqiy matnshunoslar juda kam edi. Ular ham, hozir aytilganidek, kechiktirib bo'lmaz amaliy faoliyat bilan band bo'ldilar. O'zbek filologiyasi mutaxassislari orasida matnshunoslar yetishtirish ko'zda tutilmagandi. Sharqshunoslarga esa, milliy til va adabiyot sirlari o'rgatilmagandi. Oqibatda chala matnshunoslar ko'proq ish bajargan...

Qo'ldosh PARDAYEV: — Bu yerda adabiyot tarixini matnlarsiz, manbalarsiz o'rganib bo'lmaydi, degan fikr aytiladi. Darhaqiqat, shu o'rinda muhim adabiy manba — XX asr boshlari matbuoti materiallarini o'rganish muammolarini ham eslab o'tish zarur. "Oyina", "Sadoi Turkiston", "Sadoi Farg'ona", "Hurriyat" singari mashhur matbuot nashrlarida chop etilgan adabiyot materiallari anchagina o'rganildi. Biroq "Al-Izoh", "Al-Isloh", "Izhor ul-Haq" jurnallari haqida bunday deb bo'lmaydi. Bu jurnallardagi adabiyot materiallari adabiy manbashunoslik va matnshunoslik aspektida tadqiq qilinishi, ularning XX asr adabiyotida tutgan o'rni, maqomi belgilanishi dolzarb ilmiy muammolardandir.

Birgina "Al-Isloh" jurnalini olaylik. Undagi adabiy-estetik munozaralar yangi adabiyotning shakllanishida, taraqqiy etishida alohida ahamiyat kasb etgani sir emas. Bu manbaning o'rganilishi adabiy-tanqidiy qarashlar tadrijini tadqiq qilishda ham alohida o'rin tutadi.

Yana bir muammo: Milliy Uyg'onish davri matbuotidagi adabiyot materiallarini nashr etishda ham aksar hollarda professionalikdan yiroqlik illati ko'zga tashlanadi. Bu hol matnlarning noto'g'ri tabdil qilinishida, ba'zan mohiyatga zid talqinlarda, ayniqsa, yaqqol seziladi. Salohiyatli matnshunos kadrlarni tayyorlash bu singari muammolarni hal etishning asosiy omilidir.

N.ShODMONOV: — Shuni alohida ta'kidlash lozimki, matnshunoslik faqat yozuvni bilish bilangina bajarilishi mumkin bo'lgan ish emas. Matnshunos, birinchidan, davrning falsafiy estetik printsiplarini yaxshi o'zlashtirgan; ikkinchidan, milliy taraqqiyot ehtiyojlarini anglagan; uchinchidan, ona tilining tarixi, buguniga tegishli bilimlarni, jumladan, yozuvlar tarixini, boshqa tillar ta'siri va matnlardagi ishtirokini to'la egallagan; to'rtinchidan, adabiyotshunoslik qoidalaridan mukammal xabardor mutaxassis bo'lishi kerak. Aks holda, ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmaydi.

Demak, matnshunosligimiz oldidagi hozirgi eng muhim vazifa ikkita: birinchisi, matnshunoslik bo'yicha malakali kadrlar tayyorlash doirasini yanada kengaytirish lozim. Buning uchun mavjud universitetlar o'zbek filologiyasi fakultetlari talabalariga matnshunoslik fani umumkasbiy fanlar qatorida o'qitilishi, magistrlar tayyorlanishi maqsadga muvofiq. Ikkinchisi, o'zbek matnshunosligining nazariy asoslari, jumladan, tadqiqot, tahqiqot va nashr usullari, metodologiyasi ishlab chiqilishi zarur. Boshqa tillarda yaratilgan bunday qo'llanmalar o'zbek matnshunosligining o'ziga xos

xususiyatlarini tadqiq etish, adabiy manbalarni nashrga tayyorlash uchun ilmiy-metodologik mezon bo'la olmaydi.

Davra suhbatni Mahmud Sa'diy va Ahmad Otaboev tayyorladi.

“O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasining 2010 yil 27-sonidan olindi.

МУНДАРИЖА:

1. 1-Mavzu: Matn tarixi, tadqiq usullari. Matn shakllari, prinsiplari.	28-46
2. 2-Mavzu: Nashr turlari (ilmiy-tanqidiy matn, yig'ma-qiyosiy matn, faksimile nashr, ilmiy-ommaviy nashr).	47-53
3. 3-Mavzu: Manba va matnlarni klassifikatsiya qilish.	54-55
4. 4-Mavzu: Temuriylar davri matnshunosligi.	56-59
5. 5-Mavzu: Alisher Navoiy. Navoiy va kitobat san'ati. Xattotlik.	60-61
6. 6-Mavzu: Navoiy asarlariga bag'ishlangan lug'atlar.	62-65
7. 7- Mavzu: Alisher Navoiy asarlarining tekstologik xususiyatlari. Alisher Navoiy asarlarida variantlilik.	66-69
8. 8- Mavzu: Alisher Navoiy "Ilk devon"idagi g'azallar va ularning keyingi tarixi.	70-75
9. 9-Mavzu: Porso Shamsiyev adabiy manbashunos va matnshunos.	76-81
10. 10-Mavzu: Tarixiy asarlar. Tarixiy asarlarning tuzilishi va o'ziga xos xususiyatlari.	82-94
11. 11- Mavzu: Zamonaviy o'zbek matnshunosligi tendensiyalari.	95-118
12. MUNDARIJA	119

24. Murodov A. O'rta Osiyoxattotlik san'atitarixidan. – T.: Fan, 1971.
25. Navoiy asarlar ilug'ati (tuzuvchilar: P. SHamsiyev, S. Ibrohimov). – T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot vasan'at nashriyoti, 1972.
26. Navoiy dastxati. (Navodirun-nihoya). Nashrgatayyorlovchi, so'zboshim uallifi S. G'aniyeva. – T.: Fan, 1991.
27. Sirojiddinov SH. XV–XVI asrlar tarixiy vatazkira-esdalik asarlarida Alisher Navoiy hayot va faoliyatitalqini. – Samarqand: Zarafshon, 1997.
28. Sultonov I. Navoiyning “Mezonul-avzoni” va uning kritik teksti: filol.fan.nom.diss. – T.: Asosiy kutubxona. RD/1, 1947

Internet saytlari:

1. <http://kutubxona.uz>
2. <http://literature.uz>
3. <http://ziyonet.uz>
4. [http://alisher navoiy.uz](http://alisher-navoiy.uz)